

ГЕНЕРАЛ М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО
СТАРШИЙ

ЗИМОВИЙ ПОЯІД

[С. XII. 1919. — 5. V. 1920.]

Українське Воєнно-Історичне Товариство

збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих (§ 1 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО дбає про впорядкування та охорону пам'яток лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України (§ 1 Статуту).

ЧЛЕНОМ ТОВАРИСТВА МОЖЕ БУТИ кожний повнолітній громадянин українець, військовий чи цивільний (§ 6 Статуту).

ДІЙСНІ ЧЛЕНИ Т-ВА вносять вписових 5 злотих і членського внеску 12 злотих річно (може бути внесено квартално або й місячно згори — § 8 Статуту).

На ЧЛЕНА ПОЧЕСНОГО може бути обрана загальними зборами, на внесок Управи Товариства, ОСОБА, ЩО СПРИЧИНИТЬСЯ до РОЗВОЮ ТОВАРИСТВА своєю видатною працею або матеріяльно, внесши до каси Т-ва одноразово щонайменше 250 злотих (§ 10 Статуту).

До ОБОВ'ЯЗКУ членів Т-ва належить всебічна допомога та ПРОПАГУВАННЯ ІДЕЇ ТОВАРИСТВА (§ 13 Статуту).

Дійсні й почесні члени Товариства мають право носити на грудях ВІДЗНАКУ ТОВАРИСТВА (§ 12 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО звертається з проханням до КОЖНОГО СВДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРИОТА підтримати морально й матеріяльно Товариство чи то воєнно-історичною працею для журналу „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“, чи вступом у дійсні чи почесні члени Товариства, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени Товариства, на бажання, висилає безпovolочно Управа Товариства.

Членські внески й пожертви просять пересилати на conto Товариства в ПКO, ч. 68686, з-за кордону — на Biuro Przekazów Zagranicznych w Warszawie dla PKO № 68686.

4

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТО-
РИЧНОГО ТОВАРИСТВА
BIBLIOTHÈQUE DE LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE
D'HISTOIRE MILITAIRE

3

КНИЖКА 3 LIVRAISON

Ген. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО

ЗИМОВИЙ ПОХІД

Gén. M. OMELIANOVYTCH - PAVLENKO

CAMPAGNE D'HIVER

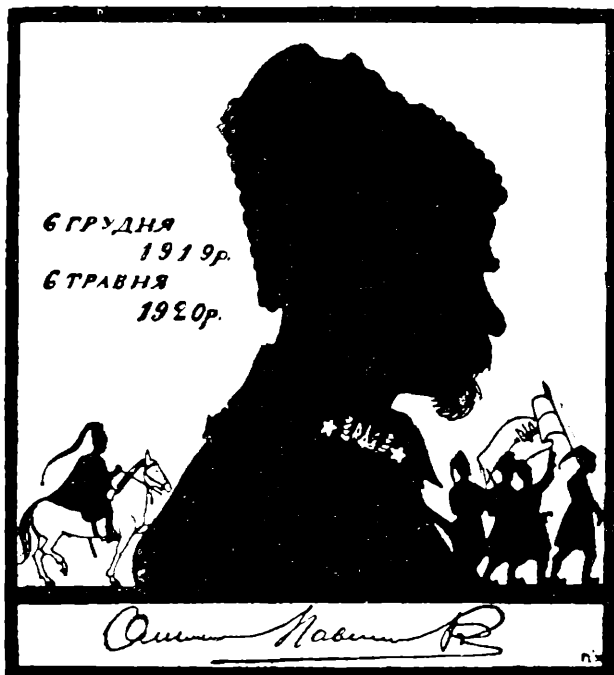
НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Редагує Колегія.

Відвічальний редактор

Полковник Михайло Садовський.

ЧАСТЬ I.

Генерал-поручник М. Омелянович-Павленко,
роботи арт.-мал. Петра Холодного (батька).

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Обов'язок перед людьми, що брали участь у зимовому поході, бажання залишити й на прийдешньому слід від цієї сторінки сучасної визвольної боротьби Українського Народу вимагають від мене, щоб я записав її так, як вона відбивається в моїй думці й пам'яті старшого начальника, бо не годиться забути про цю добу боротьби, в якій на протязі п'яťох місяців гартувалася воля й сила борців за незалежність України.

Я переконаний, що праця моя не досконала. Я бажаю дати початок цій справі, маючи на думці, що в кожній дивізії знайдуться оповідачі**), що зуміють освітлити моменти, яких не повелося освітлити мені, й удосконалити працю потрібними доповненнями й даними.

Я поставив собі за завдання—дати нарис, що освітлював би похід не тільки з військово-фахового боку, але також ті обставини, в яких той похід відбувся і які привели його до успішного кінця.

*) Матеріали, що використав я для предлежачої праці: 1) Власні записки, мапи і т. д. 2) Записки й спогади старшин конвою. 3) Матеріали з журналу „Скиталець“. 4) Денник отамана Шепаровича (командир кінної бригади). 5) Денники командирів Запорозької групи (п. п. С. і Г.). 6) Юр. Тютюнник: „Зимовий похід“. 7) П. Певний: „За волю й державність“. 8) Феденко: „Фермент нації“. 9) Спогади старшини кінного дивізіону Гайдамаків. 10) Спогади полковника Трутенка. 11) Спогади полковника Сікевича (б. посла в Будапешті). 12) Спогади старшини 5-го кінного полку (вмер від сухіт у р. 1923 в Будапешті). 13) Командир бригади Запорозької дивізії полковник Дубовий: „Маршрут Запорозької дивізії“. 14) Спогади Волинської дивізії сотника Левицького. 15) Спогад-конспект начальника штабу Запорозців полковника Крата. 16) Замітки з „Короткої історії 3-ої Залізної дивізії“ (Зимовий похід). 17) Спогади хорунжого Юнацької Школи, пізніше 3-го кінного полку, Артемева. 18) Спогади про Любарські події з „Альманаху Київської дивізії“ (1920 р.). 19) „Поміж квалом і молотом“. 20) Спогади старшини Галицької армії Бабія (Одеса). 21) Матеріали старшин штабу II Галицького корпусу сотника Гнатевича й багатьох інших, за що прошу їх прийняти мою подяку. Ген.-пор. Омелянович-Павленко.

**) Ю. Тютюнник вже зробив певний нарис; гадаю, що моя праця, яка має чимало дат і відправних даних, може полегшити значно в їхній роботі.

Бажання моє було—зробити оповідання це доступним для широких верств вояцтва та суспільства; тому суто-військовий, фаховий характер я, подекуди, викидаю й даю замість того більш популярні нариси.

Виконуючи цю працю, я хотів бути цілком безстороннім не лише в оцінці наших частин, а й ворожих груп.

З особливою обережністю я підхожу до спогадів під час походу нашого щодо частин Галицької армії, що за короткий час перебували під 3—4 командами. Факти свідчать про те, що роз'єднані політичними комбінаціями обидві армії, Наддніпрянська та Галицька, жили одною думкою, одним серцем.

Я дуже жалкую, що не маю при собі реєстру старшин і козаків, що загинули під час походу, бо саме їх пам'яті, а також пам'яті чинів лицарів „Залізного Хреста“ присвячую я свою, може не зовсім докладну, але повну широти працю.

ЧАСТЬ I.

I.

Обставини на Україні перед походом Армії У.Н.Р. по ворожих за-піллях.

Уже в липні 1919 року ставало ясным, що тільки зброєю вирішатиметься питання, кому бути господарем на широких просторах півдня бувшої Росії — чи Добрармії з її кличем „єдиної неділимої Росії“, чи тій силі, що виросла з української національної революції — Українській армії та повстанчим загонам, що виступали під прапором незалежної Української Народньої Республіки.

Маючи перед собою спільного ворога — російську большевицьку армію, — обидві сторони занедбують важні стратегічні завдання й пориваються наввипередки до опанування Києва.

Українська та Деникінська армії вступили до Києва майже одночасно (українці ввійшли лише на кілька годин раніше).

30 серпня 1919 р. в місто ввійшли частини армії Соборної України (корпуси: Запорозький та 2-й Галицький), збоку Деникіна — полки гвардії та козаці частини.

Сутичка між українськими та добровольчими частинами була неминучою. Військо Соборної України мусило виступити з Києва не тільки тому, що частини Добрармії були сильніші, але й через те, що в тилу Української армії опинилася XIV Савітська армія — вона хотіла за всяку ціну прорватися на північ. На очах обох ворожих станів XIV Савітська армія з важкими обозами пройшла коридором, що утворився був поміж арміями, з півдня на північ і зайняла Бердичів.

Я могу з певністю сказати: війна, що виникла потім між Українською національною збройною силою й Добрармією, лежить цілком на відповідальності керівників останньої.

Пошанований довірям обох Українських армій, я, в товаристві панів Певного, Трєпєта й сотника Начальної Команди Галицької армії, провадив переговори з комісією Добрармії, що на чолі її стояв генерал Нєпєнін *).

Головна й непереможна перепона була в пропозиціях добровольців — підписати політичну умову, що обнижувала б вимоги українців до культурно-освітньої автономії.

Щє тиждєнь проволікання, для нас дуже невігідного, бо наближалася осінь, а наша армія була необута й неодягнута, і на фронті від Кодими (залізнична станція на колії Жмеринка—Одєса) до Фастова розпочалася нова війна, що вже мала чисто національний характер.

Українські армії кинулися до бою, і, поки було тільки два вороги — „білий“ та „червоний“, вони назагал успішно провадили боротьбу; Запорожці й Волинці билися на Одеському напрямку, Київці та 3-я дивізія — на Уманському, далі на північ був район Галицької армії.

Тиф різних видів та інші пошесті показалися найдужчим ворогом: за короткий час добрі військові частини, що мали найцінніші вояцькі кадри, гинули від тифу.

Наприклад, Запорозька група (дві дивізії), що в липні мала до десяти тисяч чоловік і втратила в боях із добровольцями не більш як 200—300 чоловік, на листопад числила лише 2—3 тисячі.

Коли Українська армія так гинула від пошестей, бо не мала ліків і не могла їх одержати з-за кордону через заборону держав, що підтримували Деникіна, то Добрармія мала добре організовані санітарні потяги й не боялася тифу.

Не дивно, що в цих умовах, замість успіхів, настали воєнні невдачі. Вони мали наслідком відступ нашого війська на всьому добровольчому фронті. (На північно-східньому напрямку, Бердичівському, большевики були пасивні).

На нарадах із представниками Уряду в Кам'янці на Поділлю та Жмеринці Вище Українське Командування представило владі необхідність знайти вихід, щоб урятувати від фізичного знищення рештки славних частин (доклад військового міністра В. Сальського**). Але ситуація ще більш ускладнилася після того, як дня 2 листопада 1919 р. Начальна Команда Галицької армії підписала сепаратну умову з Деникінським Командуванням Новоросійської округи (угода генералів Тарнавського й Шіллінга),—цим було скреслено пляни організованої боротьби надалі для задержання якої-будь території.

Сепаратна угода з дня 2 листопада Команди Галицької армії пригноблює вражає цілу армію: з півдня і сходу—білі, на півночі—червоні москвини, у запіллі, від Збруча до Шепєтівки,—поляки, всередині — шпиталі...

*) Особливу ролю відігравав офіцер Цімерман, майор Української Галицької армії.

**) На цих нарадах я не брав участі, бо якраз у той час добровольці занадто натискали на Запорозьку групу з Одеського напрямку.

Я не маю змоги детальніше спинятися на питанні про сепаратну угоду Галицького командування з Деникіном, бо в той час я був цілком захоплений боротьбою на фронті супроти військ генерала Розеншільда-Паулена. Вважаю за потрібне зазначити, що ще під час моєї командировки в добровольчий стан для переговорів, я вже помітив, що у Вищій Галицькій Команді були окремі думки щодо дальших стосунків із Добрармією.

Пригадую, що я це пояснив собі, як наслідок першої невдалої сутички з Деникінськими частинами.

Як дисциплінована організація Українська Галицька армія не може відповідати за вчинки своїх політичних та військових провідників. А серед цих провідників у той час запанувала віра, ні на чім не оперта, що Деникін „визволить Галичину з-під Польщі“, що „Деникін непереможна сила“ і т. д.

Ці провідники Галицької армії, наважившись на цей крок, несуть відповідальність і за дальшу руїну Галицької армії.

Українська Галицька армія билася за самостійну Україну. Коли оборонці цього переходу Галицької армії набік найтяжчого ворога українського народу зазначають (не треба забувати поступування заступників генерала Деникіна на Кубані), що мусили рятувати армію, яка була нездатна до боротьби, то аргумент цей нічого не вартий.

Не в кращому стані була Наддніпрянська армія. Аджеж галичан обернув Деникін негайно проти большевиків під Бердичевом,— по волі своїх провідників вони мусили битися на своїй землі за інтереси чужинців.

Що політика провідників Галицької армії ані трохи не відповідала настроям галицьких стрільців та старшин, видно з того, що вже в кінці листопада Галицька армія прислала до Терешполя (коло Любара) делегацію: д-ра Давида та Петрика для досягнення ясности акції з Наддніпрянцями. Це сталося тоді, коли політичні провідники Галицької армії, побачивши свою помилку на союзі з Деникіном, поїхали шукати інших шляхів за кордоном.

Умову з добровольцями підписали збоку галичан: майор Цімерман, сотник Турчин і д-р Давид, а від Деникіна — полковники: Даровський, Коновалов та Самборський.

Найважливіші були пакти: 6) Галицька армія не буде воювати з армією отамана Петлюри, що бореться на фронті. 7) Галицька армія зосереджується не пізніше 30 листопада 1919 р. в районі Козятина. 8) Для забезпечення того зосередження Галицька армія частиною сил негайно обсаджує й утримує район Бердичева. 9) Штаб Галицької армії переходить не пізніше 30 листопада до м. Умані. 10) Всі тили (військові установи, етапи, склади) пересуваються й розташовуються на лінії Христинівка—Ольгопіль—Вознесенське—Миколаїв. — (Ю. Р.).

Це розміщення Галицької армії залишалося й надалі. Командування Наддніпрянською армією взяло на увагу це при своїх дальших оперативних намірах *).

* * *

Знесилені пошестями й руїною запілля частини наші під ворожими ударами відходили в північно-західньому напрямку, все зменшуючи й зменшуючи свій маневровий пляцдарм. Стійкість війська й уперті аерієргардні бої (особливо бої за Вапнярський залізничий вузол) дійсно варті подиву.

Дороги стали цвинтарем не лишень людей, а й коней і худоби. Часом щосто кроків можна було бачити їхні задубілі трупи.

Добровольці заняли Проскурів перше, ніж підійшли південні наші групи. Там загинули рештки тилу армії.

До катастроф на фронті приєднуються труднощі й авантури на запіллі: Пашковецька волость оголосила свою власну, ні від кого незалежну республіку й стала на перешкоді відходові наших тилів на Старокостянтинів.

В армії знов повстає отаманщина; головний командувач повстанцями отаман Волох зі своїми гайдамаками починає одверто провадити свою розкладову працю в армії й не виконує оперативних наказів Командарма.

Наказом із дня 23 листопада ч. 03132 (с. Війтівці) Головна Команда армії видає перший наказ, що його можна віднести до типу ліквідаційних:

„Представник Польського Командування офіційно заявив, що при переході українських військ через лінію, заняту польськими військами, ці війська будуть роззброєні й інтерновані. Головний Отаман вирішив із усім військом нині скупитися в Старокостянтиніві й відходити в напрямку на Шепетівку. Остаточне рішення Головний Отаман прийме по прибутті до Вас.

Відносно штабу дієвої армії Головний Отаман наказав усім, хто бажає, вирушити з ним походом; решту ж розформувати й уважати вільними. Коли буде більша кількість діл, що їх неможливо везти,—спалити. (Підписав отаман Сінклер)“.

Цей наказ був звернений до всіх вищих військових угруповань. Дальший період правдиво деякими авторами характеризується—яко „радянський“.

На нараді в Старокостянтиніві, що відбулася дня 27 листопада, зустрічаються дві ідеології: урядова демократична У. Н. Р.—в особі Головного Отамана С. Петлюри—і Волоха—радянська, московсько-большевицька.

*) Перехід галицького війська набіг Деникінців був і для селянства повною несподіванкою й річчю незрозумілою (доповідання старшини Лукасенка, що в той час перебував у Гайсинському повіті).

Виступ Волоха і його диспут із Головним Отаманом залишають у всіх присутніх на нараді важке вражіння близької внутрішньої кризи, і, власне кажучи, Старокостянтинівська нарада вже віщує майбутні озброєні виступи „волохівців“.

Вслід Старокостянтинівської наради з воєнного боку є незначний — виявилася лишень необхідність воєнними акціями виграти як найбільше часу.

Дня 26 листопада терени, що їх займає армія, обмежуються лініями: на півдні—Старокостянтинів—Хмельник; на сході—Хмельник—Бердичів; на півночі—залізницею Бердичів—Шепетівка; на заході—лінією, що тяглася верстов на 20 на захід від залізниці Шепетівка—Проскурів.

Дня 28 листопада Запорожці, після впертого бою, залишають Старокостянтинів. Армія губить свій маневровий пляндарм і скупчується головною своєю масою в останній трикутник: Любар—Шепетівка—Миропіль (бік трикутника—30 верстов); вороги вже не тиснуть її, вважаючи, що справа порішена, й залишають нас до samozнищення в останній агонії; державний апарат зосереджується (29 листопада) в Любарі.

Обовязок ворога перебирає далі на себе своя людина, що тішилася в свій час у Головного Командування особливим довірям, — свій „отаман“ Волох. Під гаслом „іду на Полтавшину“ Волох біля своїх гайдамаків збирає всяку голоту. Вніч із 2 на 3 грудня маніфестується спроба перевороту в напрямку оголошення державного устрою на Україні—Соціалістичної Радянської Республіки, а фактично ограбування державної скарбниці, через що армія залишається майже без грошей*).

Цей загальний жахливий стан доповнює розпочата поляками з початком грудня окупація наших західніх областей, через що фактично остаточно замикається коло над рештками української армії. — Три прапори: польський у Шепетівці, добровольчий—у Старокостянтиніві й червоний—у Бердичеві—оточують горстку борців біля жовто-блакитного прапору—в Любарі.

Саме при таких обставинах дня 4 грудня старші військові начальники, члени Ради Міністрів та представники політичних партій були запрошені до містечка Чорторія (поруч із Любаром) на останню нараду під головуванням Головного Отамана С. Петлюри.

Загартовані довголітньою боротьбою представники Дієвої армії виказали тут на Чорторійській нараді віру в сили армії та народа. Правда, навіть у старшому командному складі епідемія зробила свої серйозні спустошення: полковники—Удовиченко, Омелянович-Павленко молодший і Базильський були в тифозній гарячці в шпиталях;

*) Детальне оповідання про цей випадок уміщено в Альманасі за 1920 р., що друкувався при Київській дивізії.

тогочасний Командуючий армією отаман Василь Тютюнник і його начальник штабу полковник генерального штабу Мишківський були на самій нараді з ознаками тифу.

Чотири з п'ятих командирів груп, а саме: Ю. Тютюнник (командир Київської дивізії), Загородський (командир Волинської дивізії), Трутенко (заступник полковника Удовиченка) і я (командир Запорозької групи) підтримали позицію Уряду, що боротьбу за звільнення України мусимо провадити далі, але іншим способом — партизанським*).

Згідно з цією ухвалою, військо мало перекинутися на вороже заплілля, дезорганізувати ворожі „тили“, комунікацію й засоби зв'язку; організувати повстанчий рух, підтримати серед населення віру в справу нашу, а найголовніше переховати до наступної весни кадри армії**).

У своїй ухвалі старші військові начальники Дієвої армії базувалися на таких підставах:

1) З часу розпочаття в армії Деникіна побільшеної мобілізації задля збільшення кількості добровольчої армії почалася в ній де-структивна праця національних українських елементів, що після київських подій стала особливою інтенсивною.

2) Припинення наступових акцій добровольців на всьому їхньому протибольшевицькому фронті вказувало на брак у них резервів.

3) З початком відступу добровольчої армії, що його Українська армія, а також повстанчі організації, через свою працю на тилах добровольчої армії, мали прискорити, — буде довший час тривати на Україні безладдя. Таке становище зробить можливим часове перебування нашої армії на території України.

4) Кіннота в большевиків була ще в стані організації.

5) У прихильності населення до Української армії сумніву не було; негативний бік походу полягав у тому, що похід повинен був відбутися, в переважній своїй більшості, взимку. І нарешті —

6) Слід було рахуватися з настроями армії, що була рішуче проти всякого її інтернування.

*

Переходячи до нового способу боротьби, не можна було й думати про утримання якого-будь району для організаційної праці Голови Держави й Уряду; не могло бути ніяких столиць. Уряд же, яко заступників своїх, призначив до частин армії політичних референтів: п.п. М. Гарасима, Загурського, М. Левицького, В. Совенка, П. Чубка, П. Феденка та В. Шкляра.

*) Командир дивізії Січових стрільців Коновалець заявив Правительству, що його частина не може йти на дальшу боротьбу, але чималий відсоток галичан було в інших частинах армії й вирушив із нею в зимовий похід. Мені не відомі причини, що привели Січовиків до такого рішення.

**) У своїй першій частині „Зимовий похід“ Ю. Тютюнник освітлює цей момент у всіх його дрібницях, при чому він дає багато місця персональним моментам.

Такі були висновки денної наради 3 грудня 1919 року; на другу нараду лишилося тільки цим ухвалам надати належну форму шляхом відповідних державних актів.

Але події змінювалися швидко. 6 грудня вранці, під час наради, наспіли звістки про те, що поляки захопили на стації Миропіль увесь штаб Запорозької групи, з якого тільки два мої ад'ютанти спромоглися добратися до Чорторії. Дорошенківський полк Запорозької групи, що виконував свій денний наказ щодо нового угруповання, був також несподівано оточений польськими частинами та інтернований. Далі надходили все нові та нові турботні звістки. Все це викликало потребу спішитися з закінченням усіх останніх справ. Головного Отамана С. Петлюри на нараді не було, бо 5 грудня він відїхав до Польщі, а нараду провадив далі й закінчив Голова Ради Міністрів І. Мазепа.

Головним питанням було призначення нового Командування. Мені судилося, щоб цей важкий обов'язок було покладено на мене, при чому Головне Командування, Уряд і старші військові начальники в цьому питанні були одної думки *).

По нараді Голова Ради Міністрів прочитав акт Правительства до українського населення; актом цим Військове Командування мало надалі керуватися в своєму поступуванні.

Акт від Правительства бренив так:

„Від Правительства Української Народньої Республіки.

В будіванні Самостійної Української Народньої Республіки в цей момент кінчається один період—період нечуваної героїської боротьби й великих страждань українського народу. Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалась і вважається, як принадна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати оружною силою, а не як хата вільного українського народу і свободних, рівноправних меншостей цієї країни.

Російські комуністи бажують за допомогою матеріяльних багатств України піддержати Совітську Республіку. Російські контрреволюціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну. Імперіялістичні держави Європи будують свою політику на Сході через поневолення України. Тому не дивно, що український народ, полишений лише на власні сили, не міг досі стати твердо на ноги в будівництві своєї держави.

З моменту евакуації Києва, після повалення гетьманського насильства, Українська Народня Республіка була вічно під страшною загрозою захоплення її ворогами. І лишень завдяки надзвичайному героїзмові народу й війська, держалися ми проти наших противників.

За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого воцтва, а ще більше вірних синів України загинуло від усяких заразливих хвороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на те, що

*) Феденко: „Фермент нації“.

український народ гине без усяких санітарних засобів, але навіть заборонили привозити на Україну потрібні нашому військові ліки.

Правительство Української Народньої Республіки й республіканське військо, що заводили лад і порядок на території України, опираючись на демократичні засади, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Європа відрізала нашу територію від взаємовідносин зі світом, у наслідок чого наш край знову кинуто в чорну, страшну анархію.

Через те все наше державне діло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року—в Києві, в лютому—у Вінниці, в травні—у Волоцькому, в червні—в Кам'янці. Все це етапи українського народу на Голготу.

Вичований та знеможений піднімався він у своїм завзяті до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і рівноправним громадянином світа, і напевно наше робітниче й селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знесило матеріально й морально наших організованих сил.

Перехід Галицької армії на сторону Деникіна поставив нашу армію в надзвичайно страшне стратегічне положення, бо, одночасно з передачею ворогові сили військового майна, для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

Це примусило державний апарат нашої Республіки й військо залишити район Кам'янця, Проскурова та Старокостянтинова й перейти в місцевість, де б наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована й дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога. Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний, урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії.

У критичний для української державности момент, коли наша армія зосереджувалася в районі містечка Любара, купка авантюристів, прикриваючи свої пляни совітськими лозунгами, задовольнила свої хижацькі заміри тим, що зрадницьки ограбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в іще скрутніше матеріальне становище.

У зв'язку з означеним станом речей, Правительство Української Народньої Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу Державність. Військо одержить від Вищого Командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв'язок із народом і військом, керувати справами України й заступати її перед другими державами й народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республіки.

Правительство не припиняє своєї діяльності й доложить усіх сил, щоби боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця.

Панські порядки нового гетьмана, генерала Деникіна, вже підняли проти себе весь трудящий народ України, всю українську й неукраїнську демократію. Понад Дніпром ідуть великі повстання українського народу проти російських чорносотенних завойовників. Крім

певстання втилу Добровольчої армії, її силу підриває наступ Червоної армії з Східної Росії.

Господарюванням чужоземців Україна доведена до крайньої руйни й безладдя. Народ України й наше республіканське військо знає, що в більшовізмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається, він може посіяти тільки нову міжгромадську війну, нове кровопролиття, втретє знищити Україну.

Вояки Української армії й увесь народ України! Нехай ваша віра в нашу народну справу не захитається ні на мить.

Тяжкий момент, що його переживає наш рідний край, вимагає від нас великої саможертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби. Дворічною своєю боротьбою з ворогами України ви поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу. Всесвітній соціалістичний конгрес у Люцерні 8 серпня цього року одностайно признав Українську Самостійну Республіку. Увесь щиро демократичний і соціалістичний світ дивується нашій упертій і невпинній боротьбі зі своїми ворогами за національну й соціальну справедливість.

Успіхи наших ворогів не довговічні, бо на чужі гроші й чужою допомогою, а не своєю внутрішньою силою держиться армія Деникіна. Українська Народня Республіка держиться своїми власними силами й, наперекір нашим лютим ворогам, вона буде жити вільно й самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде—Самостійна Народня Республіка. Тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без різниці національностей, здобути собі землю, волю й громадянські та національні права.

Нехай живе вільний Народ України і його Незалежна Народня Республіка!

Голова Директорії й Головний Отаман С. Петлюра, Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Внутрішніх Справ І. Мазепа, Міністр Преси й Пропаганди Т. Черкаський, Міністр Праці О. Безпалко, Міністр Єврейських Справ П. Красний, Керуючий Міністерством Пошти й Телеграфів Паливода, В. О. Міністра Народнього Господарства Г. Солодар, Державний Секретар Л. Шрамченко.

М. Любар на Волині, 2 грудня 1919 року“.

II.

**Нові призначення, початок походу, організація прориву у вороже запілля.
(Схема ч. 1).**

До полудня 6 грудня нарада скінчилася. Від голови Ради Міністрів І. Мазепа я одержав, за підписом Головного Отамана С. Петлюри, наказ обняти командування армією У. Н. Р. такого змісту:

„Голова Директорії У. Н. Р. 5 грудня 1919 року м. Чорторія, ч. 101. Отаманові Омеляновичеві-Павленкові.

У зв'язку з новим завданням, що покладено на Дієву Армію, наказую Вам приступити до виконання обов'язків Командуючого Дієвою Армією й одночасово продовжувати керування Запорозькою групою.

Дальші вказівки відносно діяльності армії Ви маєте одержувати від мене через Уряд У. Н. Р. Заступником Вашим призначаю отамана Юрка Тютюнника, котрого Ви повинні про це повідомити. Головний Отаман військ У. Н. Р. Петлюра. Начальник штабу отаман Юнаків“.

Крім цього документу на руки всіх командирів дивізій було видане ще окреме уповноваження від Командуючого армією (Наддніпрянською) такого змісту:

„Командуючий Армією У. Н. Р., 6 грудня 1919 року, ч. 32. Ставка. Отаманові (далі було зазначено прізвище відповідного командира).

З одержанням цього Ви призначаєтесь начальником (назва дивізії) загону. Ви користуєтесь диктаторськими правами у відношенню розпоряджень, викликаних воєнними потребами. Отаман В. Тютюнник. Начальник штабу генерального штабу полковник Мишківський“.

Лишилося вражіння, що цей останній документ було видано з ініціативи Командування армією У. Н. Р. без порозуміння з вищою військовою й політичною владою.

На цих двох документах вище Командування армії й базувалося в усіх своїх дальших поступуваннях.

Щохвилини надходили все нові повідомлення про дезорганізацію польськими військами нашого заплілля. Через те я запросив командирів дивізій до сусідньої з місцем наради кімнати, щоб обміркувати перший оперативний плян.

Без особливих суперечок думка, щоб у негайному переході до активності шукати рятунку на своїх землях і поміж своїми, — перемогла на зібранні, що складалося виключно з військових, запропонований мною плян на прорив був обміркований у деталях і прийнятий; зміст його був такий:

1. Смугу для прориву обібрано в районі розташування Галицької армії, що в той час була угрупована в районі Козятин—Гайсин—Вінниця—Хмельник (всі включно), при чому полковникові Долудові було поставлене завдання негайно відіхати до місця постою Команди У. Г. А. (м. Вінниця) й порозумітися в цій справі з генералом Микиткою (полковник Долуд мав передати генералові Микитці мого особистого листа).

2. Загальний напрямок руху Любар — Липовець (точно для середньої колони: Любар — Краснопілля — Заливанщина — Самгородок — Вівсяники).

3. Схема операції:

а) 6 грудня всі частини, що брали участь у поході, мусіли відірватися від польського кордону й зосередитись у південно-східній частині трикутника Шепетівка—Миропіль—Любар (вихідна позиція).

б) Від 7—9 грудня марш через розполог Галицької армії і 10—11 грудня—форсування залізниць Янів—Бердичів і Вінниця—Козятин, на дільниці поміж ст. Голенди (біля Козятина) й Гулівці (біля ст. Калинівки).

в) Після форсування залізниць—угруповання в трикутнику: с. Прилуки—Вахнівка—Вівсяники.

Ситуація в смузі, обібраній Командуванням для прориву, уявлялася так:

Поміж галицькими частинами були лише невеликі частини добровольців, але залізниці, особливо вузлові станції, були виключно під контролем і охороною Добровольчого Командування.

Таким чином, головними перешкодами на шляху армії могли бути залізниці. Через те вся увага при технічному виконанні завдання повинна була бути звернута на вмиле форсування двох залізничних ліній.

Швидкість і несподіванка повинні були стати нам у пригоді.

Такий, у загальних рисах, був перший оперативний план, що ним почався Зимовий Похід Армії У. Н. Р. у ворожому запіллю. Голові Ради Міністрів я передав лише, що армія 7 грудня вирушить у похід.

Непривабливий і сумний вигляд мав район, де перебувала тоді армія. Наприклад, недалеко від Любару можна було бачити купу тягарових і особових самоходів, частинно знищених, а частинно ще цілком добрих; кидалися в вічі вози, навантажені різним майном і залишені без догляду на дорозі, бо знесилені коні нездатні були до дальшої праці; підводи з недужими, пораненими, що з розпаччю просили допомоги. Найтяжче вражіння робили напів одягнуті, з купою шмаття на ногах, замість чобіт, легко поранені й недужі козаки, що тяглися за обозами. Потрібна була велика самопошвята й глибоке переконання в правоті своєї справи, щоби перетерпіти все те лихо.

Того ж вечера бачив я на марші стройову колону Запорозжців та деякі інші частини й дивився на цих людей, що були змучені безупинними маршами, боями та різними авантурами в запіллю; що простували вже з моєї наказу в цілком новому напрямку, цілковито не виявленому, мов та темрява, в яку зникали наші колони.

Я вдивлявся у виснажені безупинними боями й походами обличчя старшин і козацтва, уважно прислухався до окремих голосів, чи нема де ознак страху або незадоволення. — Ні, все ті ж самі ясні, привітні обличчя, повні довіря та відданости; навіть не чути було даремних запитань. Та й нащо запитання? Всі знали: йдемо в глиб України.

Пізніше я ділився своїми вражіннями з командирами дивізій, і всі вони ствердили мої спостереження. Думається мені, що одностайність і патріотизм командного складу передався й далі в козацтво та всіх сполів ще міцніше, наперекір долі й людській зненависті, в одну монолітну скелю.

По дорозі я зустрів також пан-отця Пашевського, що, завдяки щасливому випадкові, уникнув долі штабу Запорозької групи й тепер пішки йшов із колоною. Це була добра признака, бо пан-отець

Пащевський тішився глибокими симпатіями й був від початку походу для Запорозжців, а потім і для всього війська правдивим порадником і отцем духовним.

*

У холодні, брудні зимові дні операція наша розвинулася математично точно. Появлення наших колон у районі розпологу галичан було для них повною несподіванкою, і перш, ніж вони змогли в цьому зорієнтуватися, колони вже обминули їх.

Виконання відповідало постанові:

10 грудня о 23 годині вибухи на півдні й на півночі свідчили про роботу кінноти Київців та Волинців; через непролазне болото, в цілковиту темряву колони наші посувалися зі швидкістю доброго маршу при нормальних умовинах такими манівцями, де й удень можна було цілком заблудитися.

Через с. Черепашинці (10 верстов на північ від Калинівки) шлях проходив через страшне болото. 3-я стрілецька дивізія ледве з нього вибралася; всі тяжкі вози довелося залишити; 2 гарматі (полковник Чижевський) і 2 кулемети також прийшлося покинути й використати коней від них, щоб витягти другі дві гарматі (склад дивізії на початку походу: старшин та козаків — 1,000, гармат—4, кулеметів—10, кінноти — 100 шабель. Трутенко — „3-тя Залізна дивізія на початку Зимового Походу“).

12 грудня вранці обидві залізниці були вже позаду. (Схема ч. 1).

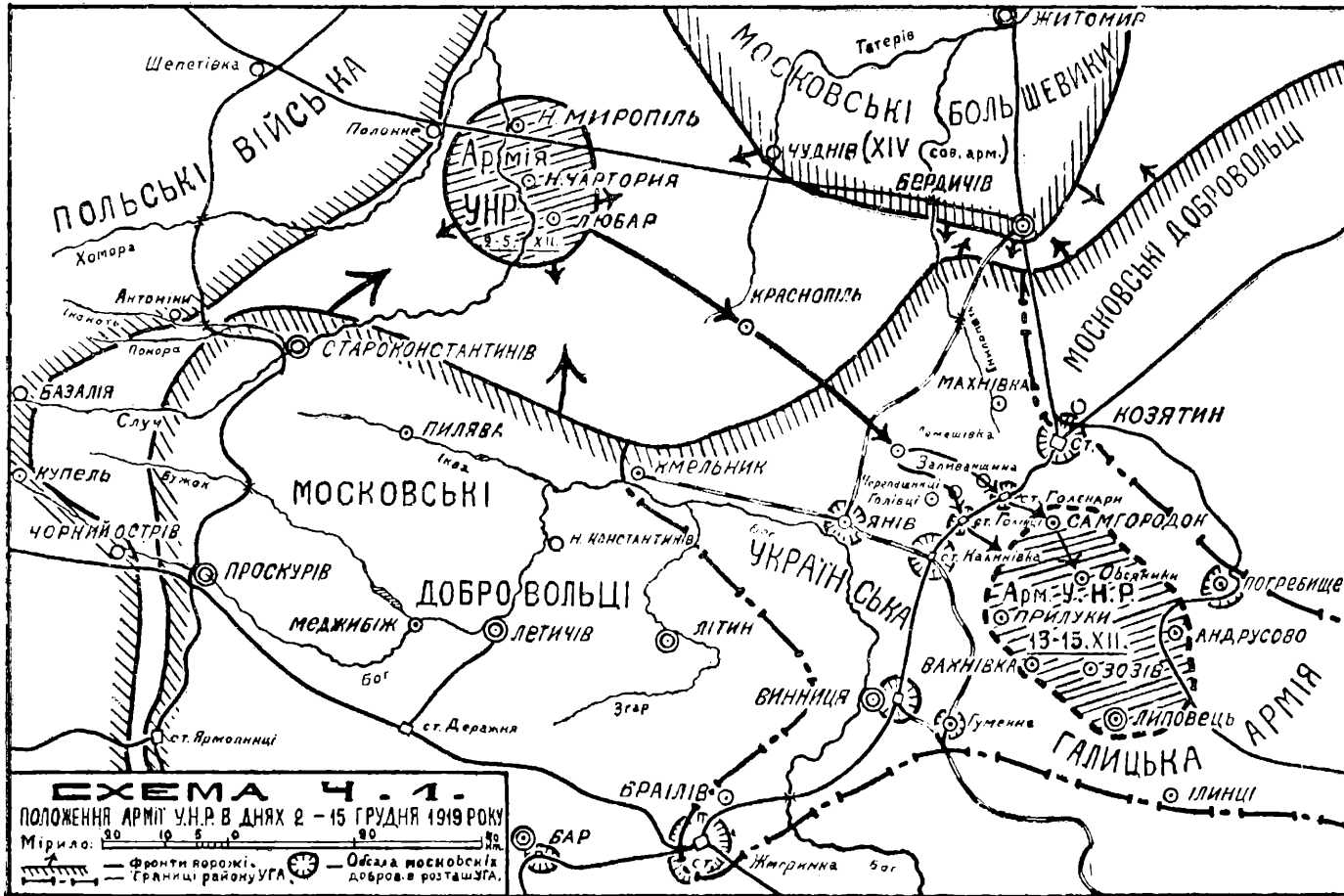
Київцям, що йшли в південній колоні разом із полком Чорних Запорозжців, вдалося на стації Гулівці захопити два потяги дивізійної інтендантури добровольців і трохи вдягнутися; при цій зустрічі з салдатами Добровольчої армії було чимало цікавих епізодів.

11 грудня вранці вся Вінниця, за винятком команди У. Г. А., була в турботі, бо такого вчинку збоку Українців-Наддніпрянців ніхто з ворожого стану не сподівався.

Командування Добровольчої армії, щоб відновити ситуацію, хотіло з Вінниці вислати бронепотяги, але ж, через заходи Галицького Командування, бронепотяги в своїй акції спізнилися.

Загалом, успіх був би цілковитий, коли б не, ще й досі досконалим незясований, вчинок кінного полку ім. Максима Залізняка, якому Волинська дивізія, що була в північній колоні, доручила була захопити стацію Голендри, задля забезпечення марш-маневру нашої армії з півночі (з Козятинського напрямку). Волинці повідомили, що полк не виконав свого завдання й залишив у більшості армію. Цим було поставлено всю нашу операцію під загрозу з півночі. Волинці встигли вжити належних заходів, проте їх кінноті було заподіяно шкоду, бо треба знати, з якими труднощами в революційні часи сполучалася організація кінних частин.

Від полку Максима Залізняка (200—300 коней) залишилася ледве одна сотня під керуванням сотника Голуба, що продовжувала свою дуже хвальну службу й надалі в лавах Волинців.

Під Любаром армію залишили елементи, що співчували волохівщині, під Козятином та Вінницею — ті, що зневірилися в нашій справі й побачили в добровольцях непереможну силу; далі пізніше ми будемо бачити, що на чергу денну стає ще раз питання про відносини армії до Радянської влади. І, таким чином, поруч із набуванням знов певної військової організації йде зміцнення політичної ідеології Української армії, як національної збройної сили.

Захоплення найближчого повітового міста Липівця являлося цілком необхідним і негайним, як із метою політичної розвідки, так і для поширення пляцдарму; по відомостях в місті стояло 300 чоловік піхоти добровольців.

Справу цю Командування доручило кінним частинам 3-ої стрілецької дивізії й дивізії Київській під загальним керуванням отамана Ю. Тютюнника.

13 грудня дивізія перебувала в м. Вахнівці (12 верстов на північний захід від м. Липівця); ранком 14 грудня кіннота Київців зосередилася в м. Зозові (5—6 верстов на північ від м. Липівця) і звідти заатакувала місто Липовець; кіннота ж 3-ої дивізії (полковник Яворський) зробила свій напад із заходу. Добровольча залога й влада міста задалегідь відіхала до Вінниці; „государственная охрана“ спішно склала свою зброю.

Комендантуру міста взяв на себе полковник Трутенко. В занятому районі Самгородок — Вівсяники — Липовець — Прилуки Армія У. Н. Р. 15 грудня перебувала в денному спочинку.

* * *

З заняттям Липівця закінчилася наша операція щодо прориву добровольчого фронту й скінчилася для нас, на загал, цілком успішно: армія наша, що 5 грудня перебувала в повному оточенню, 10 грудня була вже в новому районі, в запіллю Добровольчої армії. Висновки:

1) Напрямок і дільницю ворожого фронту, що були вибрані для прориву армії, треба вважати правильними й доцільними як з політичного, так і з воєнного боку.

2) Важкі й мало здатні до серйозного бою колони наші використовують при виконанні свого завдання дуже влучно манівці, нічну хуртовину і швидкість маршів; командування всіх відділів вимагає від війська останніх, майже надлюдських зусиль. За 4 доби жакливими шляхами пройдено було 150—200 верстов.

3) Приклад начальників, що персонально йдуть на чолі колон і являються для всіх підлеглих зразком витривалости, тягне за собою решту козацтва.

4) По приблизному підрахунку в чотирьох військових групах, а саме: Запорозькій, Волинській, Київській із частинами корпусу С. С. і Збірній, до складу її входили 3-я Стрілецька дивізія та Юнацька Школа,—з Любарського району було виведено від 8 до 10 тисяч чоловік при 2,000 шабель та багнетів і при 12

гарматах; але штаби, обози, нестройові частини й транспорти хворих переважали над здатними до бою окремими військовими частинами й складали до 75% усього складу армії.

5) Цей перший успіх, після довготривалих важких аерієргардних операцій, відбився на військові з морального боку дуже добре. Жовто-блакитний прапор гордо маяв над військом, і в масах почувалася більша самопевність.

Опинившись в ближчому запіллі Добровольчої армії, військо наше, яко добрий „таран“, хитнулося вправо та вліво й почало нищити засоби руху й звязку Добрармії.

Прихильні нам чутки прибільшували нашу кількість. По широких просторах України відгукнулися повстанчі організації.

Загони Махна по Дніпровських плавнях розвинули свою працю. Все це зробило неминучою катастрофу армії генерала Деникіна на Україні.

Першою почала відступати Бердичівська група Добрармії. Цей відступ дедалі перетворювався в загальну дезорганізовану втечу добровольців до Чорного моря.

Штаб генерала Деникіна оповістив за наш прорив на його запіллі такою телеграмою: „Розбита нами Українська армія опинилась у нас у глибокому тилу“. Дійсно, несподівана поява нашої армії втилу Деникіна навела на добровольців невимовний жах, що можна було б ствердити низкою фактів.

Однак цей відступ Добровольчої армії був небезпечний і для нас, бо шляхи наші перехрищувалися. Добровольча маса котилася на південь, а нам треба було простувати на схід; стомлену, ще не реорганізовану армію нашу Командування мусіло ухиляти від боїв із дужчими ворожими частинами.

III.

Марш у грудні, захоплення Уманщини між 15.XII.1919—12.I.1920 рр.
(Схема ч. 2).

Десятиденні марші, що відбулися в другій половині грудня, в зоні Липовець—Тараща—Умань, у прифронтовій смузі Добрармії, мали за завдання уникати найважливіших артерій руху, що по них відходили частини Добровольчої армії, а крім того власним рухом і перегрупуваннями замінити свої сліди й наміри.

Ці марші гостро врізалися в пам'ять його учасників. Ніхто їх не забуде, вони перенесуться в покоління, як приклад „маршу відчаю, маршу проти розуму, але строго розрахованого на психологію мас і опертий на патріотизмі українського війська“ (П. Певний). Марш цей можна ілюструвати багатьома цікавими прикладами, коли дотепність, відвага, бистра орієнтовка виводили частини з прикροї, а дуже часто й важкої ситуації.

Були випадки, коли наша колона входила в один бік села, а з протилежного виходили Деникінці й навпаки; обозам у цих ви-

падках приходилося відігравати роль першої допомоги тильній охороні.

Перетомлена, напів одягнена, обтяжена великою кількістю хворих Українська армія в тих тяжких обставинах точно виконувала всі накази Командування, що, будучи надхненим героїзмом старшини й козака, напружувало весь свій мозок, здібність і досвід, щоби вийти скорше в район, порівнюючи спокійний.

Штаб армії, Запорозька та 3-я Стрілецька дивізія йшли в центральній колоні, маршрутом (Схема ч. 2):

- 16 грудня — Ординці—Жидівці—Должок—Андрушів—Пшенів—Чорнявка.
18 Чорнявка—Скала—Вербівка.
21 Вербівка—Животів—Дубрівка.
22 Дубрівка—Пятигори—Оддайпіль.
27 Оддайпіль—Тихий Кут.
28 Жашків—Побійна—Красний Кут—Нова Гребля.
29 Нова Гребля—Кривець—Крачківка—Іваньки.
30 Іваньки — Паланочка (перехід через залізничу лінію Умань—Христинівка—Звенигородка)—Роги—Легезине.
31 Легезине—Оксанина—Небелівка.
5 січня—Небелівка—Рогове—Перегонівка. Штаб армії в с. Роговому, 4 верстви на північ від Перегонівки. Київська дивізія в с. Дубовій.
5 (по старому стилю 23 грудня) Армія заняла район Коржева—Дубова (штаб Київської дивізії), Бабанка—Оксанина (Волинська дивізія) й Перегонівка—Рогове (штаб армії), Покотилове (3-й кінний Залізний полк).

Волинська дивізія під час всього маршу була на північ, а Київська на південь від зазначеного на мапі маршруту.

Волинці часово захопили Сквиру; ворог прогнаний; взято здобич. За м. Жашків—бій Київської дивізії з частинами Добрармії.

Волинська дивізія проходить у 4 верствах від Устингородка, занятого великими силами добровольців.

Бій 6-го Запорозького загону з добровольцями під ст. Поташ.

З визначніших епізодів за час цих маршів були: сутичка Київської дивізії з добровольцями в м. Жашкові, захоплення Чорними Запорозьцями Ставища, напад добровольців на 3-ю Стрілецьку дивізію й захоплення нами міста Умані.

Через кілька днів маршу, коли армія наша між 21—25 грудня була зосереджена для відпочинку й мобілізації в районі Тетіїв—Пятигори—Животів (Таращанського повіту), до нас почали наближатися з півночі по шляху: Біла Церква—Ставище—Жашків—Умань значні маси добровольців; було одержано цілком певну звістку про наближення кількох сильних полків ворожої кінноти, між ними був також відомий „Вовчанський відділ“.

Щоб уникнути зустрічі з цією кіннотою, армії на 26 грудня було визначене нове розміщення, зовсім осторонь, на схід від великого Білоцерківсько-Уманського шляху, по присілках і хуторах — Тихий Хутір й околиці—Високе—Жашків, бо, звичайно, відступаюча маса використовує лишень великі шляхи. Початок маршу для всіх колон був призначений на 6 годину ранку, понеже відомо було, що добровольці розпочинають свої денні марші пізно, приблизно від години 8—9; до 12 години все наше перегруповання мусіло бути закінчене. Командування мало на думці пропустити повз себе великі ворожі групи, а далі чинити відповідно до обставин.

Всі дивізії наказ цей виконали, за винятком 3-ої Стрілецької; колона полковника Трутенка*) стала на марш замість 6-ої години майже опівдні.

Добровольці (кінний полк у 600 шабель Кавказької „Сводной“ дивізії під керуванням полковника князя Голіцина) навіть не дали охоронним відділам колони полковника Трутенка обсадити свої місця: як тільки вони висунулися з містечка, так добровольча кіннота їх заатакувала й знищила. Окремі невдатні спроби Командування протиділати деякими частинами дивізії і Юнацької Школи не мали успіху—колона була цілком знищена й викреслена з нашого складу; врятувалися лишень ті, що були верхи.

Залишаючи на боці інформації та наказ Вищої Команди, а базуючися лише на оцінці ситуації, що подає в своїй брошурі полковник Трутенко, дивізія ще вночі мусіла стати на марш і піти на об'єднання з армією. Бажання висвітлити ситуацію в усіх деталях не може бути виправданим, бо через це був загублений час.

Це була дуже серйозна невдача, бо хоч, правда, в цій збірній групі було чимало всяких дрібних частин, але все це були кадри 3-ої Стрілецької дивізії, що мала вже в нашої військовій сучасній історії почесне місце й назву Залізної. Зазнали тяжких втрат також і юнаки: забитимй 11 чоловік, полоненими 100, загублено 2 гармати, 5 кулеметів і весь обоз санітарний і господарчий.

Слідству було дуже важко розібратися в тих тертях, що були на верхах цієї зібраної групи, до того ж обстановка й час не дозволяли цього зробити. Наказом по армії з рештків 3-ої Стрілецької дивізії і Юнацької Школи мав бути організований 3-й кінний полк, що повинен був у своїх сотнях заховати свої дотеперешні бойові назви й далі берегти традиції Залізної дивізії**).

Переведення цього переформування Командування доручило полковникові Стефанову (Галицької армії), надавши полковникам Чижевському та Вишнівському посади помішників до нього. Ці старшини виказали себе в цій справі добрими організаторами, і не-

*) П. Чижевський: „Коротка історія 3-ої Стрілецької дивізії“.

***) Докладний матеріал з приводу цієї події можна знайти: 1) „Коротка історія 3-ої Залізної дивізії“, полковника Чижевського, 2) Брошурка полковника Трутенка: „Залізна дивізія з початку Зимового Походу“.

забаром 3-й кінний полк, у складі 5-ох сотень, знову почав відбувати службу, як бойова кінна частина армії*).

Полковника Трутенка було відряджено до одної з дивізій, а далі йому було доручене дуже небезпечне діло і його він виконав із повним успіхом.

З часом почали повертатися старшини й козаки з добровольчого полону. Цей полон був для них не так важкий, як образливий, бо недостачі в ганьбі й образі збоку добровольців не було. Втікачі підтвердили також чутку про близьку руйнацію Деникінської армії; це був ще колос по масі, але вже нездатний до серйозної боротьби.

*

28 грудня під м. Жашковим Київська дивізія зустрілася на своєму денному марші з добровольцями, що мали в самому містечку відпочинок. Наскок кінноти Київців був несподіваний; залогу взято в полон та роззброєно. В селлах, що межують із Жашковим (Ставище), Чорний кінний Запорозький полк теж мав декілька дрібних сутичок, при чому захопив обози.

Цікаво відмітити захоплення села Ставища. На Ставище було вислано роз'їзд у силі одної сотні полку Чернозапорожців під безпосереднім командуванням полковника Дяченка. По дорозі виявилось, що Ставище тримав ворог у силі півтори сотні кінних і триста піших. Залишивши сотню в лісі полковник Дяченко сам із 2 ординарцями відважився переправитися до села для перевірки відомостей. Відомості підтвердилися. Залишившись у селі з одним ординарцем, другого післав до сотні з наказом підїхати до села Яреми в зазначене місце. Перерізвавши шлях Ставище—Біла Церква, з рештою кінноти влетів до центру села з заходу, де його зустріли рушничним і кулеметним вогнем. Виявилось, що ворог довідався про наступ і приготувався до бою. У трьох напрямках було виставлено кулемети. Піхота засіла поза доми й шалено відстрілювалася. Але особиста відвага полковника Дяченка, що, з криком „Слава Україні“, кинувся у ворожий вогонь, остільки підбадьорила козаків, що ворог не встиг оглянутись, а вже наша кіннота рубала центр його розпологу. Цей відважний наскок так дезорганізував ворога й таку навів паніку, що він не міг відбиватись, кидав зброю, з гістеричним криком здавався, бігав по вулицях, піднявши руки догори. Від захоплених перших полонених довідалися, що на сході села, по дорозі на Умань розположився штаб Бредова. Було післано кілька кінних, але штаб Бредова автом утік, і тільки туманна погода врятувала його. Втрати з нашого боку — один забитий. Полонені не вірили

*) Полковник Стефанів згодом захворів, і полк прийняв полк. Чижевський.
Склад полку: 1-а Синя сотня—сотник Запорожченко, 20 шабель.
2-а Чорноморська сотня—сотник Любимець, 40 шабель.
3-я Стрільська сотня—сотник Шульгин, 50 шабель.
4-а Гарматна сотня—сотник Чижевський, 30 шабель.
5-а Кулеметна сотня—сотник Шура-Бура, 4 кулемети на тачанках.

в те, що ми є українське військо, бо в офіційних наказах Добармії було оголошено, що Українська армія зовсім розбита. Розпитувалися, хто ми такі — большевики чи махнівці. Трудно було їх упевнити, що ми частина регулярної Української армії, і тільки, коли полонених доставлено було до штабу армії, щойно там переконалися в тому, що, дійсно, мають в своєму тилу регулярну Українську армію, про яку з певністю розказували, що її немає. Крім охорони штабу генерала Бредова, господарської частини його, Управління Сквирської й Київської повітової „государственной“ сторожі, на чолі з начальником сторожі та усією канцелярією його, було захоплено також багато різного майна, а головне одягу (з денника Запорожців).

Великого значіння ці сутички не мали; значіння їх було більш моральне; вже по 5—6 годинах Київцям під натиском добровольців довелося залишити Жашків, бо це був пункт, через який відходили на Уманщину й далі на південь добровольці.

Марші та stále гостре поготівля перетомили наше козацтво. Крім того не було змоги хоч трохи перевести намічену ще раніше реорганізацію груп на дивізії, а також інші організаційні наміри. Негативні наслідки цього вже були помітні на прикладі Збірної групи полковника Трутенка.

Через те Командування вирішило 27 грудня повернути на південний схід у затишніше місце, на Уманщину, і 30—31 грудня захопити саме місто Умань, де в той час ще перебували добровольці.

Останнє завдання мало бути переведене по такій схемі:

1) Відділ, що мав складатися з Богданівського куреня, кінного полку Костя Гордієнка й однієї батареї (приблизно, 300 багнетів, 120 шабель і дві гармати) під командою полковника Литвиненка, позинен був уранці 31 грудня захопити несподіваним наскоком місто Умань.

2) Київці мали забезпечувати акцію полковника Литвиненка з заходу (з Христинівки), а Волинці зі сходу (з боку стації Тальне); всі інші частини мали виконати свій черговий марш через стацію Поташ до села Роги; всі дивізії після форсування залізниці мусіли поспувати залізничний шлях і зробити неможливим скоре його полагодження.

3) Остаточне угруповання для армії намічалось на 15 верстов на південь від міста Умані (в районі сел Дубовової, Текучої та інших), а до м. Голованівського повинна була йти частина, що мала завданням забезпечувати розположення армії з півдня. Штаб армії — в с. Текучій.

В інструкції, що була надана полковникові Литвиненкові, категорично зазначалося, що після здобуття Умані всі частини його загону мають бути обов'язково виведені з міста й розміщені десь недалеко біля міста, в самому ж місті, крім місцевої охорони, має бути встановлене військове патрулювання. Командування армії сподівалося, що незабаром підійде червоне військо, і тільки таке угруповання військ полковника Литвиненка забезпечувало б йому мо-

жливість вільного маневрування й співділення з іншими частинами нашої армії.

Перехід усієї армії через залізничну лінію Христинівка — Шпола відбувся в глузу ніч (вніч проти 31 грудня між селами Паланочка—Роги). Ще перед тим частини Київців та Волинів провадили руйнацію самої залізниці та захоплювали телефонні й телеграфні лінії, з метою розвідки. На допомогу стали енергійно місцеві селяни, що руйнували залізницю ґрунтовно—кіньми й волами; вони порозтягали рейки й шпали та всяке приладдя зі стацій і заховали все по лісах та рівчачах.

Під час горожанської війни села, що лежали недалеко від залізниць, найбільше терпіли, бо боротьба головним чином велася здовж залізничних ліній, а через те, допомагаючи нам нищити залізниці, селяни тим самим думали на деякий час здобути й для себе спокій. Взагалі, частини наші всюди тішилися співчуттям мас і їх активною допомогою. Наприклад, „частина, що стояла в селі Оксаниному, Уманського повіту, охоронялась селянами на їхнє власне бажання в час нічного відпочинку. А частини, що билися в районі Тального, мали активну піддержку в часі бою збоку селян, і був випадок, коли одна з наших гарматних частин, через зіпсуття коліс гармати й сильну багнюку, примущена була, під ворожим напором кінноти, залишити гармату, але селяни виступили активно на допомогу, відбили од ворога гармату, запрягли у власні коні й доставили гармату до штабу нашої армії — 20 грудня 1919 року по ст. стилю“ (з денника Запорожців).

Умань мала невелику залозу (чоловік із 300 добровольців), але в місті перебувало ще чимало добре озброєних різних військових і адміністративних інституцій, що спішно закінчували свою роботу щодо евакуації. Одначе, як адміністрація, так і залоза були вже під вражінням несподіваного погрому й руйнації всієї добровольчої справи.

Досить було показатися першим розїздам кінного полку Костя Гордієнка, як по місту почалася метушня, безладна стрілянина, що з часом перейшла в загальну паніку. Добровольці похапцем залишили місто й відійшли на Голованівське—Єлисавет.

Все населення Умані радо зустрічало наше військо.

Захопивши 5 січня Уманський район, армія наша здобула нарешті спокій, можливість зустріти свято Різдва Христового і час для переведення своєї організаційної праці.

В самому місті Умані уповноважений від Уряду, політичний референт п. Чубук, відновив демократичну владу; зорганізував місцеву

охорону, а місцеві торговельні та добродійні організації запросив стати в допомозі армії з матеріального боку.

Командування призначило полковника Ольшевського на уряд начальника залоги м. Умані й повіту, а на повітового комісара п. Дерещука. Вони жваво почали свою працю по організації Уманщини.

Редакція газети „Україна“, що з початку походу перебувала при Київській дивізії, випустила декілька нових чисел своєї газети з матеріалом інформаційно-агітаційного характеру; там були надруковані: оповідання з останніх подій коло Любара, про Волохів виступ, історичний крок Уряду й Армії, наказ про призначення нового Командування, досить цікава телеграфічна розмова начальника штабу загону полковника Литвиненка з начальником оперативного відділу Одеської групи Добровольчої армії (Одеса) і т. і. Цим, без сумніву, редакція „України“ зробила важне діло, бо сливе місяць Уманщина була цілковито відірвана від Українського Уряду та жила тільки чутками з добровольчих джерел, а що то були за звістки — догадатися не важко. В той час отаман Тютюнник друкував відозви до селянства. Вони були дуже влучні й фактично відіграли роль директиви для всіх повстанських організацій та об'єднували всю їхню діяльність; з мого наказу відозви ці поширювали й інші дивізії.

У наслідок зазначеної жвавої праці армія наша придбала перших охочих партизанів; загалом, усе утворювало добру атмосферу, і багатьом здавалося, що з Уманщини розпочнеться знову державно-організаційна праця на всю Україну.

Свят-вечір у 1919 р. Штабові Армії довелося провести в с. Роговому, що не належить до пишних сіл України, де посеред струнких рядків біленьких хаток можна було б бачити хати заможних, під залізними дахами, а громадські будинки: церква, школа, дім пан-отця, управа, — побудовані на міський зразок. Рогове належало до типу сіл, що повстали шляхом виселення бідноти за межі великих сіл, — у даному разі міст. Перегонівки; в присілку хатки повитягувалися без особливої системи вздовж глибокого яру й у більшості скромненько притулилися до північного його боку, неначе шукаючи в нього захисту від непогоди.

В село вступили ми під самий вечір, коли вже в поодиноких вікнах в очерет закутаних хатинок де-не-де стало виблискувати світло.

Квартир'єр, що наблизився до колони, одрапортував, що мені, полковникові Долудові й старшинам ближчого штабу, за прийнятим звичаєм, помешкання відведено в хаті пан-отця. Проте по певному тону старшини було видно, що він сам із того не задоволений і, немов виправдуючися, додав далі: „дуже тут бідно, пане Отамане! от у Запорожців, у Перегонівці, добре: цукроварня та ще й із гуральнею“.

Обдивляюся обличчя конвойців і бачу на них тінь смутку.

Проїхали ще трохи й зупинилися біля звичайної селянської хатини, хіба трохи більшої від інших.

— „Добро пожалувати! Будьте добрими гостями“, — зустрічає нас привітно роговецький пан-отець. — Як бачите, хата в мене не красна, проте відпочити можна з дороги“. В простому сірому під-ряснику пан-отець говорив мішаним жаргоном, так характерним для простого люду, ним він хотів надати своїй мові певну ознаку інтелігентности.

Отець Павло, коли не помиляюся, так його звали, був одним із здобутків революції села Рогового. Старого пан-отця Роговичани за широкі апетити не любили і, як тільки вибухла революція, він поспішив сам залишити свою парафію, а натомість сходом обібрано на настоятеля — місцевого дяка, людину, хоч і просту та мало освічену, але смирну, добродійну й далеку від хабарницьких нахилів свого попередника.

Розвага нашого мандрівного життя в походах — самовар — був уже на столі й надавав цілому омеблюванню пан-отцевої світлиці теплу привабливість.

На запросини пан-отця ми засідаємо за стіл і ласо пемо гарячий напій із, так памятним усім учасникам походу, поминальним калачем, запас якого в кожного пан-отця не вичерпаний.

Вже шоста година. Отець Павло похапцем знайомив нас із своїми місцевими новинами; він поспішав, бо час був уже й до вечірні. Трохи осторонь полковник Долуд розмовляв зі старостою в справах постою Штабу; ординарці й джури снували з двору до хати й ізнов назад — ладнаються для довшого постою, бо вже всі знають, що Команда Армії заповіла тридобовий відпочинок. Бесіду перервав церковний староста, що прийшов до пан-отця по ключі.

Старшини й козаки наші не забували церкви, а особливо на великі свята; перший дзвін, що в цей вечір усіх надто вразив і здався близьким і рідним, пролунав по Роговому. Всі послішали до церкви. На обличчі мого джури, дуже чесного й порядного галицького стрільця, і ординарця з конвою бачу занепокоєння. Питаю: „Чого вам хлопці?“ — „Та ми, пане Отамане, ми питаємося, чи не підете й Ви до церкви?“...

Коли всі пішли до церкви, я з полковником Долудом сідаю за черговий наказ, що сьогодні повинен віднести козацтву мое поздоровлення зі Святком. У такі дні в добрій військовій частині завжди виявляється відчуття особливої внутрішньої єдности; обидві сторони — начальники й підлеглі, — забувають все лихो, всі чергові неприємності, буденні дрібні непорозуміння й тільки залишають у душі найкращі почуття, підкреслюють їх, їм віддають належне. В цей великий вечір, у таких виключних обставинах бойово-похідного життя, хотілося хоч у коротких висловах чергового наказу промовити до війська святочним привітом і висловити йому всю ту повагу, що Вища Команда мала до нього за його лицарські чини й героїчне поступування.

Як завжди, на перешкоді мені став брак ґрунтового знання мови; полковник Долуд у цьому відношенню був сильніший за мене. Тому я лишав йому в цій справі вибір своєрідних форм і виразів.

До вечірні ми трохи спізнилися; народ великим натовпом оточував невеличку, недавно поновлену церкву; середина її на цей раз мала вигляд незвичайний — поміж селян було рясно вкраплене наше старшинство й козацтво; на хорах пізнаю старшин і козаків конвою. Хто міг би сказати, що це було в грудні 1919 р. на Великій Україні, на Київщині, коли вона була охоплена вся полум'ям революційної боротьби?

Вертаюся. Хату, приготовану до вечері, не можна було пізнати. Полковник Ткачук зробив усе, що було в його силах, аби виконати обрядову частину Свят-вечера, коли по нашому прекрасному звичаю збираються всі до купи, без різниці станів.

Це дуже добре вражає й так допомагає старшому начальникові надати святочній вечері цілком семейний характер. Традиційна святочна тиша; думки кожного скеровані до своєї хати, родинних обставин.

Під час вечері надійшли поздоровлення від дивізій: отамана Тютюника, отамана Загородського, а від імени Запорожців вітали команду зі святом полковники Дубовий, Алмазів і бажали кращих днів Україні й нам.

Пізніше доповіли про прибуття хору під проводом місцевого вчителя — студента політехніки.

Різдвяний гімн „Христос рождається“ змінив національний „Ще не вмерла Україна і слава, і воля“, відспіваний усіма присутніми. Далі промовив студент-диригент хору.

Не пригадую собі слів, що тоді я промовив, проте певно памятаю, що було висловлено думки й почуття, найдорожчі для тих, хто вже знайшов свою батьківщину, для яких назва „малорос“ стала ганьбою.

На Уманщині, а також на Поділля й Херсонщині, де в ту зиму перебувала наша збройна сила — Армія У. Н. Р. і Галицька армія, — під Свят-вечір було напевно чимало хатинок, де вояцтво й селянство рідними співами славили народження Предвічного й злучали з цим свої надії на прийдешнє світле для України народження — на незалежне життя.

Хор відспівував колядки, а думки мої перенеслися на рік назад. Пригадалося Різдво в Галичині, в м. Бібрці. Тоді картина була інша,—кожна з воюючих сторін очікувала, щоб скористати зі святочного настрою ворога й зробити буцім несподіваний напад. У той Свят-вечір галицькі стрільці в передових шанцях особливо пильно та напружено вдивлялися в темряву ночі...

Тільки в глибших районах старшини й стрілецтво мали час на взаємний святочний привіт.

Стрільці „Начальної“ запросили мене до себе; старший стрілець промовив, хоч і не багато, проте чуло, красиво, вдумливо, за те, що в цю хвилину вони, стрільці, особливо відчують той обов'язок, покладений на них Батьківщиною, і що вони розуміють, що не одним

днем рішатиметься наша справа — проте перший крок вже зроблений — і воля єдина, і віра незломна в національну міць мають завершити наше діло добрим кінцем.

Довго ще співав хор; потроху в хату надійшли й козаки, а кому не вистарчило місця в хаті, той притулявся знадвору до вікон.

Так хотілося в ту мить сказати нашим ворогам словами Тараса Шевченка —

„Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!“...

Цей вечір ніколи не зникне в мене з пам'яті. Він яскравіше від усіх історичних розвідок сказав мені, що правда велика закладена в наше діло, й не немічними людськими зусиллями поборювати його й зневажати.

IV.

Знову волохівщина.

(Схема ч. 2).

За кілька днів після того, як ми прибули на Уманщину, Командування одержало зовсім несподівану звістку, що прибув із своїми гайдамаками „батько Волох“ і розташувався по селах, приблизно в десяти верстах на південний захід від Умані. (Волохів штаб — с. Кузьмина-Гребля).

Дальші відомості подали детальну історію його попередніх авантур: під Житомиром Волохові не пощастило — більшовики відмовилися мати з ним діло; йому зі своїм відділом насилу вдалося втекти від роззброєння (допоміг лиш випадок — післанець до червоного командира попав до хати, де ночували волохівці).

Партія Українських Комуністів (У. К. П.), так звані боротьбісти, утворили Революційний Комітет Правобережжя*) й висунула Волоха на головного командувача військами Червоної України.

В такому вже організованому для державної праці стані Волох вирушив по маршрутові: Чуднів, Янушпіль, Уланів, Пиків, Калинівка, Липовець, Вороновиці, Ільїнці, Дашів, Гранів, Умань і по дорозі збирав усякі рештки бувших наших урядових установ, при чому значну роль відіграла чутка, що у Волоха були гроші. Так, уже з досить поважною по кількості масою, понад 5,000 людей, Волох прибув на відпочинок до міста Липівця. Тут Волох залишив без належної уваги своє оперативне становище й був заатакований кіннотою Добровольчої армії. Волохові відділи після того почали швидко відходити на південну Уманщину, але не манівцями, а битими шляхами й ізнов опинилися на дорозі, по якій відступали Добровольці. В короткій бійці Волох удруге був уже вщент розбитий (верстов за 30 на південь від міста Умані). Коли Добровольча армія прокотилася далі на південь, Волох зібрав недобитки своїх гайдамаків та пішов до Умані, щоб увійти з нами в порозуміння. Кількість його загону зменшилася

*) Ревком — Немоловський, Волох, Савицький (Новар).

тоді до 500—1,000 козаків. Про останні бої старшина Волохової кінноти оповідає так:

„З міста Лівівця Волох помандрував зі своєю ватагою в напрямкові на Умань.

Під час переходу козацтво було переконане, що Волох веде його на зєднання з Армією У. Н. Р., що була далеко попереду.

Після надзвичайно швидких переходів Волох опинився 17 грудня в районі с. с. Репетихи та Шепетуки, де й зробив зустріч Нового Року по новому стилю, щоб показати, що він та козаки його є також большевики, а не прихильники старої влади. 18 грудня ст. ст. рано Волох розпочав наступ на Добрармію, що в той час відступала в напрямку на м. Голованівське.

Тут уся Волохова „армія“ в одногодиннім бою була розігнана й утікала ярами з надзвичайною скорістю.

У цій бійці Волох стратив обози, гарматну частину та кулемети. Зісталися люди з рушницями без набоїв. У цій бійці Волох трохи сам не попав у полон, бо занадто тяжкі чоботи заважали швидко втікати.

Після невдалого бою Волох розпочав агітаційну працю в селі Кузьминій-Греблі. Обдурене козацтво було цілком здеморалізоване Волоховими обіцянками, і часто можна було чути недовіря. Скоро по Волоховім таборі пішла чутка, що в м. Умані стоїть частина Української армії. Ця звістка відразу змінила настрої, і щоранку можна було помітити, як рідшають ряди гайдамаків, а Волох виставляв їх у наказах, як зрадників радянської справи.

Цілий день Волох не мав спокою від запитань, чи зєднаємось з Армією У. Н. Р. Волох відповідав козацтву, що буде післано делегацію, і це було зроблено.

31 грудня 1919 року Волох, зібравши коло церкви козаків та старшин, доложив, що повернула делегація від Армії У. Н. Р. і принесла такі умови зєднання гайдамаків із партизанами: козацтво буде прийнято, а старшини будуть розстріляні.

З 31 грудня на 1 січня Волох зібрав козацтво й вирушив із ним у напрямку на Умань. Причина цього походу для більшості козаків та старшин була невідомою. Забравши м. Умань, Волох вичікував червоних москалів, ходив поміж козаками та заспокоював, що червоні москалі їм нічого не зроблять.

У цей час командир кінного дивізіону сотник Кравченко збирався втікати з дивізіоном на зєднання з партизанами, але йому не пощастило. Волохів Ревком було попереджено його прихильниками, й уночі частина сотника Кравченка була роззброєна й одведена до місцевої в'язниці. В цей час волохівщини в'язниця виглядала більше на касарню. Не зважаючи на те, що Волох був заборонив співати український гімн, часто можна було чути співи гімну, що неслися з в'язниці. Перед в'язницею збиралися люди й вітали козацтво та утішали, що незабаром повернуться партизани.

1 січня був оголошений суд Волохів над сотником Кравченком та йому підлеглим; велика зала військового суду та вулиці були переповнені народом. У цей час на суд прибула делегація з сусідніх

сіл і подала Ревкомові постанову припинити розстріли українців та випустити з в'язниці гайдамаків. Коли ж це не буде зроблене, то відповідальність перед населенням м. Умані та околиць лягає на Ревком. Суд не відбувся”.

Про всі подробиці Командування довідалося від сотні кінних гайдамаків, що зі своїм дивізіонером сотником Легиним (друга сотня не встигла втекти) знову приєдналася до нас, бо побачила на власні очі волохівщину в повному її розвитку.

Волох наробив стільки шкоди Українській армії, що на ньому слід більше зупинитися, бо діло торкається зовсім не одного Волоха, а цілої групи так зв. „волохівців“, що поділяли його ідеологію.

Зовнішній Волохів вигляд відповідав його духовному світоглядowi — високий, кремезний, рудий, із мало інтелігентним, зі слідами віспи обличчям—він нагадував (своєю зовнішністю) тип фельдфебеля колишньої Російської армії. Одягався Волох у простий сірий жупан; гайдамацька шапка з червоним шликом, червоний пояс та нерозлучна кавалерійського типу рушниця доповнювали його вбрання. Волох не належав до світлих типів революції, скоріше це було зібрання всіх негативних сторін людини — фальш, брутальність, знущання над слабшим та демагогія були найхарактернішими рисами його вдачі. „За голоту“, „Хай живе біднота“ і тому подібні вигукі були звичайними в його балачках. У Волоха була природжена спритність, знання натури селянина й робітника, явна особиста хоробрість і дбайливість за козаків (Волох нікому не довіряв скарбниці свого коша й усі гроші носив у похідному мішку на собі).

В усій своїй діяльності Волох малював себе українським націоналістом і в цьому напрямкові уперто виховував своїх прихильників.

Дехто гадає, що Волох був на службі в російських комуністів; на думку ж інших — комуністи, що виявляли себе досить добрими знавцями людської психології та вміли її вживати, також уміло використовували Волоха, а з ним і всю волохівщину для здійснення своїх завдань на Україні.

Мала інтелігентність (не в розумінню походження) та освіченість мало відповідали тим великим завданням, які Волох бажав узяти на свої плечі, щоб розв'язати їх під той бурхливий час.

Робітник із Донецького басейну, Волох до двадцяти років був неписьменний; за часів військової служби в артилерійських частинах російської армії Волох дослужився до підпрапорщика; в 1915 році він кінчає школу прапорщиків і продовжує далі службу на фронті в 54-му Східньо-Сибірському стрілецькому полку; за бойові заслуги його було авансовано до ранги штабс-капітана та було дано йому деякі бойові нагороди (сам Волох заявляв, що він має Георгіївську шаблю та Георгіївський хрест).

Свою діяльність в українському війську Волох почав за часів генерала Корнілова в Москві, куди його було виряджено, як „непевну“ людину, а потім у 1917 році продовжував її в Харкові; в Харкові Волох згуртував коло себе українські елементи, придбав собі надійних прихильників, і, завдяки їм, згідно з тодішніми виборними

принципами, його було обібрано на посаду командира 2-го Запасового Українського полку, а через те, що вже такий полк був, то Волохів полк отримав назву 3-го Запасового полку (здається, бувший 234-й російський запасовий полк). Незабаром Волохів Запасовий полк перейшов до большевиків, а він сам із своїми прихильниками втік до Києва, де zorganizував Слобожанський курінь. Коли з приходом німців знов установилась влада Центральної Ради, Слобожанський курінь увійшов до складу 3-го Гайдамацького полку. За час свого перебування в 3-му Гайдамацькому полку Волох довгий час лишається на посаді голови польового суду й без милосердя катує большевиків.

Коло Волоха гуртуються: Лневський, Табурянський, Андрійчук, Маслов, Терлецький і багато інших, що працюють разом із ним, використовуючи гайдамаків, як сліпе знаряддя.

Волохівщина починає свою особливо шкідливу діяльність у широкому розмірі з часів, коли повстала Директорія, себто з осені року 1918, і продовжує її на протязі всього наступного 1919 року. Коли уважно придивитися до подій того часу, то можна бачити, що всюди явно чи таємно відіграє значну роль волохівщина, в праці її є певна послідовність і система.

Найдокладніше до цього часу, з належним мотивуванням, що заслуговує на увагу, про волохівщину розповів на сторінках часопису „Українське Слово“ бувший інспектор при Запорозькій групі п. Г.

Головні тези п. Г. такі:

1. Автор вважає, що Омелько Волох був свідомим агентом московських комуністів, його протиставлено було популярній під той час на Лівобережжі постаті отамана Петра Балбачана, а всю волохівщину автор вважає за організацію, що повинна була зруйнувати найсвідомішу та добре zorganizовану групу українських військ, що нею був за часів Гетьманату Запорозький корпус.

Дійсно, комуністи (як російські, так і українські, але кожний із своєю метою) мусили звернути увагу на Запорожців, бо знавці стверджують, що Запорозький корпус виглядав, як добра регулярна військова частина, а головно був національно освідомлений (огляд, зроблений військовим міністром Рогозою та командиром німецького корпусу на Україні, що йому підлягали Запорожці)*).

Досить буде навести тут командний склад: командир корпусу отаман (генерал) Натієв, полковники — Балбачан, Сікевич, Загородський, Олександр Шаповал, Сварика, Болотов, Одинець, Алмазів, Петрів, Козьма, Сільванський, — все це поважні люди, фахівці й свідомі українці.

Над дезорганізацією Запорожців велася праця в двох напрямках: свідомо Волох виконував директиви лівих українських С.-Р-ів, що хотіли таким чином захопити владу в корпусі, а цим

*) Або як висловився отаман Сальський 9 червня 1919 року: — „Учився я воєнній історії, знаю ціну воякові — найславнішими в усіх віках були старі Запорожці, й дорівнятися до них можуть хіба нові Запорожці“. Редакція.

самим досягались одночасно мета й російських комуністів, себто колотеча й дезорганізація в Запорозжів.

2. В цій руйнації Запорозжів автор зазначає такі моменти:

а) Волохів вплив на Вище Командування й політичні кола з тою метою, щоб дискредитувати отамана Петра Балбачана; низка листів до Вищого Командування, а нарешті, під час воєнної невдачі самочинний арешт Балбачана — dokonує це завдання (2 січня 1919 року в Кременчуці). Тут було вжито методи, в революційні часи випробуваної: маса завжди в час невдачі шукає винуватця — „добрі політики“ попереджають бажання маси й самі вказують їй свою жертву.

б) Волохова спроба перебрати владу над Запорозжівими, щоб передати її потім комуністам, в березні року 1919 в районі стачії Зятківці (коло Гайсина) не вдалася через рішучий опір самого корпусу. При цьому Волох видав універсал, де влада Директорії касувалася, а Волох мав взяти на себе командування над Червоною Українською армією.

в) Коли Запорозжіві повернулися з Румунії в квітні 1919 р., Волох знов силкується продертися до Запорозжів на посаду командира дивізії, але дивізія відмовилася підлягати йому, і він далі виступає в ролі отамана всіх повстанчих військ; отримує дозвіл на формування окремої Гайдамацької бригади, й, нарешті, таким чином у листопаді 1919 року волохівщина залишає Запорозжів і переносить свою діяльність на повстанців (в районі Проскурова).

Треба, дійсно, дивуватися тій активній відпорній силі, тому живому, правдивому, часом, може, й інстинктивному розумінню справи, що виявляли Запорозжіві в боротьбі з волохівщиною, яка намагалася зруйнувати цю найстаршу бойову частину. В цій боротьбі Запорозжіві були переможцями.

Розуміється, ми не можемо стати на точку погляду п. Г. щодо оцінки Волоха, як звичайного агента російських большевиків, про це свідчить і універсал, ним виданий:

Універсал Запорозького корпусу до Народу Українського.

„Народе Український! Ти скинув ярмо царя, скинув зрадника гетьмана Скоропадського, але народ наш не дійшов до ладу й спокою.

В сучасний мент, тяжкий, відповідальний мент, коли Україну роздирають на частини чужинці, коли примушують битись один проти одного; нашою кровю, на наших кістках хочуть збудувати собі щасливе життя, годуватися хлібом від праці нашої; в цей відповідальний мент, коли в Українській Народній Республіці влади на місцях не має, — ми, Запорозжіві, нащадки вільного козацтва України, оголошуєм законною владою на Україні Ради Селянських і Робітничих Депутатів і їх будемо підтримувати зі зброєю до загину.

Вся земля без викупу переходить до трудового люду.

Ми, Запорозжіві, певні в тому, що від цього часу ніхто не поведе нас, Українців, один проти одного, брата проти брата.

Ради Селянських і Робітничих Депутатів зеднають нас у велику семью для боротьби з чужинцями-імперіялістами.

Народе Український! Памятай, що вся влада в руках твоїх. Ти великий господар на своїй землі, і від тебе залежить уся твоя воля, твій спокій і добробут.

Розберись же, Народе Український, хто твій ворог—чи ті Українці, що зараз зі зброєю в руках ллють свою кров за рідний край, чи ті, що приходять на Україну, щоб забрати хліб та все твоє добро.

Народе Український! Народе, на Україні суцый! Тепер Ви всі вільні і рівні!

Нехай живе вільна, незалежна ні від кого Українська Соціалістична Республіка Рад Селянських та Робітничих Депутатів.

21 березня 1919 року. Дієва Армія. Іменем Запорозців отаман Омелько Волох, командир Запорозців отаман Поджіо, заступник командира отаман Данченко, ствердив отаман Волощенко“.

Волох був типовим отаманом, „хитрий малорос“, що в загальній руїні армії думав добитися „найвищої влади“. Не маючи політичного досвіду, він хитався з одного боку на другий, нарешті вплив у сумні дні Любарської катастрофи. Вся біда була в тому, що Волох зміг „утесатися“ до передпокоїв Головного Отамана Петлюри й користувався, не вважаючи на своє минуле, довірям збоку останнього.

В своїх претензіях Волох дійшов в кінці листопада до відкритого непослуху тим, що піднесли його до високої ролі начальника всіх повстанчих військ на Україні*).

Волох, Данченко й Божко в У. С. Р. Р. бачили вихід із ситуації; новоповстала Велинська Революційна Рада (с. Краснопілля) увійшла з цими отаманами в контакт; оголосила себе часово Всеукраїнською Революційною Радою, а отамана Волоха призначила головним командувачем Червоним Козацтвом.

Взявши маршрут на Житомир, радянці почали шукати сполуки з українською комуністичною партією (боротьбістами), а до Коростеня — місце поствою штабу XII совітської армії — виряджено двох делегатів, що мали відстоювати такі домагання радянців: самостійність Української С. Р. Р. й недоторканість осіб, що перейшли з табору У. Н. Р. до нової ідеології; організація Української Червоної армії й окреме командування.

Переговори не допровадили ні до чого: червоному козацтву було запропоновано віддати зброю на протязі 24 годин, за що було обіцяно урочисту зустріч.

Радянці не погодилися, і У. К. П. наставила над ними, замість Революційної Ради, Революційний Комітет Правобережжя (Немолівський, Савицький, Войцеховський), й волохівці пішли знов у дорогу на південь.

*) Спогади Г.

Околичне селянство поставилося до волохівців вороже, а через це волохівці примушені були похвратися зі своїми червоними прапорами, бо селяни не пускали їх навіть до хати. Тут, під Уманню, Волох був зовсім морально пригнічений і нарешті прислав до нас одного з місцевих боротьбістів для переговорів і порозуміння та з пропозицією забути старе; командному складові боротьбісти робили пропозиції дуже широкого масштабу, а саме: стати основою майбутньої Української Червоної армії. Крім того Волох, що знав про обурення проти нього самого всього нашого війська, вимагав забезпечення собі власного життя.

Післанець від Волоха в командного складу нашого успіху не мав (приймали його — я, отаман Тютюнник та полковник Долуд). Відповідь була рішуче негативна; щождо самого Волоха, то було визначено, що тільки виключна ситуація вимагає від нас здержатися від акції проти них, бо щохвилини могли надійти частини червоної армії.

Згубивши надію досягти чогось у переговорах з командним складом, Волох та боротьбісти, через своїх агентів у місті Умані, розпочали свою працю серед загонів полковника Литвиненка й одночасно вислали уповноважених представників назустріч червоним, що саме тоді наближалися до Христинівки.

Командування попередило залогу міста Умані про небезпеку. В бойовий розпис наказом по армії також був внесений коректив, а саме: отаманові Тютюнникові було доручене загальне керування Уманською військовою групою, що складатиметься з його дивізії та загону полковника Литвиненка.

Отаман Тютюнник видав відповідний оперативний наказ і зробив деякі зміни в угрупованні військ, але, очевидно, збоку залог м. Умані не було виявлено належної дбайливості, і вранці 11 січня о 4 годині більшість нашої залогі волохівці обеззброїли, старшину zdeградували, а полковника Литвиненка *) присудили до розстрілу.

*
*

Обурення нашого війська з приводу Волохового нападу було страшне. Не вважаючи на те, що розрахунок часу показував, що 11 січня червоні могли бути вже коло самого міста Умані, треба було дати вихід цим настроям і реагувати на напад Волоха, зрештою, хоч в формі демонстрації, та утворити таку ситуацію, що полегшила би нашим полоненим можливість утекти.

Ранком 12 січня наша армія підступила до міста Умані. Вночі курінь морської піхоти та піші козаки полковника Нельговського (Київської дивізії) вдерлися в південно-східню частину міста й захопили більшу частину другого Гайдамацького Волохівського полку. Переляк у місті був страшений, але використати його не можна було, бо через допит полонених та наших втікачів, а також військо-

*) Полковник Литвиненко допустив у місто делегацію радянців.

вою розвідкою (Гайдамацька сотня Запорожців зробила дуже активну бойову розвідку) було виявлено, що попереднього дня до міста Умані ввійшла добре озброєна, одягнена та вимуштрувана бригада Таращанської дивізії (коло 3,000 багнетів, добре забезпечена кулеметами) і що між волохівцями та червоними було досягнуто повне порозуміння.

Ці новини зясували детально ситуацію, і можна було кожної хвилини сподіватися підходу ще нових червоних частин. З огляду на нові обставини, частинам армії було видано наказ про вихід та зосередження в районі Перегонівки, Степанівки й Голованівського, тобто на два невеликі переходи на південь від Умані.

Таким чинсом Волох і на цей раз уник справедливої кари, бо нарешті большевики повірили, що він змінив свої погляди.

Недовго тяглося святкування Волохівців; незабаром їм було запропоновано „укомплектувати“ собою частини Червоної армії. З приводу цього Волох видав до свого загону такого наказу:

„Пролетарі всіх країн єднайтеся! Командуючий червоними радянськими військами Правобережжя України. Наказ № 53. Ревставка.

Згідно наказу Ревкома Правобережжя української комуністичної партії касується командування Правобережжя. Всі частини, підлеглі мені, входять до 3-ої бригади 60 дивізії. Товариші червоні козаки! Розстаючись і прощаючись з вами після довгої й тяжкої праці, я певен, що й без мене ви будете продовжувати велике діло, почате нами. Ви вже зробили велику роботу, але перед нами ще більша, ще відповідальніша. Знищивши цілу низку ворогів пролетаріату, остаточно ще не знищена на Україні Петлюрівщина—партизанщина. Петлюрівщина тепер сидить не тільки на Україні, але сидить у всіх буржуазних державах. Петлюрівщиною користуються тепер всесвітні посіпаки й поміщики, банкіри, попи, купці й інші. Вони тепер усіх засобів вживають, аби підвести того, кого після так легко використали Гетьманщина та Денинінщина. Товариші червоні гайдамаки! Пам'ятайте свій обов'язок. Ще зусилля, й ми переможемо. Сьогодні день обеднання червоного шлика з червоною зірною—велике обеднання для спільної праці бідного селянства та робітництва. Обеднання пролетарських озброєних сил. Дивлячись на це обеднання, буржуазія всього світу скрегоче зубами від лютої і трусить, як у пропасниці, від жаху. Так уперед же за всесвітню революцію! Хай живе III бойовий комуністичний інтернаціонал! Слава червоним гайдамакам! Слава червоним салдатам! Слава!!!“

Так покінчила своє існування волохівщина, а сам Волох помалу сходить на зовсім мале становище мурина, що вже „зробив своє діло“.

V.

Перші організаційні кроки (грудень 1919 та січень 1920 р.р.) Залишаючи набоці випадок із Волохом, наша армія в районі Уманщини одержала можливість трохи відпочити й розпочати свою реорганізаційну працю. Нею малося на меті перетворити рештки частин нашої армії на військові організми, що відповідали б характерові партизанських чинів з одного боку, й давали б можливість, в разі потреби, перейти знову до нормальних формацій.

Маючи це на увазі, Командування Армії встановило такі вимоги:

1) Кожна група реорганізується в дивізію тієї ж назви; вона складатиметься з одної пішої бригади, одної гарматної частини (2—4 гармати) й технічної сотні.

2) Кожна дивізія зміцнює, як тільки можливо, свій кінний полк різними дрібними кінними частинами, а якщо можна, то формує полк другої черги.

3) 3-я Стрілецька дивізія продовжує формування 3-го кінного полку.

4) Всі частини заховують свої бувші назви.

5) Зайві штаби розформовуються та йдуть на зміцнення бойових частин.

6) Особливу увагу групи мають звернути на розформування всіх зайвих обозів, транспортів і нестройових частин.

Скоротити обози до мінімуму, як того вимагав характер наших походів, було неможливо, бо, за браком грошей, частини мусили мати при собі цукор, збіжжя, спирт — як засіб виміну*). Питання про заопікування хворими було особливо гострим, бо тиф продовжував свою руйницьку працю й далі; здається, не було ні одної людини, що під час походу не перенесла б тої або іншої форми цієї хвороби (треба пригадати, що тоді вся Україна була в тифозній пошесті). Більшість козацтва переносила цю хворобу на возах, і лишень деяких було залишено по селах і містечках. Через те обози при армії мусили бути великими.

Штаб Волинської та Київської дивізії, стосунково, були в доброму стані, щождо штабу Запорожців, що одночасно мусив виконувати функції й штабу армії, то тут справа виглядала значно гірше, бо, як то вже було зазначено вище, весь штаб Запорожців на стації Полонному був інтернований поляками; лишились тільки: армійський пан-отець Пащевський, два мої ад'ютанти — сотник Миколаєнко та четар Кочуржук, сотник Копац — начальник технічного війська, скарбник штабу, якому ледве вдалося втекти з полону з грошовою скринкою й догнати армію вже під час походу, і сотник Пругло.

Сили штабу треба було збільшити. Для виконання обов'язків начальника штабу був прикомандирований полковник Долуд, на вар-

*) Єдина валюта, що посідала армія в такій ситуації. Редакція.

того отамана призначено полковника Ткачука, йому ж одночасно було доручено справу контролю господарських справ армії, для служби зв'язку були прикомандировані до штабу армії від кожної дивізії по одному старшині та по двоє козаків.

Як самий характер подій, так і сили штабу не дозволяли формувати жадних армійських транспортів, через те справу постачання було цілком покладено на дивізії, для чого в потрібних випадках дивізіям указувалися харчові райони; що до грошових засобів, то готівки в армії зовсім не було, бо не можна вважати за вистарчальну готівку той мільйон чи два карбованців, що передав Командуванню армії перед початком походу Голова Ради Міністрів у містечку Чорторії.

На загал можна сказати, що труднощів із харчуванням не було, бо село охоче годувало козаків по три-чотири добі й уже після того тільки починало цікавитися, чи хутко козаки мають рушати далі.

Проте армії потрібні були чималі засоби, щоб купувати одяг, взуття, а головне — коні.

Цукор, спирт та ворожі інтендантські склади були для нас одиними до того засобами.

Цукру й спирту по заводах під той час на Україні було досить (на самому тільки Перегонівському заводі малося 200 тисяч пудів), а селянам того й другого завжди бракувало. Згідно з оголошеним порядком, дивізії мали отримувати від вартового отамана посвідки, і по них комендантура цукроварні вже виконувала накази.

Для переведення персональної реєстрації, розрахування в господарських справах та контролю дивізії мусили подавати щотижня вартовому отаманові реєстри-звіти й у них повинні були зазначати всі зміни за минулий час, кількість людей та коней.

Ціну на коні було унормовано в межах від 20 — 40 тисяч карбованців. Порівнюючи з іншими грішми (деникінські, керенки й совітські), наші гроші йшли добре, а гривня — так та пишалася своєю особливою котировкою, майже вдвоє вищою. Звичайно, за браком валюти робилися комбінації — грошей, цукру, спирту й т. і.

Через відступ під навалою добровольців та большевиків, а потім через безупинні марші, повний брак ліків та медичного персоналу, кінний склад армії, властиво, звівся на нівець — сливе 80% було шкап та коростявих коней.

Дивізії розпочали енергійну боротьбу з цією кінською пошестю, використовуючи для цього місцеві ветеринарні пункти.

Добровольча армія при своєму відступі залишила чимало тимчасово знесилених коней, і селянство, що ждало ревізицій збоку червоних, що ось надходили, приводило все це до нас на продаж. З прибуттям нашої частини в село на постій, там розпочинався справжній кінський ярмарок.

Але найтяжчим питанням в організаційній праці було озброєння армії, бо селянство дуже неохоче віддавало зброю — з нею воно сполучало всі свої надії. З часом питання здобування зброї стає все більше та більше нагальним. Через те пори-

вання захопити артилерійські бази проходять червоною ниткою через увесь зимовий похід і здійснюються в повній мірі тільки під Вознесенським при початку 5-го місяця походу.

VI.

Рівнобіжність діяльності в Галицькій армії. — Формальність розриву. — Новий акт злуки. — Зв'язки з Урядом.

В наслідок політичного порозуміння між Диктатором Петрушевичем з одного боку й заступником генерала Деникіна з другого 6 листопада Галицька армія припинила свою воєнну акцію супроти Добровольчої Російської армії, і з того моменту слід уважати, що обидві Українські армії — Наддніпрянська та Галицька — йдуть різними шляхами. Але це тільки формально, бо Командування наше на стільки було упевнене в приязні Галичан, що ані на хвилю не вагалось призначити, як район для прориву Наддніпрянської армії, дільницю добровольчого фронту, що входила в район розташування Галицької армії. Галицьке Командування й сама армія робила все можливе, аби полегшити наддніпрянцям цю небезпечну акцію. (В наказі по Армії У. Н. Р. ч. 2 від 13 грудня 1919 року це зафіксовано).

Як Галицька армія під той час була розположена і як вона переживала цю важку для неї пору, свідчить наведений звіт, напів офіційного характеру, начальника оперативного відділу одного з Галицьких корпусів сотника Гнатевича, а потім нижче уступ статті сотника Ч-ого, поданої в таборівій газеті „Скиталець“ *).

„Ситуація У. Г. А. в 1 й половині грудня 1919 року.

1) Ворог—Червона армія — в Житомирі, Бердичеві та Новограді-Волинському (Звягелі). Її бойове завдання—здобуттям Козятина з напрямку Бердичева переломити Київський фронт Добровольчої армії й таким способом полегшити собі здобуття Києва.

2) Добровольча армія (Деникінці) на лінії Київ—Козятин—Старокостянтинів—Шепетівка — в обороні тієї лінії.

3) Українська Галицька армія: I корпус, бойово в той час найспособніший і найчисельніший (коло 2.000 багнетів і шабель), був призначений допомогти частинам Добрармії здобути Бердичів. Булава корпусу: матеріальна частина в Кордилівці, оперативна в Махнівці. Корпус отаборений у районі Махнівка—Самгородок—Калинівка—Янів—Хмельник; бойові частини під Бердичевом.

II корпус на відпочинку в районі Вінниця—Браїлів—Жмеринка; команда — Вінниця.

III корпус у районі Гайсин—Брацлав; команда в Гайсині. Начальна команда у Вінниці.

*) Стаття надіслана мені редакцією на моє прохання подати відповідний матеріал; можна вважати, що редакція була в повній згоді з автором. Ом.-П-ко.

4) Згідно з умовою між Командуванням Добрармії та Українською Галицькою армією мала У. Г. А. перейти, по переведенні операцій у районі Бердичева, на 3-місячний відпочинок, з метою реорганізації й доповнення, в район Одеси або Єлисавету“.

„Українська Галицька армія переживає в тому часі найважчу кризу. Через епідемію тифу стала зовсім нездатна до бою й походів. Це останнє було найпершою причиною заключення договору з Добрармією. Інакше було б віддано тисячі знеможених тифом стрільців і старшин на ласку-неласку „добровольців“. Ця сама причина була пізніше кончею злуки з большевиками. Схоронити армію перед масовою смертю й перед цілковитим розпадом — це були ті два провідні мотиви, що приневолити Командування У. Г. А. до переговорів і заключення договорів як з денікінцями, так пізніше і з большевиками.

Матеріальний стан армії, за виїмком прохарчування, його треба було теж добувати з великим зужитком енергії (завдяки добрій організації і праці інтендантських установ голодувати не доводилося), виказував непереможні недостачі. Причина цього — головно перебування в тому районі, де не можна було нічого придбати з огляду на загальний розпад у промислі й на зубоження населення та відмежування від решти України й закордону. Головно на фізичному стані армії відбилосся: брак білизни (передусім теплої), брак одягу й узуття. Того, що могли добути наші інтендантські установи дорогою купівлі й виміни за цукор і того, що могли виготовити наші майстерні, не вистарчало зовсім. Треба було доконче нового заосмотрення.

Та моральний стан армії не потерпів через те зовсім, але помітно було, що, навпаки, злидні й терпіння, які переживала в той час вся армія, скріпили та піднесли моральний рівень її, захитаний подекуди попередніми невдачами та роз'єднанням обох наших армій. Нещастя скріпило взаємне довіря старшин та стрільців і створило те сповня, що вдержало армію перед її розпадом доостанку, і армія задержала все, помимо переходів з одного табору в другий, свою національну ідеологію та організаційну окремішність.

У місяці грудні змінилася армія в один великий шпиталь, де здорова частина (без різниці рангів) доглядала хворих. Хворі були розміщені в лічницях, їх тоді потворено десятки при обозах („рухомі лічниці“), та по приватних квартирах“.

„Тиф забирає щораз більше жертв. Багато хворих старшин і стрільців відходить до шпиталю. Ряди рідшають із кожним днем. Дороги так розмокли, що й відступ був би неможливий. Лишалось хіба підатися на ласку й неласку ворогові. Підмоги жадної немає. Новобранці з Придніпрянців, що їх залучено було до наших частин, розбіглися майже всі додому. Осталися самі Галичани. Начальна Команда бачачи це невідраднє положення У. Г. А., починає переговорювати з денікінцями. На фронті вже другого листопада припинено бої. Дня 6 листопада приходить звістка, що наша делегація підписала договір із російськими добровольцями, він

відносився лише до військових справ. Незадовго дістаємо звістку, що арештовано генерала Тарнавського і його штаб, а на його місце став вождем генерал Микитка. Дня 17 листопада довідалися вже ми про зміст протоколу й про умовини, що на них У. Г. А. погодилася з Деникінцями. Як це прийняв загал старшин, нехай свідчить оцей факт. По проголошенні висліді переговорів частинам скликав заступник команданта полку сотник Р-ий старшин зі всіх куренів і підвідділів і представив цілу справу на збірці. Більшість старшин була за тим, щоб розійтися по широкій Україні й робити повстання проти Деникінців. Деякі радили втікати до Румунії. „А що буде з нашими хворими стрільцями й тими, що ще разом із нами є? Кому лишимо їх і це майно? — питали інші. Кінець-кінцем рішено для збереження цілоти армії слухати наказів вищої команди“.

„Слабі лежать у Чукові, в школі. Старшини, що ще були самі в силі, носили їсти й обходили стрільців. Я, здоровий, сідаю на фуру і їду одвідати команданта полку. Застаю його в кожусі при столі в гарячці і, як мій адьютант говорив, мав він понад 41 ступень гарячки, і її не можна було навіть термометром зміряти. Вмирає о. Городинський, полковий духовник. Поховано його в Немирові. Самі старшини викопали могилу, щоби пси не розволікали костей, бо й то дуже часто траплялося. 11 грудня вмирає в школі троє стрільців. Старшини копають їм могилу, решта старшин і стрільців із цивільними ставлять на могилі дубовий хрест із написом: „Борцям за волю України“. Зі всіх старшин полку — а було їх понад 50 — лишилося кілька здорових. Найдовше тримався адьютант полку поручник М. Тофан, що з самопожертвою ходив від хати до хати й старався помагати хворим, доки сам не зліг. Цивільні люди вмирали також по кілька денно, але не нарікали й доглядали коней й обози. Зазначую, що волость Чуківська й Немирівська тримали добровільно хворих на тиф по хатах і ходили коло них, як коло своїх дітей; хоч самі від них заражувалися. Могли вони, коли ми були безсилні, нас усіх постріляти таки самими нашими крісами. Одначе, Галичани потрапили зденяти собі своїм поведенням їхню симпатію й ерозуміння, за що вони боряться. Здавалося, що всі тут вигинемо. Деякі стрільці й підстаршини, бачачи загибіль, починають втікати, збираючися в більші гуртки; втікають у Галичину майже щодня по декілька. Багато тих дезертирів вигинуло від банд, особливо близько від Камянця-Подільського. Нема кого вислати до служби, а команда бригади телефонує щодня по людей на санітарів до шпиталів...

...Деникінці залишили нас на місці й підпомагали, але й вони багато не мали. Тиф почав розкладати і їхню армію, а большевики напірали щораз більше з півночі. Ціла добровольча армія подається на південь і наш корпус дістає наказ податися за нею в околицю Балти — Бершаді — Ольгополя. Дня 29 грудня відходить наша бригада через Брацлав до Тульчина. Курінь — слабі й виздоровці — їдуть на підводах“.

Висновок:

Таким чином рядова старшина У. Г. А. є в переконанні, що, лише з мотивів фізичних, армія пішла шляхом іншим, чим її сестра—армія Наддніпрянська—їй уважала це положення неприродним і тимчасовим.

Мені ж пощастило переконатися в тому, наскільки правдиві були чутки, що певну негативну роль в цьому відіграли німці—штабівці, в руках яких, властиво кажучи, перебувала вся оперативна й організаційна частина вищих штабів армії *).

Можливо, що не прийшов ще час розв'язати це питання в повній мірі, проте смію зафіксувати навіть і тепер, що таке поступування Вищої Команди У. Г. А. може й одповідало інтересам „реальної політики“; але морально старшину й козацтво Галицьке не задовольнило, не одповідало їхньому політичному світоглядові.

Що загальному національному ділові цим було нанесено чималу шкоду, теж говорити не приходиться.

Дальші події лише ілюструватимуть цей висновок.

*

Полковник Долуд, висланий до Вінниці ще з Любара, щоб унормувати наше відношення з Галичанами для проходу Наддніпрянської армії через район їх розположення, вертався до нас через Хмельник.

По вирушенню нашої армії в похід і коли розпочався відступ добровольців, у Правительства У. Н. Р. виникла думка знову схилити Галицьку армію до спільних акцій із нашою армією. З цією метою до Вінниці було виряджено делегатів Уряду: М. Левицького й П. Феденка. Вони бачилися з полковником Долудом і йому, як відпоручникові армії, запропонували передати мені запрошення вислати на цю нараду уповноваженого представника від Дієвої армії. Такими представниками було виряджено з відповідними інструкціями полковників Никонова й Вишнівського та поручників Веремієнка й Макарєнка.

15 грудня представники від нашої армії в місті Липівці бачилися з Головою Ради Міністрів І. Мазепою й одержали від нього останні інформації. 24 грудня вони взяли участь у Вінниці в спільній нараді політичних і військових представників Наддніпрянської й Галицької України й, нарешті, підписали умову нової злуки армій Наддніпрянської й Галицької в одну, з визначенням мене як головного команданта сполучених армій. Збоку Галицької армії умову цю було підписано отаманом Лисняком

*) Підкреслення редакції.

і четарем (поручником) Палієвим. Проте умова ця здійснена не була через різні обставини. З них найголовнішою було фактичне розєднання нас большевицькою червоною армією, що в грудні врізалася клином між нами; ми рушили на схід, до Дніпра, а Галицька армія, спинившись на місці, опинилася в дуже критичному стані — в смузі між Большевицькою та Добровольчою армією.

30 — 31 грудня Галицькі частини залишили Вінницю, а 1 січня в ній заклався „Галицький Ревком“ на чолі з доктором Гірняком. Це привело Галицьку армію до нового договору з москвинами ж, але цілком протилежного табору.

Договір із червоними знов поділив формально українське воєцтво, проте кожна група залишалася вірною своїй національній ідеї й шукала спільного виходу з тяжкого положення *).

Командування Армії У. Н. Р. довідалося про Вінницький договір (від 24 грудня) лише 14 січня 1920 року й прагнуло щиро до звязку з Галицькою армією; воно вже мало певні думки для дальшої спільної акції. В наказі по армії від 16 січня, ч. 18, с. Наливайка (на південь від м. Умані) значиться:

„Галицька армія. Відомостей про неї не одержано через брак звязку. Для налагодження його післано двох старшин: одного в район Балта—Бірзула, другого в район Хошевате—Гайворон. Галицька армія помимо того, що мала всі можливі засоби для налагодження звязку з нами, дотепер його не налагодила“.

Пізніше Командування одержало відомості, що Галицька армія так і не наважилася вийти на шлях активної боротьби.

В наказі, що видано по Армії У. Н. Р. перед переходом нею річки Синюхи (19 січня 1920 р.), ще додано:

„По неперевірених ще відомостях Галицька армія знаходиться на своїх старих місцях... звязку з нею немає. Частина армії була оточена большевиками й була приневолена підняти червоний прапор“.

*

Розгром 3-ої дивізії під Животовим 26 грудня 1919 р. **)

„Командуючий армією генерал Омелянович-Павленко, маючи певні відомості про силу того відділу і знаючи, що з ним не зможе справитися Залізна дивізія, вніч з 25 на 26 грудня тричі надсилав інформуючі накази й у них категорично наказував до 4-ої години ранку 26 грудня залишити м. Животів, щоб дати шлях тому, занадто сильному полкові, що насувався з північного сходу.

Але наказ той виконаним не був, і тільки о 12-й годині 26 грудня дивізія вирушила з м. Животова в напрямку на південний схід,

*) Єдина ідея вимагає єдиної волі. Редакція.

***) В цілях всебічного освітлення подій того часу в Животові подаємо наступні артикули. Редакція.

без мір охорони—навіть із небезпечного лівого крила—збоку Тетієва; наслідком того денікінська кіннота заатакувала колону головних сил цілком несподівано, і наші не мали часу не тільки розгорнутись у бойовий порядок, а й прийняти ту атаку. Піхота вперто боронилася і в більшості була порубана та дісталася до полону разом із усіма обозами, кулеметами та артилерією.

Лише кінна сотня під керуванням сотника Шульги вийшла цілою, бо не брала участі в бою, будучи в авангарді дивізії; так само більшменш благополучно вийшов із бою Чорноморський полк, що був в арієргарді; правда, обози з майном і хворими обох цих частин погинули.

Тим часом друга частина чорної зграї денікінських бандитів жорстоко розправлялася з нашими хворими старшинами та козаками, забиваючи тих нещасних, що не мали змоги ні тікати, ні боронитися, та знущаючись над старшинськими жінками.

Вся колона головних сил була знищена, і лише частина штабу дивізії та штаб 3-ої артилерійської бригади, що пішли в контр атаку, будучи на конях, дали змогу відступити командирові дивізії полковникові Трутенкові й невеликій кількості старшин та козаків; відірвавшись потім від ворога, вони зєдналися з кінною сотнею й Чорноморцями.

Так, через невиконання наказу й марш без мір охорони, загинула Залізна дивізія й, здавалося, вже не воскресне“.

„25-го грудня ввечері одержав я агентурні відомості про заняття денікінцями м. Тетієва. О 10¹/₂ год. вечера був одержаний наказ Командарма: 3-й дивізії 26 грудня надвечір зосередитися в районі с. с. Стадниць—Високого; тут же в наказі було зазначено про рух денікінців із півночі на м. Тетіїв. Не встиг я ще прочитати цього наказу, як у той же час із с. Голотьок прибула дивізійна скарбниця з поставанням з донесенням од полковника Чижевського, що м. Тетіїв заняті ворогом—денікінцями й що на північ од Голотьок, у напрямі на с. Розсошки, ним виставлена застава. Одержавши наказа Командарма та донесення полковника Чижевського, я негайно розіслав наказа до всіх командирів окремих частин дивізії, де були зазначені: відомості про ворога, про негайне прибуття Чорноморського полку до м. Животова, про висилку кінних розвідочних стеж у напрямі на м. Тетіїв, про виступлення дивізії з м. Животова о 5 год. ранку 26 грудня з тим, щоб до цього часу всі частини дивізії могли скупчитися в м. Животові та взяти фури під хворих і майно. Полковникові Чижевському було послано наказа: пильно стежити за ворогом, виставивши усилені застави на Розсошки — Тетіїв, бути готовим до виступлення в район с. с. Стадниць — Високого на 6 годину ранку 26 грудня, а якби до підхода дивізії була небезпека збоку Тетієва, то, не чекаючи дивізії, вирушити на с. с. Стадницю — Високе, де в останньому й розташуватися. Після розіслання наказів до частин дивізії, а також розвідочних стеж та обміркування з начальником штабу пляну руху дивізії несподівано о 3 год. уночі прибув полковник Чижевський із усіма обозами та гарматами з с. Голотьок до м. Животова й доложив мені, що він при-

мушений був тікати з с. Голотьок до м. Животова, бо виставлена ним застава від Синього полку з кулеметом на шляху на Тетіїв була обстріляна ворогом і розбіглася, кинувши навіть кулемет її; що, мабуть, як він гадає, вже с. Голотьки заняті ворогом. Це прибуття полковника Чижевського з обозами, гарматами, тяжкими в рукові, та його доклад порушили первісні мої пляни. Я негайно вислав кінні стежі на с. Голотьки. Так до ранку чекали ми донесень од розїздів, що були вислані на Тетіїв та на Голотьки, але донесення жадного не поступало“.

„Удосвіта 26 грудня вся дивізія скупчилася в м. Животіві. Не маючи певних відомостей про ворога — про те, чи вільний шлях на схід, чи занято с. Голотьки ворогом, — я не міг виступити з м. Животова, щоби не бути заскоченим у русі. Було вислано нові розїзди на Тетіїв та на Голотьки й вирішено чекати доповіщень. Мобілізація, призначена на 26 грудня, була відмінена. Біля 11 години ранку прибув старшина зі штабу Дієвої армії з писемним наказом, зміст його був майже такий, як і одержаного напередодні, тільки було призначено крім с. с. Стадницьі та Високого, куди дивізія мала перейти, ще с. Жидовчик, а також завдання, що покладалося на дивізію по приході на нові місця. З розпитів цього старшини виявилось, що с. Голотьки не зайняте ворогом, і шлях туди вільний. Одержавши ці відомості, вже не чекаючи донесень од розїздів, я наказав кінній окремій сотні вирушити в авангарді по дорозі на с. с. Калинівку—Стадницю—Високе; колоні головних сил у складі Юнацького полку, Синього полку, гармат, обозу — вирушити по дорозі на с. с. Калинівку—Стадницю—Високе; арієргардові — 9 стрілецькому полкові — по дорозі, за колоною головних сил; Чорноморському полкові — вирушити по дорозі на с. с. Голотьки—Стадницю—Високе й бути лівим боковим авангардом. Згідно з моїм наказом дивізія о 11 годині порядком зазначеним вирушила, вживши всіх заходів, щодо охорони. Тільки Чорноморський полк не вирушив, залишаючись у м. Животіві з причин, як потім мені доповів командир полку сотник Любимець, кування коней.

Цікаво, що полковник Чижевський у складеній ним історії робить мені закиди про невисилку мір охорони, що спричинилося до розгрому дивізії. Не буду оправдуватися азбукую, а прошу звернути увагу на ті противенства, що містяться там: Полк. Чижевський каже про невисилку мір охорони й там же зазначає, що уникнули розгрому тільки кінна сотня під керуванням сотника Шульги та Чорноморський полк, що були в авангарді й арієргарді.

Склад частин дивізії (бойовий) у той час був такий: Юнацький полк—35 багнетів, Синій полк—біля 30 багнетів і 7 шабель, гарматна бригада—2 гарматі, 9-й стрілецький полк—15—20 багнетів, кулеметів—5, із них один був в обозі без обслуги; Чорноморський полк—28 шабель, кінна окрема сотня—32 шаблі — разом здатних до бою—80—85 багнетів, 67 шабель, 4 кулемети та 2 гарматі.

При вирушенні дивізії з м. Животова було мною одержано доповідення від одного з роз'їздів, висланих на м. Тетіїв, що замічений ним ворожий роз'їзд, який їхав по шляху з м. Тетієва на м. Животів, зобачивши наш роз'їзд, повернув назад. Більш доповідей не поступало. Не пройшли ми більше як 2 верстви од м. Животова, як мені було докладено (я зі штабом їхав на переді колони), що зліва появилася кіннота. Спочатку в мене промайнула думка, що це Чорноморський полк, але не встиг я висловити цієї думки, як зліва дійсно вже неслася велика ворожа лава кінноти. Я ледве відав наказа розсіпатися в лаву та відкрити вогонь, як уже кіннота насакувала на колону дивізії. Все ж наші невеличкі частинки піхоти відкрили кулеметний та рушничний вогонь, але це було безнадійно. Страшна лава, не менше як 600 шабель, була вже майже біля обозу. Я зі штабом (старшини, ординарці, тут же й полковник Чижевський — разом 23 чоловіка, з них більшість, як і я, без шабель), кинулися вправо, в поле. Відскочивши на кроків 200—300, ми зупинилися, щоб що-будь порадити, але ж прийшлося тільки подивитися, як ворог грабував обоз. Правда, полковник Крат звернувся до мене, аби кинутися в контр-атаку, і я його цілком розумів, — там в обозі, де лютував ворог, була його дружина, але здоровий розум твердив, що це нісенітниця — один в полі не воєнка. А тут ще до того чоловік із півсотні деникінців кинулося до нас, стріляючи по нас набігу. Нічого не зоставалося нам, як тільки залишити поле бою.

Отже контр-атаки, що про неї пише полковник Чижевський, не тільки не було, але й не могло бути. Заатаковані ми були не якимнебудь роз'їздом, а полком кінноти, під керуванням князя Голіцина, Кавказької „сводной“ дивізії, — відділу генерала Попова. Ворог переслідував нас верстов із п'ять, при чому ледве їм не дістався полковник Чижевський, що впав був із конем, але все ж йому допомогли встати та сісти на коня, і він разом із нами скакав по полі, доки ворог не лишив погоні. Під с. Калинівкою ми настигли кінну окрему сотню, що була збоку с. Голотьок у рухові заатакована ворогом і в цій атаці понесла втрати — 2 ранених. Прибувши в с. Високе, ми розташувалися на ночівлю, туди ж через годину дві прибув і Чорноморський полк.

У бою під м. Животом дивізія понесла втрати: вбитими 11 чоловік, полоненими до 100 чоловік, 2 гарматі, 5 кулеметів і обоз. Усі хворі на тиф були залишені деникінцями в с. Голотьках. Днів за п'ять почали прибувати до дивізії старшини та козаки, що під м. Животом попали до полону, й дивізія з кожним днем почала збільшуватися.

Доповідаючи Командармові про Животів, я просив про призначення розсліду цієї поразки, але на це Командарм відповів: „Усього не передбачиш і не вгадаєш. Ваше становисько було тяжке“.

*

*

Цими подіями я закінчую першу частину оповідання про зимовий похід, бо далі, з другої половини січня (19 січня), ситуація набуває цілком нового характеру, що вимагає зовсім відмінної тактики Армії У. Н. Р.

ЧАСТЬ II.

Генерал М. Омелянович-Павленко
в рр. 1919—1920.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Перед фронтом добровольців були висунуті, приблизно на південного переходу, окремі невеликі відділи мішаного характеру, очевидно з охоронно розвідною метою.

З півночі окремими угрупованнями поволі насувалися червоні війська.

Козаки Волоха, користаючись своєю, схожою на нашу, уніформою, трималися недалеко від місця нашого постою, а одного дня ранком їх розвідка завітала навіть і до нас.

Таким чином зрозуміло, що ми повинні були незабаром сподіватися зустрічі з ними, тому треба було виявити свою позицію і в цей бік; почувалося, що все вояцтво скупчило свою увагу на цьому питанні; Командування відчувало це і, маючи власну тверду думку, хотіло, щоб вона стала загальною і дійсно відбивала ідеологію військової маси, щоб через те саме продемонструвати ще раз моральну єдність.

В брошурі п. Певного про це сказано в розділі під заголовком „Під прапором У. Н. Р.“:

„Але думка що до продовження боротьби за державність проти нових окупантів — большевиків не була одностайною. Велика більшість командного складу, особливо молодшого, тимчасово вважала таку боротьбу неможливою. Не було одностайности думки також і між командирами дивізій. Один з командирів дивізій звернувся до большевиків з заявою про порозуміння, але делегація, яка їхала в тій цілі до Умані, напоролася на боротьбистів і котерпіла фіяско.

Врешті здорове чуття найбільш активного елемента серед командного складу перемогло, і рішення боротися під прапором У. Н. Р. було прийнято, а сепаратні спроби говорити від імени Армії У. Н. Р. були зліквідовані.

Далі гасло — боротьба за волю і державність У. Н. Р. — проходить через увесь період боротьби“.

Наводячи цей уступ, що на мою думку правдиво і об'єктивно був поданий, я вважаю за необхідне сказати: цілком було зрозумілим заклопотання вояцтва загрозливою новою фазою боротьби, бо розходилося про особливий і дуже серйозний момент — першої повної перемоги большевиків-комуністів на всій території колишньої Росії. Малося на увазі також те, що ні від кого, за винятком власних сил, порятунку для нас бути не могло; москвини (цим разом червоні) скрізь маніфестували, що, мовляв, Червона армія йде на Україну для „визволення“, а не для „поневолення“ (проклямація Троцького, що кінчалася словами: „Нехай живе совігська незалежна Україна“).

На нараді в с. Вовча-Балка 18 січня (на північ від переправи через р. Синюху, коло села Добринка), на яку Командування запросило всіх старших військових начальників, було вислухано пропозицію Ревкома Правобережжя, передану через п. Д., що до визнання його влади. Ясні позиції командирів частин інформаційно-політичного характеру, промова отамана Ю. Тютюнника, а потім моє

слово — остаточно виявили і зафіксували тогочасну ідеологію війська, — воно було за національну суверенність на ґрунті демократичному.

Так була поставлена крапка над „і“. До самого кінця походу, ні при яких обставинах, які-б вони не були важкі, питань про „орієнтацію“ у війську більш ніхто не підносив.

Мимохіть насувається питання: чому, при такій важкій військової і політичній ситуації, військо наше залишилося вірним своїй ідеології? Думати, що це був крок не розважний, а інстинктивний, — не приходиться, бо не таке було наше військо. За часи 3-х річної національної революції воно звикло вдумливо відноситися до політичного життя.

А приводи до цього були такі: опинившись в самому серці України, Армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також Армія відчула, що маса дивиться на неї, як на свою оружну силу — крім назви „петлюрівці“ часто-густо можна було вже чути ще назви „українці“, „наше військо“; бо, зрештою, не було вже родини, яка-б так чи інакше не була звязана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений перебував, як інвалід, вдома; не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома, і т. п.

Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо едналися в загальній журбі про долю Рідного Краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село — всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було еднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка — прокльони і заклики до помсти змішувались з салютаційними сальвами та співом гимну „Ще не вмерла Україна“.

Нарешті українська мова, що все лунала у війську, еднала його з суспільством.

У нашому війську під той час вже не було ані зрадників, ані втікачів, не вважаючи на те, що чимало воляків проходило повз самі свої хати. Оце ж той ґрунт, на якому не тільки не деморалізувалось, а навпаки, зміцнялось і гуртувалось в тісне коло військової семі наше військо, що 18 січня ще раз виявило себе, як ідейних борців, що мали свій певний шлях, — а шлях цей був „Заповіт“ Тарасів Шевченків:

„.....вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кровю
Волю окропіте!..“

Я не вважаю потрібним ховати назву дивізії, що вислала була делегатів до боротьбистів — це були Волинці. Зроблено це було

за моїм дозволом, бо я був певний, що посланці не знайдуть там того, що для Волинців, як і для всієї Армії, було найціннішим, а саме—співчуття національним домаганням (17 січня з с. Тишківка, на північ від Добринка — переправа через Синюху).

Сподіванки справдились, і звістки, що їх привезли делегати від боротьбистів, ще зміцнили національну думку Армії.

Борцям національної української революції не було по дорозі ні з „білими“, ні з „червоними“, бо не приходиться говорити про соціальне визволення при національному рабстві; тим більше, що перехоплені повстанцями інструкції Троцького до агітаторів на Україні ясно свідчили, що ховалося за його проклямацією до народу українського.

Підсилене одностайністю думок в Армії, Командування однак вирішило:

а) по змозі і на далі уникати сутичок з червоними військами;

б) по змозі і на далі продовжувати марш одною групою, і тільки, коли того вимагатимуть обставини, продовжувати військові акції невеликими групами, й

в) з огляду на відірваність від Уряду, Армія мала взяти на себе ще й нове завдання — підтримувати в народніх масах віру в нашу справу і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити можливо більший район.

Перехід до акцій окремими відділами був необхідний через те, що надто складна ситуація вимагала спритного маневрування, до чого більш надавалися невеликі відділи, а крім того, на випадок нещастя — воно не було-б загальним для всієї справи.

Поклавши на себе ще нове агітаційно-інформаційне завдання, Армія почала широко його виконувати. Призначені ще в Любарі Урядом політичні референти розвинули свою працю з більшою інтензивністю; крім того справу цю почали провадити також і всі окремі чинники Армії. Політичні референти скликають громадські сходки і урядовими актами освітлюють перед масами справу й сучасне становище.

По церквах священники в казанях своїх несли живе слово і розбуджували любов до Рідної Країни, закликаючи до боротьби за неї; на майданах, базарах, в коршмах, на подвір'ях і по хатах — старшина, козаки, урядовці, кожний по своїй силі й розумінню, провадили інформаційно-агітаційну діяльність. Похід надалі фактично стає політичною демонстрацією, що й підготувала весняні події 1920 р. Національні й республіканські демократичні кличі Армії притягали симпатії широких мас населення до себе.

Певність моральної та матеріальної піддержки з боку своєї української людности дала Армії силу й відвагу розпочати боротьбу також проти Червоної московської армії, яка поволі посувалася з півночі. Для цього армія Українська пішла в запідля Червоної армії.

Коридор, в якому перебувала Українська армія, через наступ большевиків де далі то все звужувався; обстанову остаточно зясував полковник Павловський, що з своїм невеликим відділом партизанів (коло 25 чоловіка) проредся через фронт червоних військ з Київщини. Інформації полковника Павловського були такі: Червоні широким фронтом поволі посуваються на південь; угруповання їхні в половині січня перейшли вже залізничу лінію Христинівка—Шпола; передові частини „червоних“ були від нас приблизно за 30 верст. Переправа через Синюху коло м. Торговиці зайнята заставою в 20 чоловіка; взагалі сили червоних великі, і армія їхня в доброму стані; відношення червоних до повстанців — прихильне.

Одночасно з півдня наспіла звістка про те, що добровольчий відділ вибив нашу кінну залогу з Юзефполя; правда, звістка ця, як виявилось, не була правдивою, але, з огляду на загальну ситуацію, треба було сподіватися, що почнуть виявляти активність і добровольці.

Між 18—20 січня всі частини Армії У. Н. Р. перейшли Синюху через Добринську переправу (30 в. на північ від Ольвіополя); 21 січня зосередилися в районі: м. Хмелева (Волинська дивізія)*), хут. Петрівка та Каракозівка (Запорозька дивізія), в околицях Глодосів (Київська дивізія), Штаб Армії—с. Гусівка,—і опинилися в смугі охоронних та розвідчих частин добровольців, тим часом як відділи червоних подекуди наблизилися до білих на денний, а часом південний марш.

Таке становище вимагало від Командування негайного рішення.

Ухвала Командування була—прорив Армії окремими дивізіями в большевицьке заплілля. Прийнято було дві пропозиції: отаман Тютюнник вважав для себе за корисне рушити на північ, на Київщину, бо з цією округою його звязувала попередня повстанська діяльність; я ж хотів базуватися на південно-східну Херсонщину та Катеринославщину через те, що штаб мав відомости про присутність в районі Знаменка—Єлизавет партизана отамана Гулого-Гуленка; штаб мав надію використати організацію його району, розвідчі матеріяли та партизанські відділи.

Взявши під увагу негайність справи, ще в вечері 21 січня Командування Армії в своїй директиві (штаб тут користувався місцевою церковно-парафіяльною мапою) вказало дивізіям таку схему дальшої чинности Армії:

- 1) З 22 січня по 15 лютого дивізії повинні відбути марші самостійно по запліллю Червоної армії;
- 2) маневровий район — площі повітів: Звенигородського, Тарашанського, Канівського, Черкаського, Чигиринського й Єлизаветського;
- 3) підчас маршу дивізії розвинуть агітаційно-інформаційну працю і піднесуть активність повстанських відділів;
- 4) район об'єднання — простір між Чигирином та Черкасами.

*) В Хмелеві Волинці поховали (20 січня) померлого від тифу славного полковника Царенка.

Командира Волиців, отамана Загородського, не було під час обговорення плану наступного завдання — через те Командування дало йому вільну руку в його виконанні цього завдання.

II.

Марш південної групи. — Бій під с. Олексіївкою. — Новий поділ групи. — Зустріч штабової колони з отаманом Гулим.

В дальшому поході Українська армія поділилася на дві колони — північну під керівництвом отамана Ю. Тютюнника, в складі Київської й Волинської дивізій і південну — в складі Запорозької дивізії, 3-го Кінного полку та Штабу Армії — під моїм проводом.

Командування Південною групою вирішило пробиватися через ворожі фронти по напрямку: Хмельник — Єлизавет, в районі котрого воно сподівалося знайти повстанчі загони. Саме місце прориву було обіbrane після таких міркувань: Командування розв'язувало питання відносно супротивника, спираючись на ті тактичні основи, якими керувалася Добровольча армія, — отже на вузловій залізничній станції Ново-Українка треба було сподіватися присутності бойової формації значної сили; далі в напрямках обох залізниць (Ново-Українка — Сміла, Ново-Українка — Єлизавет), після приписів статуту, мали бути висунені приблизно на пів денного переходу — менші охоронні відділи. Таким чином місце злуки відділів можна було вважати найбільш сприяючим намірам Командування групи.

Після парафіяльної мапи таким місцем могло бути с. Олексіївка, біля якого за допомогою прихильного до нас населення група могла б знайти необхідний їй вихід.

*

Наказ, що був виданий групі, мав такі точки:

м. Хмелеве, 23 лютого, 14 год.

1. В ніч з 23 на 24 лютого штаб армії, Запорозьська дивізія і 3-ій Кінний полк повинні сфорсувати фронт Добровольчої армії на участку поміж с. Мала-Виська і Плетений-Ташлик (с. Олексіївка лежить між двома залізничними лініями: Ново-Українка — Сміла, Ново-Українка — Єлизавет).

2. Всі частини групи поділяються на дві маршові колони: першу — кінні і всі більш рухливі частини, а саме: 3-ій Кінний полк, кінно-гірний дивізіон і інші окремі кінні сотні — всі під керівництвом полковника Стефанова, — і другу, менш рухливу, — всі піші частини та обози, — всі піші частини та обози, — всі під командою полковника Ткачука; штаб при першій колоні.

3. Послідовність в акції: а) до смерку обидві колони мали пересунутись від м. Хмелеве до збірного пункту — в хутори Олександрівка, що були за 10 верстов на південний захід від Малої-Виськи; з цих хуторів повинно було бути, як стемніє, переведене форсування залізниць Ново-Українка — Сміла і потім виконано марш далі з таким розрахунком, щоб завидна вся група зосередилася в хуторах (вихідний пункт для акції

на прорив), що були за 5 верстов на південь від села Олексіївки (див. схему):

б) малося на увазі, що перша колона, як рухливіша, прибуде до вихідного пункту значно раніш, перед світанком і, доки надійде друга колона, спроможеться з'ясувати обстановку і зайняти певний пляцдарм для проривної акції;

в) колонам підчас руху наказувалося використовувати манівці та глухі переїзди через залізниці й на вихідному пункті чекати на назу на прорив ворожих фронтів.

4. З огляду на серйозність становчца всіх відповідальних начальників було повідомлено про збірне місце Армії У. Н. Р. на 15 лютого.

Треба зауважити, що в той таки самий день (23 січня) групи вже зробили до 25-ти верстов, та треба було ще зробити вночі та по манівцях від 30 до 40 верстов, тому дрібна помилка в маршруті могла повести за собою великі наслідки.

*

Марш до збірного пункту (хут. Олександрівка) колони виконали без усяких перешкод, не вважаючи на те, що вони проходили завидна через смугу, що була під доглядом роз'їздів Добровольчої армії; були тільки поодинокі зустрічі наших роз'їздів з роз'їздами добровольчими. Заздалегідь виставлені по висотах, вздовж нашого шляху, нерухомі бекети добре виправдали себе — колони йшли по фарватеру, що був відзначений маяками.

Коло 20 ої години перша колона розпочала свій рух від збірного пункту; ніч була дуже темна, треба було добре триматися передніх; з другої години пішов рясний сніг. Провідниками, що були взяті за порукою місцевих діячів, перша колона ще удосвіта була заведена гаразд до наміченого наказом вихідного пункту (цеб-то — до хуторів на південь від с. Олексіївки).

Не буде помилкою сказати, що колони наші зробили цей марш майже на ворожих очах; доходило до смішного, до анекдотичного: в час, коли колони машерували через залізничий переїзд, коло 5-ти верстов від Малої-Виськи, до переїзду підїхав добровольчий роз'їзд, якому і на думку не могло впасти, що ті тіни, які йшли повз нього добрих пів години, були ці самі українці, що спричинилися в значній мірі до загальної поразки добровольців. Драгони, що стояли на переїзді, допомагали візникам, напучували їх, кажучи — „держись більше вправо, влево“ і т. и. Тільки нарешті, коли вже зазначився хвіст колони, драгони звернулися до останнього возу з будою, справедливо міркуючи, що позаду мусів їхати хтось з начальників, — Гаспадін палковнік, какая ето часть? — питає драгон. А з буди йому на це: — Спрасіть, пажалуйста, впереді. Драгон подався наперед і на цей раз натрапив на якогось чергового візника, до якого і звернувся з тим-же запитанням.

Змерзлий, захоплений увесь своїм ділом візник-козак відказав: „Запорожці“.

Далі зрозуміло: драгони зникли в пітьмі, але було пізно — колони були вже далеко.

Гріх було б тут не сказати пару слів про провідників, бо стільки разів було наше життя в їхніх руках.

Звичайний малюнок: колона, на чолі штаб; далі маячить прапор, а ще зпереду кроків на 5-10 — провідник, звичайно дядько, а як коли, то й парубок; з провідником поруч іде козак.

Так було завжди при всякому пересуванні. Як спочинок — то провідники міняються; попередній дуже радіє — дякує, бажає щасливої дороги; новий заступає його місце в колоні.

І так завжди — без мап, без компасів.

Очікуючи світанку, перша колона стала на спочинок в хуторах. Негайно на Олексіївку (вона-ж Лутівка) була вислана наша кінна розвідка; по всіх розрахунках колона полковника Ткачука могла прийти не раніше як о 8-ій годині ранку. І можна собі уявити загальне здивування всіх, коли трохи не слідом за нами стала підтягатися і друга наша колона з своїми чималими обозами!

Дядько-провідник повів колону полковника Ткачука повз саме с. Олексіївку, де перебував старшинський відділ Добровольчої армії. Селяне дуже просили полковника Ткачука, щоб він наказав всіх їх забрати, — і ніяк не могли зрозуміти, чому полковник відмовився виконати їхнє прохання.

Як приклад доброзичливого відношення населення до наших козаків можна навести те, що один наш невеликий відділ, який спізнився стати на марш, мав в с. Ташлику, занятому частинами Добрармії, добрий відпочинок. (Схема ч. 4).

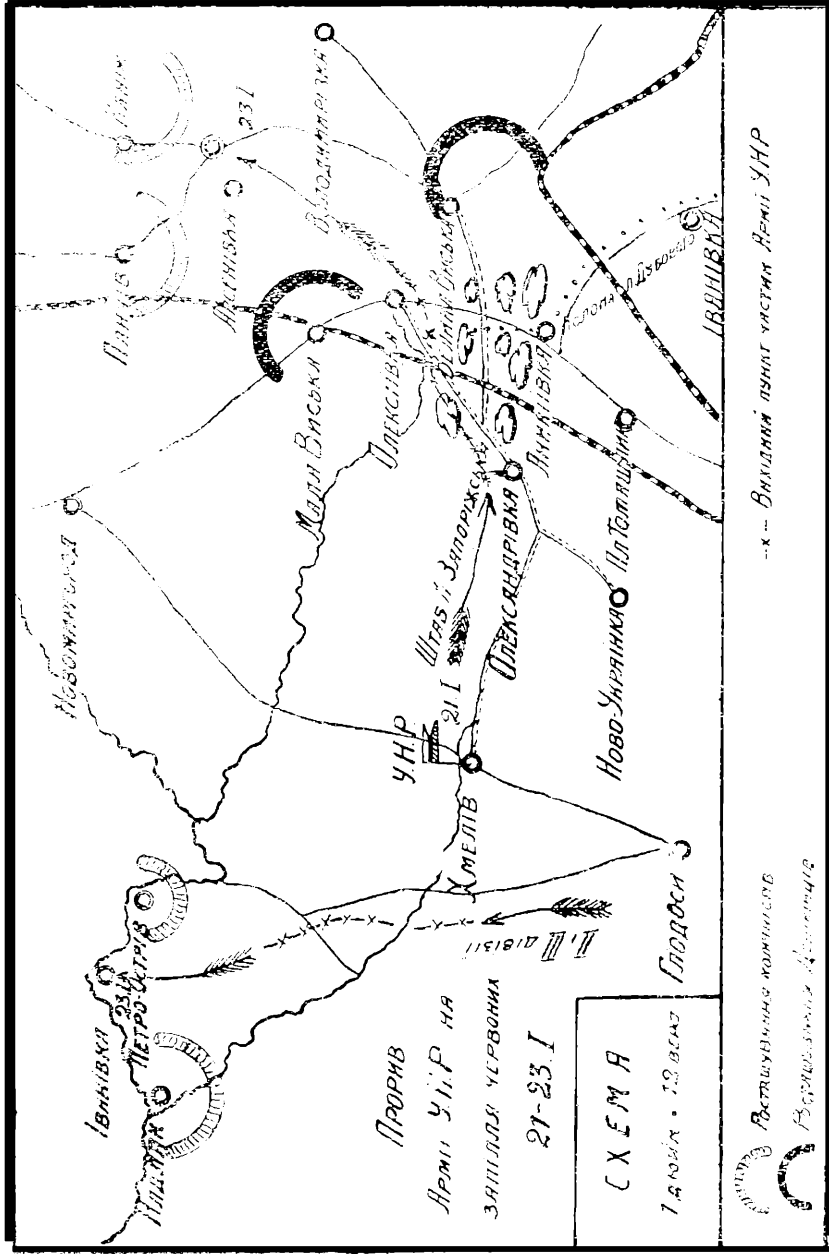
*

23 січня бій під Олексіївкою був короткотривалий; почався добре, а скінчився нашим поділом на дві групи та втратою частини обозу.

Село Олексіївка лежить в глибокому яру; зі сходу до села підходить велика балка, а далі на південь, в бік Плетеного-Ташлика, починаються окремі переліски, котрі по-троху переходять в досить густий ліс. Взагалі місцевість трохи погорблена та подекуди перерізна глибокими балками.

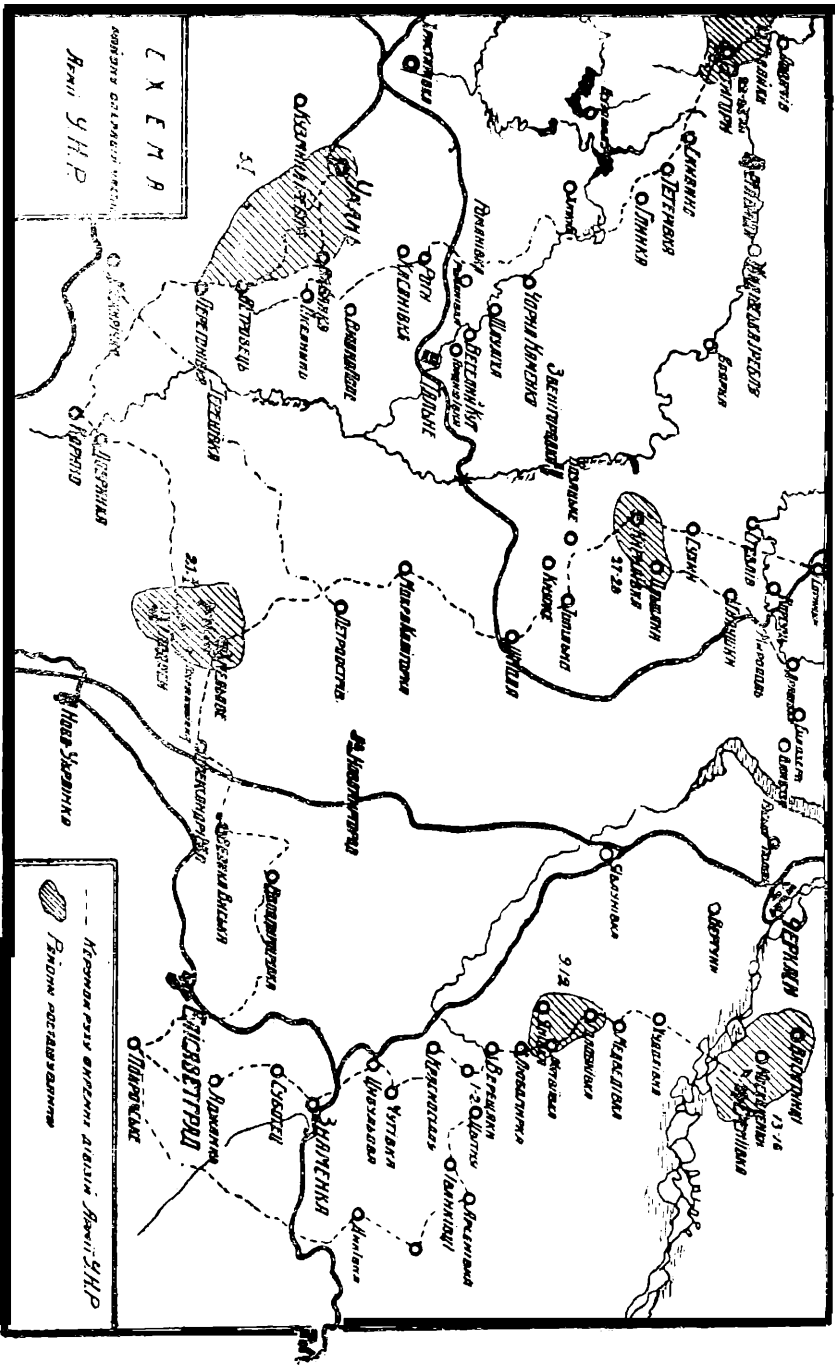
Несподіваним для добровольців нападом 3-й кінний полк під керівництвом полковника Стефанова о 8-ій годині ранку захопив с. Олексіївку, розігнав залогу і захопив чималий обоз. Рештки добровольців відійшли в бік М. Виськи; часами відтіль доносилися окремі постріли. Згодом добровольці посунулися трохи наперед, і їхні кулемети почали обстрілювати західний край Олексіївки; проте влучний огонь гармат Алмазовців примусив їх знову відійти.

О 9-ій годині вся дивізія була введена до села, щоб хоч годину дати частинам спочити й зогрітися. О 10-ій годині Командування зорієнтувалося і вирішило продовжувати марш далі на північ, для чого було видано такого наказу:

-x- Відступівний фронт УНР

Відступівний фронт
Відступівний фронт УНР

Х М Е Л Н Я
 Республіка Хмельницька
 Республіка Хмельницька

13.1.8
 3.1.8
 31.2.8

Олексіївка, 24 січня, 10 година.

1. Група має продовжувати свій марш далі на північ в напрямку с. Девята-Рота задля виходу в запілля червоних.
2. 3-й Кінний полк негайно вирушає на північ в напрямкові с. Арсенівка і має з'ясувати найзручніші шляхи задля дальшого руху Групи, забезпечивши його надійно охоронними бекетами і стежами.
3. Відділові полковника Ткачука в складі: пішої бригади полковника Дубового і гарматного дивізіону полковника Алмазова — утримувати далі с. Олексіївку, особливо доглядаючи за північно-західнім напрямком.
4. Після з'ясування 3-м Кінним полком вільного шляху — частинам Групи буде визначений порядок і час вимаршу.
5. Штаб групи при відділі полковника Ткачука (в хаті біля церкви).

За годину становище виглядало так:

3-й Кінний полк вирушив для виконання свого завдання і був вже верстов за 4, коли з лівого крила надійшли звістки, що лави добровольців в південно-східному напрямку значно згустилися, і що ворог виявляє нахил до контр-наступу; — був виданий наказ про перехід відділу полковника Ткачука в контр-наступ; однак фізичні, а тому й моральні сили Запорожців були вичерпані; замерзлі після 70 верстового маршу, майже не ївши, Запорожці не могли виявити своєї звичайної маневрової здібності; після короткого бою почався частинний відступ нашого лівого крила, який, під сильним натиском ворога, перейшов потім у загальний.

Я хотів кинути невелику (коней з 30) Гайдамацьку сотню і свій конвой (коней з 20) у фланговий контр-наступ, щоб полегшити становище нашої піхоти, для чого персонально повів сотню і свій конвой на наше праве крило до вихідного до атаки пункту, біля млина; однак з цієї моєї спроби нічого не вийшло через надзвичайно рясний кулеметний вогонь — частини почали загальний відворот на південь під захистом влучного огню полковника Алмазова.

Отже в той час, коли штаб з конвоем і гайдамацька сотня відходили на нашому правому крилі в напрямкові поблизького невеличкого ліска, ми побачили, що цей лісок поспішає зайняти також якась інша кавалерійська частина коней в 100 з кулеметами на танках.

Дистанція поміж нами хутко зменшувалася; була непевна гадка, чи не частина це нашого 3-го Кінного полку, що не спромоглася прорватися через фронт; ще проминув якийсь час, поки роз'їзди наші та ворожі розпізналися й почали поміж себе бій і, раніш ніж ми змогли щось вдіяти, три кулемети та 100 рушниць розпочали по нас шалену стрілянину.

Без особливих страт, під захистом одного свого кулемета ми відійшли в поблизьку балку; правда, козак-кулеметчик з мого конвою, котрий з власного почину своїм влучним вогнем прикривав наш відступ, був смертельно поранений і незабаром помер.

Так сталося нове, вже не з власного нашого бажання, розеднання Запорожців на два загони. Даремно тут шукати винних; не витримали людські сили; найбільша вина, можливо, лежала на мені, бо було помилкою давати спочинок тяжко стомленому козацтву

в таких виключних обставинах; крім того лишень в безупинному рухові можна було знайти вихід з цієї ситуації, бо, як вказує дійсність, напрямом для прориву був обібраний цілком правильно.

3-й Кінний полк, як виявилось пізніше, теж бачив цю кінну ворожу частину, проте гадав, що це були Алмазовці, і помаршував далі; без сумніву, це була дуже значна помилка з боку командування 3-го Кінного полку. Як обозники-дядьки не силкувалися, як вони не маневрували із своїми важкими возами, але обоз ми в більшості розгубили — частину добровольці забрали, а частину селяне переховали.

Над вечір в с. Арсенівці, де зібралися всі, кому повелось продертися через добровольчий фронт, ми вже мали повідомлення, що зясували нашу ситуацію: Добровольчий фронт поділяв тепер Запорожців на дві групи; приблизно через добровольчий фронт продерлося до 350 верхівців із штабом дивізії та частиною обозу.

Окрема Гайдамацька сотня та кінні команди, що продерлися із штабом Запорожців та 3-м Кінним полком, з мого наказу були зведені в одну частину, і таким чином в Арсенівці було покладено початок формування 2-го Кінно-Запорожського полку; пізніше до нього було прилучено ще сотню полку кошового отамана Костя Гордієнка, що тимчасом перебувала при кіннім полку Чорних Запорожців.

Першим командиром цього нового кінного полку було призначено полковника Волощенка, що користувався у Запорожців доброю славою, як старшина й гарматчик.

Після цієї реорганізації наша група прибрала характер кінної бригади; при колоні був штаб, через те при дальшому оповіданні я буду її називати штабовою колоною, південну-ж групу — за назвищем її командира — колоною полковника Дубового.

* *

Другий день (24 січня) був для нас не більш щасливим. Цей день було вирішено перебути на селі для того, щоб отримати будь-які відомості про напрямок руху частин, що від нас відірвалися, а крім того могли ще надійти поодинокі наші люде; Добровольці нас не турбували, але за те ми були вже в близькому сусідстві від якоїсь большевицької частини, що займала „Пяту Роту“ (приблизно 5–6 верстов на південний захід).

Дійсно, на протязі дня де-хто підїхав, а де-хто ледви приїз, і нарешті о півдня ми вже мали певні інформації що-до другої частини Запорожців: — під командуванням полковника Дубового вони рушили через залізницю Ново-Українка–Єлизавет на південну Херсонщину.

Події під Олексіївкою тільки зміцнювали моє попереднє рішення шукати злуки з отаманом Гулим-Гуленком, і на 25 січня були видані відповідні зарядження. О 4-й годині в день ми ховали козака-кулеметчика, після чого я повернувся до хати священика.

Раптом увійшла паніматка—біла як крейда, сіла і ледви спромоглася вимовити:—„большевики“; прислухалися— дійсно кулемет— бій у самому селі...

Спочатку було зовсім погано... Врятував метод — ніколи не розташовуватися в одному селі. Коли стався сполох в нашому селі, то 3-ій Кінний полк встиг стати в поготивлю. Я з командиром Немирівського куріня і конвоем почали охоплювати большевиків з-ліва, а 3-ій Кінний полк тимчасом, під командою полковника Вишневського, славно розвернувся з правого боку від большевиків і по висотах; незабаром ми примусили большевиків тікати в повному розумінню цього слова, скидаючи навіть для швидкості руху нові кожухи Добровольчої армії. Таким чином ці кожухи, порівнюючи за короткий час, перейшли вже в треті руки—від добровольців до большевиків, а звідти до нас.

Цей епізод з большевиками нас підбадьорив, тим більш, що 3-му Кінному полкві пощастило вивезти відбитий у добровольців обоз, а він був чималий і досить коштовний; річі були переважно англійських фірм.

А в той-же самий час добровольці використовували наш обоз!

* * *

Зустріч з отаманом Гулим-Гуленком сталася незабаром і майже випадково.

Здається, на перший (25 січня) день маршу в напрямку залізничної станції Знаменка наша кінна бригада о півдня підходила до великого села Володимировки (22 верстов на північний захід від Єлизавета), де думала стати на довший спочинок, коли від передньої розвідки було отримано звістку, що в селі перебувають Гулівці.

Однак здивування наше ще збільшилося, коли в першій частині села на варті ми побачили здорових, дужих, одягнутих у військову уніформу вояків, у яких на грудях були великі чорні бинди;— це були Махнівці, які, як вони самі казали, були в союзі з Гулівцями.

Ця зустріч з отаманом Гулим через свою несподіваність стала ще більш любовою та сердечною. Отаман Гулий, через своїх агентів, — знав про наш рух і сам шукав з нами злуки; ця злука двох національних сил—одних, що являлися вояками на місці, і других — нас з регулярної армії, відбулася на обох сторонах дуже добре; хата, де відбулася ця зустріч, нагадувала шумливий вулик — тут все гуло від розмов та вигуків, бо зустрілись старі товариші по зброї, по сучасній боротьбі, а навіть знайшлися й рідні.

Вражіння від організованості Гулівців було надзвичайне; партизани мали бравий козацький вигляд: в доброму військовому убранні зо всіма національними відзнаками — шликами, стрічками і т. и. Озброєнню партизанів теж можна було позаздрити, бо воно було першорядне. Сміливо можна сказати, що це була справжня „Національна Гвардія“.

На вечірній нараді в штабі отамана Гулого, після моїх інформацій, отаман Гулий намалював нам досить цікаву ситуацію, в якій він перебував, і в якій тепер і ми опинилися.

Отаман Гулий, що мав міцну повстанчу організацію на Херсонщині, Катеринославщині, а потім вище по Дніпру аж до Холодного Яру, мав також значні відділи партизанів, — відіграв не малу роль в дезорганізації запілля Добровольчої армії, надто з того часу, як добровольці розпочали ворожі акції супроти Української армії.

Відомі вже події в Києві, після яких наші війська залишили столицю, були гаслом для всіх повстанців і партизанів: наміри добровольців зробилися для них ясними, і все національно свідоме розпочало активну боротьбу в запілля Добровольчої армії; наслідки цієї боротьби відомі. Залізнична дільниця Катеринослав — Знаменка — Павлик опинилась в руках повстанців; повстанці хутко очистили повіти Верхнедніпровський, Олександрівський й частину Кременчуцького; значні склади перейшли до їхнього розпорядження.

Через зазначені вище обставини большевики не могли не рахуватися з повстанцями — скрізь був поширений наказ Троцького про те, що Червона армія йде на Україну, як вивольниць, що Україна має сама встановити свої відносини до Росії; наказ цей зупинив, правда тимчасово, повстанців, й вони були на роздоріжжю.

Пізніше, в січні, коли для большевиків „білої небезпеки“ вже не існувало, вони різко змінюють свою тактику щодо повстанців, дякують їм за допомогу й запропонують або „самораспуститися“, або вступати до червоних частин.

Отаман Гулий-Гуленко рішучо відмовився виконати домагання комуністів, що-до прилучення його партизанів до Червоної армії, і на цьому тлі почалися загострення, що з кожним днем, з кожним новим питанням побільшувалися і явно вели до конфлікту.

Після обміркування становища на нараді було ухвалено:

1) Отаманові Гулому продовжувати і надалі свої зносини з большевиками, силкуючись зволікати їх, як мога довше.

2) Запорожці далі підуть часово під назвою „Гулівців“; всі непорозуміння між ними та большевиками мав розв'язувати отаман Гулий.

3) Отаман Гулий з партизанськими відділами має приєднатись до Армії, та, використовуючи свої звязки, мусить полегшити групі полковника Дубового й Алмазова увійти з нами в звязок.

4) Потім були обмірковані й ухвалені деталі майбутнього маршу, економічні та організаційні питання (так, наприклад, від отамана Гулого нам пощастило дістати чимало патронів до рушниць).

Таким чином, далі мала мандрувати по Правобережжю досить цікава група: частини Армії У. Н. Р., відділи партизанів, що тимчасово були під Радянським прапором, та Махнівці. Що правда останні не прийшли до смаку нашим козакам — їхній нгілізм, їхня брутальність у стосунках між собою, вульгарне відношення до на-

чальників, анархічна логіка — все це було не до вподоби нашому козацтву, і незабаром Махнівців, за винятком кінної сотні, було відпущено.

Дальший наш похід з початку лютого і до 15 го, коли ми, згідно з попереднім наказом по Армії, мали сполучитися з двома іншими дивізіями, а також похід дивізії Київської і Волинської відбувся в смузі, яку зорганізували повстанці, що й спричинилося до того, що незабаром нам пощастило зєднатися з групою полковників Дубового та Алмазрова, вийти з ближнього запілля Червоної армії, порівнюючи добре, й нарешті в зазначений час і в зазначеному пункті прийти до обєднання всіх частин Армії.

Під час цього руху слід звернути увагу на: 1) зустріч нашу з Лотишами, 2) оточення мого і отамана Гулого штабів кінною дивізією Червоної армії, 3) злуку нашу з колоною полковника Дубового і нарешті 4) несподіваний напад радянця Коцура на 3-й Кінний полк і 5) дуже щасливий похід Київської і Волинської дивізії по маршруту Звенигородка — Канів — Черкаси.

Перш ніж розказувати про хід цих подій, слід докладніше сказати про повстанців та партизанів.

III.

Повстанчий рух і партизани. — Ідеологія, типові угруповання, організація і роля партизанів в загальній боротьбі Українського народу за Державність Українську.

Як еволюціонувала політична думка української інтелігенції, що від домагання автономії дійшла в переважній більшості до вимоги повної державної незалежності, так і селянська маса поступово змінює свій світогляд.

Несподівано захоплений революційними подіями, не підготований для самостійного політичного життя — народ наш примушений був самотужки вирішувати проблеми свого

майбутнього.

Цікаво прослідкувати еволюцію народнього думання:

На першому селянському зїзді повстають два напрямки, які відтоді не сходять уже зі сцени.

„Перший — домагатися здійснення національно-територіальної автономії;

Другий — домагатися вирішення земельного питання українським соймом“.

Всеукраїнський Національний Конгрес, що відбувся між 4 до 8 квітня, стверджує ці напрямки і розвиває їх в загально-державному напрямкові. „Федерацією з іншими народами Сходу й забезпечення прав меншостей у себе“ Український народ мовби закінчує цикл революційних придбань.

5 — 8 травня на зїзді заступників майже мільйонного вояцтва маніфестується його непохитна воля, стати на сторожі української справи.

Чим-же відповідає на це все Москва? — Проволіканням, нещирістю, обіцянками, уступками в часи власної руїни та озброєним опором в години більшої організованости й сили.

Революційний маятник пішов далі — 3-м, а пізніш 4-м Універсалом Український народ ставить себе в новий стан — Незалежної Держави; в наслідок-же цього розпочалася довга і кривава боротьба з червоними, потім з білими, а далі знов з червоними.

Висунутий під час цієї боротьби на авансцену спільний „кателок“ та „окопна воша“ довгий час непокоїли наше селянство, проте з часом в дальшому перебігові подій „дядько“ сам побачив, яка роля належала йому у всій цій байці і ступнево, після тяжких вагань, ідеологія народніх мас в 1919 році набуває сталої державної форми: Цю ідеологію можна вповні обняти пророчим висловом „В своїй хаті—своя правда, і сила, і воля“, в наслідок чого боротьба на сході все більше й більше переходить в площу національної боротьби.

В цій боротьбі, яка з кожним днем ставала все більш запеклою, поруч з урядовою боротьбою за допомогою військових формацій, стає й Український народ, засоби й форма боротьби якого набрали своїх властивостей.

Повстанчий рух почав вже виявлятися ще за часів Центральної Ради, коли у перше організувалися загони, щоб забезпечити лад і спокій у тих повітах, через котрі проходили вояки, що поверталися додому з загального російського фронту.

Придивляючись до цих повстанчих організацій, мусимо ствердити, що особа отамана відіграє у них значну роль. На отамана вибирають не тільки військовиків, а часто-густо й людей інших професій — учителів, лікарів, громадських діячів, а часом бували й священники, бо отаман був політик-вождь, що відбивав у своїй особі національні й соціальні бажання даної округи. Отаман повинен був бути добрим організатором й адміністратором; він має судову й адміністративну повновласть у своїй окрузі.

Отаманові співробітничає Начальник Штабу, при чому часто інстинктивно у повстанців панує здорова думка, що Начальник Штабу має бути обовязково фаховець — кадровий старшина; прикладом, на протязі 8 місяців Начальником Штабу у Махна був штабс-капітан Григорович, до речі в данному разі це був один з видів експропріації.

Повстанці ніколи ні від кого нічого для свого озброєння не одержували, все вони мусили добувати самі, та при тому часто шляхом бою; кожний відступ ворожої армії був для них періодом особливої діяльності, що-до придбання вогнеприпасу та иншого

військового зняття, все придбане повстанці й партизани, звичайно, заховували в потаємних місцях з такою обережністю, що мабуть чимало з таких запасів, після смерті їх хазяїв, будуть довгий час ще перебувати по своїх схованках.

Партизанські загони звичайно невеликі, до них вступає все найбільш загартоване, спритне— з природним хистом до військової справи. При своїх акціях вони спираються на повстанців та прихильну їм людність на місцях, уявляючи собою з своїм отаманом моральний та фаховий осередок.

Доктрину, що керує повстанцями й партизанами, можна укласти в такі рямця: все, що стоїть на дорозі до наших визвольних домагань, є наш ворог. В боротьбі компромісів не знаємо, наша поява несе ворогові смерть, передбачити її не можна, бо ми є всюди й ніде*).

Методи боротьби. Найудосконалена розвідка, націлення удару в найболючішу точку— в ворожий штаб, склад вогнеприпасу, військову стайню... і приголомшення ворога. Деморалізація його шляхом розповсюдження неправдивих чуток, перерва сполучень, знищення всякого, хто насмілився відійти від команди і т. и.

Кулемет, граната, кінний наскок є головними засобами повстанців, а ніч, туман, негода, якась особливо несприятлива для руху регулярного війська місцевість, — це найкращі співробітники партизанів. В своїй тактиці партизани вживають також таких засобів, які мають робити вражіння на психіку ворога й уводити його в блуд,— так, наприклад, цілі села демонструють піші лави, кількість кінноти збільшується дядьками на конях; про зброю для таких „статистів“ не дбають — коси та вила, а то й просто добрий дрючок.

От же звідки вибухала та сила, що робила повстанський рух таким дужим, тривким і відпорним супроти розкладових змагань його ворогів? Звідки прийшли всі ці проводирі, які вже й сьогодні подекуди повиті легендарною славою, звідки й вони брали собі сили для проводу помсти й власної самопожертви?

З хуторів, з селянських дворів, цих самих чистеньких затишних хаток—звідти безпосередньо виходила ця сила, що робила звичайні постаті велетенськими; вони-ж видавали й проводирів, що в більшості мали освіту загальну— сільські школи, а військову— N-ої учебної команди.

Не було села на Україні, що не мало свого „штабу“, десь в потаємній бальці, чи у велетенського дуба „Мазепи“ повстанці мали збірне місце. Там розряжалася накоплена в хаті енергія—там ватажки-отамани прищеплювали масі— спільну думку й волю й виковували апарат боротьби.

По боях... нові могили на цвинтарищах, правда не такі високі як старі козацькі, на вид яких виховалося не одне молодецьке серце.

*) Відродилася старо-українська традиція: Де крак—там козак, а де байрак—там сто козаків. — Редакція.

Сила партизанів полягала в їхній одностайності й товариській вірності, поки ці традиції були міцні, поки ворогам не вдалося вляти в лави повстанців своїх людей — це був найвитриваліший із усіх фронтів, що Українська Нація протиставила своїм ворогам.

На Україні під ту пору визначаються найбільш яскраво чотири політичні напрямки в революційних масах, відповідно чому були й повстанські угруповання: з прихильників У. Н. Р., Радянців, хліборобів і так званих „Махнівців“ (Ангел—Черніговщина, Романенко—Прилуки, Зелений — Київщина, родина Соколовських — Київщина, Шепель — Хмельник, Волинець — Гайсин, Заболотний — Балта, Пятненко, Шуба, Левченко, Любченко—Полтавщина) й т. п.

Позицію повстанців, що відстоювали У. Н. Р., я вже освітлив вище, спинюся більш докладно на інших.

Поруч із розвитком большевизму в Центральній Росії збільшується радянський рух і на Україні. Спочатку слабкий, зденацио-лізований, той рух потім за часів гетьманщини набуває більшої сили і навіть до нього пристає купка отаманів з табору У. Н. Р., як, наприклад, Шинкар, Григорів та інші зі своїми прихильниками. З того часу радянський рух починає прибирати теж, що-раз то більшу національну фарбу, появляються націоналісти проводарі отамани-радянці.

Слушно зазначено, що народня революційна творчість дуже вірізняла большевиків від комуністів, або, як в народі говорилося — комуні“.

Большевики в народній свідомості були ті, які хотіли „більше волі“, „більше землі“, а лише політична чуйність і гнучкість Леніна скористала з цих слів, щоб сполучити два революційні напрямки в один, по суті річі ріжні (партія большевиків-комуністів), наші радянці були — большевики.

Під час Зимового походу з одним із таких радянців отаманів Коцуром ми зустрілися біля Чигириня. Полковник Стефанів, що вів із ним персонально переговори, так малював тодішнього володаря Чигиринщини: років з 28, в національному, що переходило в оперетове, убранню, з парою пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити вражіння на опонента своєю зовнішністю. Саме місто Чигирин, де він отаманував, робило вражіння вмерлого міста. Влада Коцура поширювалася на 4 околиць великих селища, з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже. Було чуто ще про двох-трьох радянців, але всі вони були зовсім невизначні.

В кінці 1919 року і на початку 1920 р. партія Укр. комуністів (т. з. боротьбисти) пробували зорганізувати свою власну військову силу. Для своїх цілей боротьбисти думали використовувати радянських отаманів, як Коцур, Волох та інші.

Найоригінальнішим явищем на українському ґрунті в повстанській боротьбі є Махно та його організація.

Махно в своїй особі сконцентрував неясні бунтарські домагання маси, умів її зорганізувати в бойову форму, виробити специфічну для Махнівців дисципліну і навіть власні тактичні способи. Цей із зовнішнього боку непоказний чоловік стає диктатором і провідником маси під лозунгами:

„Фабрики—рабочим, земля—крестьянам, геть капіталізм, праця в наймах, державне пригнічення“.

В революцію 1905 року за Махна було чути не багато. „Тарани“ та „Махнівці“ були в опінії загалу на Катеринославщині звичайнісінькі розбійники.

Час від першого большевицького наступу до опанування німцями всієї території України — характеризується як час найбільшого безвладдя, у взаємній боротьбі, і большевики, й українці сильно позбавили себе в організаційних можливостях. Влада, звичайно, ледві жевріла в губерніяльних містах, а вже в повітових містах володіли ріжнومانітні політичні групи.

На Херсонщині, а особливо в її східньо-південній частині життя теж не стояло. В місті Олександрівську господарювала Маруся Нікіфорова, відділ якої часом доходив до 1,500 чоловік, в селі Дібрівці — Брова, українець. Коли Брову в одній сутичці забито (куля влучила в брів), його заступив Щусь, теж свідомий українець, старший унтер-офіцер; при ньому відділ Брови значно збільшився. Відділ мав на озброєнню—рушниці, ручні гранати й кулемети систему Люїса, й нарешті до Гуляй-Поля повернув з Москви Нестір Махно, анархіст-комуніст, діяльність якого на перших часах не виходила за межі його родинного міста й лише зрідка поширювалася на сусідні залізничні колії. Всі ці відділи переслідували лише цілі крайнього напрямку, які в малоосвіченій людності відбилися в формах більш простих: „За волю й землю, за бідноту, бери все, що бачиш, бо все по праву належить тобі“.

Геть всяку владу людську. Помста, помста без краю всім, хто обмежує волю. Чорний кольор на прапорах та биндах вибирається як зовнішня ознака Махнівців. Репресія окупаційної влади та звірства нащадків дідичів кидають в обійми Махна широкі маси селянства, надаючи подіям значіння народнього здвигу.

Навколо Махна починають кружляти легенди, там він обдарував вдову, там допоміг селянам покарати поміщика, то поширюються оповідання про те, як Махно в офіцерському вбранню, з золотими погонами зробив особисту розвідку в Добровольчому Штабі, а потім зробив напад на добровольців, то переодягнений за парубка він розіжджає по ворожому таборі, сіє переполох та паніку і т. и.

Таким чином росте постать Махна-месника, він раптово стає найпопулярнішою особою на цілому півдні.

Анархісти, які на Катеринославщині мали свою базу, негайно пристали до Махнівщини й намагалися надати цьому рухові свої форми.

Відомі анархісти Аршинов і Волін (останній перебував у Махна від серпня 19 до січня 20 року) зорганізували йому революційну повітову раду, налагодили видання двох часописів „Известія“ й „Набат“, заведено було свої гроші, в святочні моменти виспівувався свій власний гімн і т. и. Здібний військовий організатор старшина Васільєв в товаристві вахмістра Довженка, матроса Ляценка й ще де-яких інших осіб надали Махнівським ватагам вигляд партизанських загонів; систематизується боротьба на значних просторах.

Військові акції Махна набувають певних партизанських форм, далеких від його попередніх ушкуйницьких походів. Яскравим зразком яких може служити напад його п'ятнадцяти тисячної банди в грудні (26—31. XII) 1918 р. на місто Катеринослав, який боронила горстка козаків Катеринославського Кошу, і який врешті для Махна скінчився дуже й дуже трагічно (з нашого боку були козацькі старшини Самокіш, Савка, Рукін, Білоус-Савченко й інші). Сам Нестор Махно пізніше оповідав, що ніколи ні раніш, ні пізніш не мав такої поразки, якої завдали йому Запорожці.

В протилежність вказаним формаціям на тій-же самій площі з інтелігенської молоді зорганізувався відділ в 150 шабель старшини Яковлева, який стояв на сторожі порядку й національних домагань. Взаємовідносини поміж Яковлевим та переліченими вище відділами характеризує записана телеграфічна розмова поміж Махном і Марусею Нікіфоровою. „Буржуазія лікує (тоб-то Яковлів), прикриваючись українським прапором; надішли людей та авто, ми покажемо їм „Кузькину Мать“... (з оповідання К. Григор'єва).

Під натиском німецько-австрійських частин Маруся Нікіфорова скоро залишила Україну й відійшла на Ростов. Шусь був побитий і з рештками розпорошився, а Махна оточено в Гуляй-Полі, звідки йому пощастило не лише вирватись, а й добре побити німців; ця перемога виводить Махна з Гуляй-Поля на широкі шляхи — він стає об'єктом, до якого починають горнутися всі ті, не виключаючи селянства, яким так чи інакше загрожувала небезпека від нового політичного курсу.

З першого району — Лозова — Бердянськ—Маріуполь—Таганрог—Луганськ—Катеринослав — коло діяльності Махна-месника переходить на всю південну Україну. Махно одержує назвище „батька“, яке за ним живе і по цей день. До Махна приєднуються відділи Щуса, Петренка, Платонова.

Махно, як та гідра стоголова — тут його розбіють, навіть радіють, що зловили самого „батька“, але незабаром він з'являється в іншому місці; сьогодні Махно загрожує Катеринославу, завтра облягає Миколаїв.

Махно часто міняв своїх „союзників“: сьогодні з червоними, завтра з білими, потім проти обох з українським національним рухом (25 вересня 1919 р. на Уманщині він здав до війська У. Н. Р. 4,000 ранених і хорих партизанів). Проте у всіх цих союзах була провідна думка: зі слабшим на дужчого.

За часів Директорії був час, коли Махно надумав взяти під своє керування цілу округу разом з відомим на півдні отаманом Григорьєвим, й тим самим перевести своє діло в більш конкретну фазу. Територія від Катеринослава до Вознесенська повинна була бути проклямована землею вільного люду.

„Батько“ не любив конкурентів, й коли Каменів в імені совітської влади оголосив зраду революції отаманом Григорьєвим (телеграма Каменева від 5.19 ч. 272 на ймення „батька Махна“), Махно це використав і на зїзді революційної повстанчої армії (27 липня 1919 р. в селі Сентове, Олександрівського повіту), в товаристві Чубенка, на очах всього зїзду застрелив Григорьєва.

З часом ситуація ще більше міняється — національні українські елементи в боротьбі з добровольцями та большевиками з Правобережжя йдуть до Армії У. Н. Р., тіж самі елементи Лівобережжя мусили собі шукати виходу — і такий для тих, що бачили в Деникіні реакцію, був один — іти до Махна. І теж в міру того, як міняються кадри Махновців, міняється також їхня ідеологія, що поволі набуває національної барви, чим порушається цільність організації Махна.

Під впливом українських домагань в-осени 1919 р. Махно був примушений увійти в переговори з Головним Командуванням У. Н. Р., а під час походу на Київщину координував свою діяльність з українськими військами. Під час Зимового походу 1919/20 р. ми бачили чимало Махнівців у повстанчих лавах; були вони частинно й у складі Галицької армії*).

Тепер ми знаємо, що з грудня 1920 р., коли Українська й Московсько-Добровольча армія Врангеля відійшли на чужі землі — Махно залишився на самоті супроти ворога переможця. Проте не лише в цьому лежить причина його наступних невдач — її треба шукати глибше. Махнівські „ракли“ й „братва“ своїм безцеремонним поведженням і постійними бешкетами сприкрилися селянству. До цього прилучився також неврожай на Україні, який взагалі ослабив енергію мас. В 1921 р. мусив Махно зі жменею людей тікати з України. Проста „філософія“ Махна — „багатий бійся, бідний смійся“ — вже не могла задовольнити селянських мас.

Безперестанні перекидання Махна від одного союзника до другого зменшили до нього симпатії населення й похитнули віру в політичний розум цього типового „козака Мамаєва“.

Навколо питання про Махнівщину вже тепер зібралася чимала література, в якій воно розглядається під ріжними кутами від організованого бандитизму, що межує з садизмом (Герасименка), до найбільш яскраво виявленого хотіння перевести в життя форму після доктрин анархістів-комуністів.

В книжці анархіста П. Аршинова („История Махновского движения“, видання анархістів-комуністів, 1929 р., Берлін), постійного

*) Обидві сторони мали звязкових відпоручників (Волинська дивізія, станція Кодима).

співробітника Махна, автор провадить певну думку, і його праця вражає зібраним матеріалом, як по біографічним даним про самого Махна, так і взагалі всього, що стосувалося до цього народнього руху.

Махно, „талановитий організатор і партизан-геній“, виступає в оповіданнях Аршинова спочатку в ролі местника за себе й свою родинну округу й лише потроху виростає в імпазантну постать народнього борця й провідника доктрини анархістів-комуністів на Україні.

Автор жаліє, що не всі анархісти підтримали Махнівщину, в наслідок чого рух мав свої відхилення і не досяг тих розмірів, яких він-би міг собі здобути.

На ріжноманітні „союзи“ Махна автор дивиться, як на тактичні кроки, не більше, на шляху вазволення народу від всіляких „порабощень“ — релігійних, національних і соціально-політичних.

Найупертішу боротьбу Махно перевів з реакційним білим рухом та з комуністами, і особливо з останніми, які замість „хозяїна-капіталіста“ підсували народові — „хозяїна-державу“, тоді, як нарід ішов до „громадянського й господарчого самоврядування“.

Большевики свою компанію супроти Махна провадили не лише зброєю, а й агітацією, бо надавали „Махнівщині“ значіння народнього руху (часопис „Путь к свободе“). В квітні 1919 р. Каменів, в імені Ц. К., ревізує Махнівщину; на Катеринославщину призначається Дибенко; робляться спроби вбити Махна і так покінчити з ділом.

В наслідок переслідувань Махно вирішує тимчасово здати командування повстанчою армією, проте незабаром повертається знов до праці і спільно з большевиками виступає проти Врангеля (15 лютого 1920 р.). Це була лебедина пісня Махнівського війська: большевики мали вже певне рішення для ліквідації свого спільника. (Наказ з дня 23.X. 1920 р., число 149). 7-го грудня 1920 р. Марченко привів до м. Керменчика, Маріупільського повіту, лише 250 верхівців — рештку, якій пощастило пробитися кріз частини Червоної армії, що оточили Махнівців.

Свій доклад Махнові Марченко закінчив характерним висловом: „От тепер ми знаємо, що таке комуністи“.

Коли ми читаємо цю книжку, то не можемо не зупинити своєї уваги над тим, хто-ж були співробітники Махна; я кажу про тих, що несли своє життя за „Махнівщину“. Це були: Петренко, Маслов, Шпорта, Пархоменко, Щусь, Іванюк, Матросенко, Вдовиченко, Брова, Куриленко, Кожин; не обійшлося й без Середи й Богуна... Через те є цілком зрозумілим, що Махнівці на еміграції опинилися в Українському таборі.

Яко анархіст П. Аршинов не міг не одкидати в Махнівщині національної барви, про те дійсність суперечить цьому; Махнівщина, вірна собі до кінця в питаннях соціальних, зробила рішуче зміни в бік національного руху.

Ще кілька місяців боротьби, „петель“ по всій Україні й нарешті 28 серпня 1921 р. Махно з зазначеним уже „товариством“ залишив Україну й перейшов до Румунії, а пізніше всі вони опинюються в таборі інтернованих в Польщі, і не в якому іншому, а в таборі для інтернованих українців (Стрількові). Там від Махна не раз чули: „На цій проклятій каторзі зовсім забув рідну мову“, або — „треба-ж нарешті вчитися рідної мови“. Що-ж до його жінки — то вона стає членом таборової спілки учительок українок.

Осінь 1919 р. була дуже критичним моментом для української справи. Але Національна армія вирушає в 5-ти місячний похід у вороже запілля і тим самим знов підсилює імпульс та енергію в повстанчих організаціях. З цього часу повстанчий рух, переважно на Правобережжю, дістає кращу організованість і в повному звязку й контакті з Армією провадить боротьбу супроти всіх тих, що шкодили визвольному національному рухові.

Всупереч з опінією Ю. Тютюнника (див. його твір: „Зимовий похід“, часть I), командування Армією за час походу ставилося уважно до повстанського руху і ставило собі завданням упорядкувати його.

Ставши з самого початку свого маршу на точку погляду не допускати окремих виступів, воно вважало необхідним дати всім керівникам інструкцію таку, яка-б направила весь повстанчий рух в одно загальне річище. Одинадцять пунктів відозви отамана Ю. Тютюнника до селян та Чорторійська відозва Уряду на думку Командування вповні відповідало потребі й абсолютно було зайвим видавати ще якісь нові директиви, тим більше, що воно було видано за підписами Ю. Тютюнника, як заступника командарма; згідно з моїм наказом, її поширювали всі частини Армії:—лишалося технічна частина — організаційні форми і керування.

Що-до форми, то вона виливалася ступнево. В Таращанському повіті Командування (20 — 25 грудня 1919 р.) знайшло людей у пригніченому стані і дуже перевтомленими, і тому порадило повстанцям, як маску, придбати собі форму Січи. Було призначено загальне керування (під час походу на Київ ця група виставила загони до 2,000 чоловіка й відзначилася дуже активною діяльністю). На Уманщині Командування знайшло більш жвавий настрій і більшу організованість, а в особі полковника Д.—доброго керівника. Штабом Армії полковникові Д. було видано уповноваження на цілу округу. Ще далі на південний схід в особі отамана Гулого-Гуленка Командування знайшло людину, якій воно довірило зверхнє загальне керування всіма повстанцями Херсонщини, Катеринославщини й далі вгору по Дніпру до Чигирини. Ще пізніше отаман Тютюнник і Загородський зорганізували повстанців на Київщині (принаймні мені було так докладено при першій зустрічі).

Під час перебування в Холодному Яру Командування Армією мало кілька конференцій з популярним в тій окрузі отаманом Чучупакою і дало йому вповні конкретні інструкції що-до можливої ролі Холодного Яру в загально повстанчому рухові.

В Балті Командування навязало звязки з отаманом Заболотним і дало йому директиви по службі звязку поміж Армією і повстанцями Правобережжя.

Повстанці Волини горнулися коло Галицьких частин і через них тримали звязок з Українським Урядом.

Крім того були й окремі завдання, прикладом завдання доручене полковникові Трутенкові.

Що-до загального керування, то Командування вирішило тримати його за собою, бо непохитно стояло на тому, що поодинокі вибухи, не скоординовані з загальними обставинами й намірами Уряду, довели-б до безцілних кровопролиттів.

Під час походу Начальник Штабу Армії, полковник Долуд, взяв цю справу на себе, в формальній її частині, й проводив її по моїх вказівках; коли-ж Армія У. Н. Р. стала знов під проводом Головного Українського Командування, всі матеріали було передано до цієї інституції.

Я не подаю тут численних розпоряджень до інших отаманів, зазначу тільки, що їх було досить, і що крім всяких розпоряджень отамани отримували „районні“ уповноваження і право використання громадського майна (цукру, спирту) в зазначеній приписом кількості.

Нижче наводиться відозва до селян, що була з мого наказу розіслана всім частинам Армії для поширення:

Селяне!

I. Ми воюємо за те, за що й спершу воювали — за право Українського Народу порядкувати на своїй землі, за Народню Владу.

II. Йде весна. Гуртуйтеся! Будемо випроваджувати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені й змазані.

III. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде дано скоро Головним Отаманом Петлюрою.

IV. Під час повстань ні один ворог не повинен утікти з України. Вся зброя, однята у ворогів, мусить бути в руках Українського Народу.

V. Не вірьте, що Українського війська немає, що ніби то Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація!

Зброї не буде положено, поки хоч один ворог буде на шії Українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки за сукно, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите тому, що вони скасовані Урядом Української Народньої Республіки.

VII. Земля тому, хто на ній працює. Геть дармоїдів! За хліб, який здобуваєте працюю, вимагайте від наших ворогів товари, а не паперові гроші.

VIII. Ні з добровольцями, ні з комуністами, ні з поляками не миримось до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя.

IX. Всі держави світу визнали Самостійну Україну, тільки москвини — добровольці та комуністи — проти нас.

X. Засівайте землю! Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках Українського трудящого люду.

Геть від влади чужинців, спекулянтів та самозванців! Україною будуть правити люде, яких вибере народ.

З наказу Головного Отамана й Уряду Української Народньої Республіки.

Заступник Командуючого військом Української Народньої Республіки

Отаман Ю. Тютюнник.

Взагалі силкування зменшити значіння повстанського руху даремні, бо діло само за себе промовляє. Цей рух грандіозний і могутній, як той весняний струмок, при зміні ситуації, як по чарівному наказу, стихає або й зовсім припиняється, і де вчора все клекотіло, сьогодні спостерігаємо спокій та нормальне життя.

Всі армії, що оперували на Україні з початку революції, які-б вони ні були численні та організовані, з увагою ставилися до повстанського руху і намагалися перетягти повстанців на свій бік, щоб використати цю силу, як помічну в своїх загальних військових операціях.

Повстанчий рух—це витвір народньої думки та народньої волі, це та оружна сила, що отримує мандат від самої людности на переведення в життя чи забезпечення її інтересів.

Участь широких мас Українського народу в повстанському русі має те значіння, що на практиці поставила ці маси до вирішення своїх національних та соціальних проблем. Повстання проти окупантів — це ті муки, в яких народилася сучасна політична й національна свідомість Українського народу. Я не ідеалізую повстань. Розуміється, в хаосі цієї боротьби відбувалися жахливі події. Але чи повстанці винні за те, що діється на Україні? Чи не лягає вина на тих, що прийшли на Україну оружною силою і гвалтом намагаються панувати над Українським народом.

Тавро „бандитизму“, яким намагаються заганьбити український повстанчий рух усі ворожі українській національній справі елементи, вони мають краще залишити для самих себе, бо вони вдираються в чужу хату непрошеними гостями й хазяйнують в ній наперекір усім існуючим дійсним духовим і матеріальним потребам Українського народу.

Повстанчі організації мають під собою серйозний ґрунт; тисячі жертв принесено вже повстанцями за свої переконання, і ці жертви не зменшують і не деморалізують ні їх, а ні селянської маси загалом; навпаки, загартовують, роблять їх тільки більш розважливими й упертими в досягненню своєї мети, й наколи цей рух не досяг ще своєї остаточної мети, то вина в цьому лежить не на рядових його елементах.

Характерним є цей рух, як красивий своєю глибиною прояв національної душі, стверджений тисячами вчинків, з числа яких опис одного я тут вважаю необхідним подати,

(З листа на імя сотника Новикова, що вмер від сухит в Будапешті 15 лютого 1922 р.):

„Я Тобі в першому листі писав, що чуть було не одружився. І Надя цього дуже хотіла. Діло було так: Як мене звільнили з Чєка, то зараз же прийшов до мене пан N. і каже — „моя донька, дружина і вся семья хочуть, щоб чоловіком Олі був Ти“. Я попрохав на два дні відкласти відповідь. На другий день балакав з Олею. Вона сказала, що дуже любить мене і ні за кого не піде, крім як за мене. Я не хотів дурити і сказав одверто, що зараз женитися не буду, бо собою розпорядитимуся тільки тоді, коли буде збудована Українська Держава. Як же вона згодна ділити зі мною усе те, що може зустрінутись на моєму тернистому шляху здобуття волі для свого краю, то повинна відріктися від батька й матери та йти зі мною. Ну, звичайно, як жінці, я казав, що це буде їй не по силах. Вона розплакавшись, пішла додому, нічого не відповівши, а я на другий день пішов до ліса“.

IV.

Марш Київської й Волинської дивізії.— Зустріч штабової колони з бригадою червоних лотишів.— Напад червоної кінноти на наші штаби.— Марш колони полк. Дубового.— Напад Коцури на 3-й Кінний полк.

(Схема ч. 3).

Як особливість подій в першій половині лютого треба підкреслити, що це була доба, коли частини нашої Армії були найбільш роз'єднані, але завдяки міцним повстанчим організаціям, в районі яких відбувалося маневрування, через загальну прихильність людности, а також завдяки досвідченості начальників колон, план, який 22 січня накреслило Командування Армії, військо уміло виконати.

Я не маю при собі матеріалів що-до руху Північної групи отаманів Ю. Тютюнника й О. Загородського, більш докладних за ті, що вміщено в брошурі П. Певного „За волю та державність“,—тому, для повности навожу тут уступ „Марш Київської дивізії“, в редакції зазначеної вище брошури, при чому до тексту й дат внесені поправки після статті п. Феденка—„Фермент нації“ й звітів полковника Крата, підполковника Холостоновського та сотника Новикова*):

„Київська дивізія разом з Волинською, під командою отамана Ю. Тютюнника; взяла напрямом через Київщину, Звенигородщину, Канівщину й Черкаси.

23 січня в большевицькому фронті, біля містечка Іванівки (17 верстов на захід від Новомиргорода) було знайдено прохід, й без єдиного пострілу обидві дивізії пройшли через Мокру-Калигірку, Шполу й Топільно на Звенигородщину, де спинилися в районі Вільшана—Кирилівка.

З великою радістю зустріло населення своє рідне військо.

27 січня в Кирилівці, Звенигородського повіту, 12 верстов на південь від Звенигородки (примітка підполковника Сухоручка, учасника Зимового Походу в складі Київської дивізії), де виріс наш

*) П. п. Феденко й Певний, підполковник Холостоновський (командир куреня) й сотник Новиків (командир кінного полку)— всі були при цій колоні.

великий поет Тарас Шевченко, урочисто було освячено прапор Мазепинського полку, який входив до складу Волинської дивізії.

Користуючись добрим відношенням населення до Українського війська, дивізії в цьому районі мали відпочинок. В частинах остаточно була переведена організація, і вже після виходу з цього району обидві дивізії виявляли серйозну бойову силу.

Большевики звернули пильну увагу на рух дивізій, і в Києві почалася метушня. Черезвичайки поставлені були на ноги — їм наказано було відкрити слід „банд Тютюнника“. Але не так то легко було натрапити на слід Українського війська. При ворожому настрою селян до большевиків і, навпаки, доброму відношенню до Українського війська, при повній руйнації телеграфу, большевики не в стані були простежити рух отамана Тютюнника й безсило кидали свої частини то в один, то в другий бік Звенигородщини. Врешті большевики вирішили оточити військо Тютюнника й кинули 60 совітську дивізію при великій кількості кінноти. А в той час селяне вивели манівцями дивізії якраз у протилежний бік—на Вільшану.

У Вільшані (20 верстов на північний схід від Звенигородки) 28 січня 1920 року дивізії догнала уповноважена делегація Добровольчої армії, яка документально визнавала, що симпатії населення на боці Української армії і що, коли не буде досягнуто згоди з Українським військом, то їм самим із комуністами не справитися, і просила об'єднатися з добровольцями для спільних акцій проти большевиків. Отаман Тютюнник, не маючи уповноваження від усієї Армії У. Н. Р. вести які-б то не було переговори, заявив делегатам, що вважає Добровольчу армію розбитою і не загрожуючою операціям Українського війська і тому вже залишив боротьбу з добровольцями і повернув багнети на большевиків. Тут-же делегації було з'ясовано, чому не може бути досягнене порозуміння між Українською армією та добровольцями, а також і большевиками: в той час, як добровольці й большевики ведуть боротьбу соціальну, Українська армія бореться за національні ідеали й для неї немає ріжниць, яка Москва загарбає під себе Україну—чи червона, чи чорна. Пропозицію добровольців що-до спільних акцій проти большевиків отаман Тютюнник обіцяв при першій можливості передати Командуючому Українською армією, отаманові Омеляновичу-Павленкові, й додав, що на його думку вище командування може говорити з добровольцями лише тоді, коли вони визнають самостійність Української Народньої Республіки й безумовну підлеглість усіх добровольчих частин, які перебувають на території України, українському командуванню. На заяву добровольців українське командування теж дало аналогічну відповідь. З тим делегація й відїхала.

Вирушивши з Вільшани, Київська дивізія в перший день зустрілася в селі Сухинах (30 січня) з кінним большевицьким загonom, у числі до 100 шабель, обеззброїла його й рушила на Черкащину, в район Шелепської волости, звідки 3 лютого провадила спільні акції з Волинською дивізією на Канів і демонстрацію на бік Переислава.

30 січня в районі Шелепутької волости, в с. Байбузах, дивізії догнав полк Чорних Запорожців *), який відірвався від Запорожсь-

*) Марш полку Чорних Запорожців (після звіту лолковника Крата).

З 6 по 15 січня полк знаходився в Голованівську. 15-го провадив демонстрацію на Гайворон — Бершадь. 17 го, повертаючи з Бершаді, полк йде на хвості колони Добрармії. Передівка до 20-го січня й шукання звязку з Українською армією. (Наказа не одержано). Діставши відомості, що армія пішла на Синюху, полк теж переправляється біля села Тернівка; 20 січня полк в Пилявці. Добровеличка занята Добрармією. 24 го марш на Якимівку по слідах Тютюнника. Зв'язок знов загублено. Хуртовина. 25 січня—Петроострів. 26 січня форсований марш через залізницю коло ст. Іскрино під загрозою большевиків до містечка Вільшани, 30 січня в районі Корсуня зустріч із Соколовським і Грозним. В Байбузах зустріч із 5-м Кінним полком.

Про цей „марш-нальот“ Чорних — п. С. оповідає: „З тим полком вирушив і я, як політичний референт Уряду У. Н. Р. для звязку з повстанцями Балтського повіту, з якими я минулим літом працював проти комуністів. Голованівськ був захоплений 24 грудня по ст. ст. Ворог відступав даліше на Богопіль—Голту. Не зважаючи на велике болото, коли не тільки возом було неможливо їхати, а навіть верхи на конях, полковник Дяченко з двома сотнями кинувся переслідувати ворога. Третю сотню він кинув на станцію Голованівськ, аби знищити залізницю, яка функціонувала. Здогнано ворога біля села Пушкова. Забрано у нього велику кількість обозів і ріжного військового технічного майна, а головне набоїв та кулеметів і до 100 полонених. Відпочивши в селі Липовечки, на другий день Різдвяних свят полк атакував села Богопіль, Голту й Орлик. Тут довелося нам зустрічати досить великі ворожі сили, але персональна хоробрість і відвага полковника Дяченка, а також хоробрість козаків, не зупиняли провадження дальшої операції. Застави ворожі, які були висунені перед селом Богопіль, були порубані дощенту — до одного чоловіка, і ворог утік із міста Богополя зовсім дезорганізовано через Буг у Голту, а з Голти на Вознесенськ. Дорога на Вознесенськ була відрізана, бо там повстали селяне, і ворог тричі вертався до Голти, силкуючись пробити шлях на Вознесенськ. В Богополі багато було захоплено військового майна, головне награбованих речей, ріжних речей домашнього вжитку; межі речами находили річі з жіночого туалету, що, правдоподібно, належали співачкам шантану, яких, очевидно, пограбовано. Паніка у ворога була така сильна, що старшини, з яких головню складалася армія, забули всі приписи пристійності та звичайності, лишали своїх жінок і дітей, перерізували посторонки від запряжених коней, сідали на них та утікали верхи. Підводчики були в більшості селяне, які не давали офіцерам коней, за що дуже часто переплачували життям. Розігнавши ворога полковник Дяченко зі своїм загonom вернувся до Богополя, підбравши по дорозі все майно й полонених. Поміж полоненими було майже 50% жінок. По відомостях полонених бракувало тільки губернаторші. Втрат людьми з нашого боку не було, були лише ранені коні. Відважний нальот на Богопіль навів ланіку і на Добровольчу армію, і на ті ворожі загоны, що стояли в Кривому Озері, але шлях відступу був їм відрізаний.

Місцеве населення Богополя, Голти й Орлика, довідавшись про присутність Армії У. Н. Р., прислало делегацію, яка сказала, що населення цих місцевостей, особливо жиди, готові прийняти на повне утримання яку вгодно кількість полків Армії У. Н. Р., аби цей полк заняв місто і визволив його від гніту Добровольчої армії. Добровольці страшенно знуцались над населенням, головню над жидами. Кожен день вішали й розстрілювали біля 10 жидів. Вулиці жидівських кварталів уявляли з себе кладовище. Такі самі картини можна було бачити й у Кривому Озері. Загонами Добровольчої армії командував князь Голіцин і полковник Попов. Добровольчі загоны складалися зі старшин Терського козацтва і чеченців. В цім районі полк Чорних Запорожців поповнився новими силами.

В часі цього маршу доводилося нам стрічатися з невеличкими комуністичними відділами, які все держались ніяково. Очищали нам дорогу, не всту-

кої дивізії. Командир Чорних Запорозжців, полковник Дяченко, повідомив отамана Тютюнника, що він від селян одержав інформації, що ніби-то в районі Єлизавету дивізія мала бої і втратила частину обозу.

5 лютого, після операції в районі Канеза обидві дивізії, скупивши кінноту під керуванням отамана Тютюнника, переправилися в район Сміла—Бобринська. Піхотою й обозом керував отаман Загородський. Піші частини дивізії через Руську-Поляну (повз Черкаси) були перекинуті в село Вергуни. Під час походу був такий мороз, що було чимало обморожених, а один козак замерз.

Вже в цей час у дивізіях бракувало набоїв. Гадалося, що з захопленням Сміли буде можливість доставити там набоїв.

Операція, яку повела кіннота в районі Сміла—Бобринська, вдалася не цілком. Причиною до того був надзвичайно трудний для кінноти марш через ліси з Байбуз до Білазірря, чому атака замість ранку була переведена в день, а з другого — через, як передає отаман Тютюнник, неточне виконання наказу полком Чорних Запорозжців, який повинен був іти в обхід Сміли на Бобринської,

паючи з нами до бою. Ми їх не переслідували, яле, як-що попадали до нас в руки, обезбрювали і виряжали на Московщину, як непотрібний на Україні елемент. В короткому часі дивізія осягнула зазначених точок. Тимчасом большевики зачали свою головну роботу — агітувати проти українських військ між населенням, говорячи, що ніби-то вони разом із нами і на Україну ідуть тільки з метою, щоби допомгти повстанцям у боротьбі з Деникінцями, знищити Добровольчу армію, після чого вернуться в Московщину, не втручатимуться в справи України, визнають самостійну Україну і т. д. Нашими агентами було встановлено, що вони розповсюджують офіційний наказ Троцького про визнання самостійності України і повне невтручання в діла Українського народу.

Контр-агітація з нашого боку мала великий успіх, і комуністи не мали впливу на населення. Їм спочатку селяне недвозначно говорили, що вони їх не визнають. Разом із тим довелося нам знову мати до діла з добровольчим загоном. Бували часи, коли ми продиралися коридором, з одного і з другого боку маючи ворога, але завдяки умілому маневруванню нашого командування проходили щасливо, без жадних втрат. Київська й Волинська дивізія вийшли в район Ольшани; Запорозжська і Залізнична дивізії—в район Медведівки, Чигиринського повіту. Був визначений відпочинок, бо холод не давав далі провадити маршу.

Розвідка встановила, що в Черкасах, Смілій та Бобринській розположено комуністичні бази. У Смілій до всього і штаб 65 дивізії. Наші дивізії повели наступ на ці міста і в результаті була захоплена Сміла і Бобринська, при чому у Смілій пощастило захопити всі обози й технічний курінь із усім його майном, а в Бобринській—набої. Потім кінний полк Київської дивізії захопив місто Черкаси, а кіннота Волинської дивізії—місто Канів. Ворог, який виступав активно проти нас, був перерубаний, а частину було полонено: у Смілій до 500 чоловіка і так само було полонено в Черкасах та Каневі. З допиту полонених виявилось, що вони насильно були мобілізовані в центральних губернях Московщини і під загрозою перевезені на Україну. Просили допомгти, щоб відправити їх по домах Просьбу було задоволено, і партіями по 300—400 чоловіка їх відпущено. Комуністи панічно втікали в різних напрямках, а повстанці-селяне їх по дорозі ловили і нищили. З нашого боку втрати; двох із полку Чорних Запорозжців досталось до полону, з рештою обійшло щасливо. Після переведення всіх операцій вся Північна група пішла на об'єднання з рештою дивізій Армії. Об'єдналися в районі села Медведівка.

а в дійсності на Смілу не пішов, і тим самим дав можливість ворогові оправитися й перейти до контрнаступу.

Смілу після 3-ох годин по захопленню довелося залишити.

Дивізії примушені були, таким чином, змінити маршрут.

Після вироблення плану дальшого маршу, дивізії рушили на Черкащину й на початку лютого Київська й Волинська дивізія зосередилися на південь від Черкас (в районі с. с. Ломовате—Солонківці—Худоліївка).

7 лютого 5-ий Кінний полк Київської дивізії захопив Черкаси і, не зважаючи на контрнаступ ворога, тримав його три доби, після чого, згідно з наказом, залишив місто.

У Черкасах було видруковано багато агітаційної літератури.

В цьому районі дивізії перебували аж до 11 лютого, коли дійшло до об'єднання Запорозької дивізії з іншими.

До цього слід додати, що похід Північної групи був добре задуманий її командуванням і вміло та щасливо виконаний; він зміцнив на всій Київщині, а почасти й Чернигівщині думку про існування нашої Армії; знайшов він відгук і в столиці України, Києві, а що головніше—сприяв заходам: привести до ладу повстанчі організації в цілій зазначеній окрузі.

(Маршрут групи—схема 5-а; там-же маршрут Чорного кінного полку).

Зустріч штабової колони з бригадою червоних лотишів сталася на одному з перших наших маршів після зустрічі з отаманом Гулим-Гуленком. Вже зовсім смеркло, коли наша кіннота входила в село; я їхав на чолі відділу; проїхали ми вже майже третину села, як підїхав до мене старшина-квартир'єр і тихо доповів, що в селі перебувають чоловіка 5—7 червоних лотишів, які намагаються взяти з села до 100 підвід. „Добре—кажу я—побачимо“. Дійсно, недалеко стояла група червоних жовнірів, одягнутих у стару російську форму з причепленими до грудей червоними стрічками.

Один із них, трохи на підпитку, підїшов просто до мене й запитав: „Ви, товариш-командир, веде наш?“ На запитання я відповів йому запитанням: „А ви тут что делаете?“ Так завязалася розмова, і я довідався від нього, що недалеко, верстов 6—7 від нас, розташувалася бригада лотишів по-над 6,000 багнетів, яка на другий день мала вирушити на Єлизавет. Ця бригада пересувалася весь час на хурманках, і через те, після розрахунку, з цього села їм припадало було взяти до 100 підвід.

„Нет, уж, товариші, как хатите — відповів я — а подвод я вам столько не дам; нам самим они будут нужны, берите 25, больше не дам“.

Так я з ними і полагодив.

Все було добре, але один із цих лотишів — „комісар“ (жид по національності) побігав трохи між козаками і зник.

Ранком другого дня я почув грюкіт у двері — „увїйдіть“, відповідаю.

Увійшов військовий без жадних відзнак, але по всій постаті було видно людину інтелігентну, років тридцяти.

Рекомендується: „Товарищ-помішник командіра N-ой латишской бригади“,—показує мені свої документи.

Привіталися, я попрохав „товариша-помішника“ сісти й запитав, в чому полягає його справа. Глянувши на свого адютанта, сотника Миколаєнка, я спостеріг його велике занепокоєння.

Спочатку „товариш-помішник“ націлявся, як йому підійти до розмови, а нарешті сказав, що „комбріг“ дуже стурбований присутністю міцної групи кінноти в близькому заїллі Червоної армії, яка, видимо, не належить до Червоної армії“, а через те він прохав-би дати йому відповідні пояснення для переказу „комбрігові“.

Я підійшов до діла просто й рішуче.

Я зясував йому, що про присутність бригади лотишів я знав ще вчора й, коли-б у мене були які-небудь ворожі заміри проти них, то ми напевно були-б напали на них ще вчора, або відійшли в іншому напрямі, на що ми мали досить часу.

Ця аргументація остільки докладно зясувала наше поступовання, що помішник комбрига цілком з неї задовольнився; але щоб додати остаточну належну форму цій справі, я йому порадив звернутися до повстанчих загонів отамана Гулого-Гуленка.

Далі вже наша розмова перейшла на тему дня в ширшому значінню, при чому в першу чергу дісталось „золотопогонникам“, як звали звичайно большевики добровольців; я вихваляв лотишів, а той не був у боргу і вихваляв наших партизанів; побалакали, посміялися; помішник комбрига уклонився, дзенькнув острогами і, цілком задоволений, поїхав додому.

А в той час, треба зазначити, лотиська бригада була наготові: гармати її були звернені на нас.

Прийшлося витримати характер до кінця дня і залишатися на місці своєї стоянки; а скоро смеркло, налагодивши попереду все, як слід, для походу, ми вирушили й крутими манівцями перейшли до Старообрядської колонії, що була верстов за 30 від неприємних сусідів.

6 лютого в великому селі Цибулеві (10 верстов на півн. захід від ст. Знаменка) штабова колона наша робила денний відпочинок. Отаман Гулий ждав підходу своїх партизанів і взагалі мав полагодити де-які організаційні справи, відносно настроїв околишнього селянства він був цілком певний.

В самому містечку, крім невеликого відділу чоловіка в 120 партизанів Гулого, стояв ще мій штаб; кінні ж частини наші були розміщені по присілках,—верстов на 4–6 (Шутівка).

7 лютого, так приблизно в 11 чи 12 годині почувся перший гарматний стріл. Вибігаємо з хат, дивимося, а на небі ще не розійшлася біла хмарка, від шрапнельного вибуху; за першим вибу-

хом — другий, третій, та все з боку залізниці... З усіх боків збігаються люде, та все гукають—червона кіннота.

Цибулів лежить у глибокій балці; з південного боку до села прилягає чималий ліс, що тягнеться аж до самих присілків, де перебували наші кінні частини.

В складі штабу було всього, мабуть, чоловіка з 30, з одним кулеметом, і через те значної допомоги партизанам цей малий відділ, більшість якого була з нестройових, не міг дати, тому я вирішив хутчій продертися до своїх частин і подати допомогу партизанам.

Хоч випоготовилися ми до чину феноменально скоро, та всеж таки спізнилися, бо вже на всіх горбках навкруги села манячила червона кіннота.

Розїзд, якого ми висунули вперед по дорозі в напрямку присілків де перебували наші кінні полки, був обстріляний і скоро повернувся назад. Тоді ми кинулися просто вправо під гору і знов, наскочивши на відділ червоних, примушені були повернутися й шукати іншого виходу — отже саме тоді почулися голоси селян: „По балці до лісу, бо там ще комуністів немає“.

Майже на очах у червоних нам пощастило продертися до лісу, а потім цілиною по гущавині лісній, більш вояцьким нюхом, як свідомо, ми добилися до своїх частин, що вже були на сторожі.

Гулому-Гуленкові пощастило менше. На початку наступу було вирішено дати „червоним“ бій та йти в протинаступ; дійсно, бій провадився де-який час героїчно, і тільки через зраду Гулівців кіннотчиків, що лишилися від Махнівців, комуністи зайшли в тил із боку Знаменки, і тоді довелося прориватися штабові отамана Гулого. Дорогу до лісу йому довелося брати з боєм, але він мав до десятка добрих ручних кулемелів і, хоч із великими втратами, а проте всеж продерся до лісу, а потім подався слідом за нами.

З зізнань полонених — це була червона дивізія, що отримала наказ ліквідувати партизанів Гулого, в числі яких опинилися й наші частини, бо большевики вирішили остаточно з нами покінчити; тільки наше сполучення й марш до Дніпра перешкодили їхнім замірам.

Далі сталася „кадрилля“: червоні шукали нас, ми ходили слідом за ними. Частина штабного обозу не встигла виїхати й опинилася в руках червоних; потім оповідали, що червоні дуже раділи, що захопили мої власні пакунки, особливо тішив їх український мундур зі старшинськими відзнаками.

Через с. Красносілья кінна колона наша вирушила на північний схід.

Червоні задовольнилися з цієї зустрічі з партизанами й через короткий час повернули до Єлизавету; в місцевій червоній пресі було оголошено про „розбиття банд Гулого Гуленка“.

Марш пішої бригади полковника Дубового та кінно-гірного дивізіону полковника Алмазова в найближчому запіллі Добровольчої армії відбувся в особливо трудних обставинах, і його треба вважати за особливо визначний.

Перечекавши в Аниківському лісі до смерку колона під командою полковника Дубового вночі перейшла залізничу лінію Ново-Українка — Єлизавет, на ранок (23 січня) зосередилася в с. Іванівці і рушила по Херсонщині, маючи на думці обійти Єлизавет з півдня і знайти зручніший маршрут на Чигиринщину.

24 січня Запорожці пересунулися до с. Семенастого (що на 7—8 верстов на південь від Іванівки), а в ближчому сусідстві їхньому, в с. Семенівці (5 верстов на схід) ночував відділ Дроздовців, у складі 6 ескадронів та 6 гармат.

Таким чином Запорожці опинилися в самому осередкові Добровольчої армії й вишли з такого становища тільки завдяки умілому маневруванню колони манівцями та балками і приятним відносинам населення, яке фактично становило для них оборону і виконувало розвідчу службу; але цілковито уникнути зустрічі з добровольчими відділами не вдалося. Запорожці примушені були цілу добу пересидіти по хатах, при чому кові були заховані по стоделах, гармати розібрані на частини й заховані по стіжках, а військове знаряддя та зброя — по коморах, бо повз вікна цілий день проходили добровольчі колони.

24 січня вранці зустріч із Дроздовцями сталася на самому марші; на одній дорозі зустрілися — наш загін і добровольча кавалерійська дивізія. Коли колони розминулися, то до полковника Дубового підїхав офіцер-ординарець із доручення свого штабу запитав: чи не „малоросійський“ це полк *) і, одержавши позитивну відповідь від адютанта полковника Дубового, повернув із докладом до своїх.

Пізніше, правда, добровольці слідом за нашою колоною вислали кавалерійську частину, але балки, а потім ніч допомогли Запорожцям уникнути переслідування й продовжувати спокійно свій марш.

В селі Білівці колона перебула ніч на 24 і до ранку 26 січня. Завдяки повстанським звязкам, полковник Дубовий незабаром достав звістку про обєднання штабу Запорожців і кінноти з партизанами отамана Гулого і, за допомогою партизанів, колона його хутко стала на певний шлях.

26 січня. (Бій під Роздольним і геройський вчинок командира кінної сотні Кінно-гірного дивізіону, сотника Севастянова). Після виробленого маршруту колона полковника Дубового рушила через с. Климці (27 січня) на с. Покровське (28 січня), вийшла з заїлля добровольців і вперше тут зустрілася з большевицькими розїздами. Двома ночними маршами (через Митрофанівку 28—29 січня) колона 31 січня зосередилася в с. Пон-

*) Є відомість, що в Києві отаман Струк зформував таний малоросійський полк; цим, очевидно, й пояснюється задоволення денікінського офіцера.

таївці, що на залізничній колії між Знаменкою та Олександрією; 31 січня перейшла далі на північ до с. Яснотки й після цього опинилася в большевицькому запіллі.

В районі Знаменки в той час зосередилася червона кінна дивізія зі спеціальним завданням догнати й роззброїти наші колони.

Колона полковника Дубового рушила далі на північ до с. Янова, де перебула від 1 до 3 лютого, маючи звязки зі штабом Армії.

На цей час до маршу наших колон на північ відноситься рух значних сил Червоної армії через Кременецьку й Катеринославську переправи на Дніпрі в район Знаменка—Єлизавет, і через те колона, не затримуючися далі, перейшла до села Іванківця, перебула там 4, 5 та 6 лютого і 7-го рушила на Цвітну.

Червона колона з-під Знаменки йшла слідом за колоною полковника Дубового, але селяне направили її на Цибулів (тоб-то, де перебували тоді штаб Армії й партизани Гулого).

8 лютого колона полковника Дубового приєдналася до штабної колони.

Таким чином 8 лютого в с. Цвітній об'єдналися за винятком Чорного полку, всі частини Південної групи; також було відомо, що слідом за нами йшов отаман Гулий. Належало виконати останнє завдання й стати в угруповання, з якого було-б зручніше навязати звязки з нашими північними дивізіями.

З цією метою на 9 лютого командування групи намічає перехід у район с.с. Янівка—Матвіївка—Головківка—Яніш; штаб Армії—с. Янівка (округа повстанця Чучупаки, прихильника У. Н. Р.).

Командуванню було відомо про те, що село Яніш знаходиться під впливом радянського отамана Коцура—через те 3-му Кінному полкові було це застережено. Коцурівці з видимою охотою прийняли полк на постій, а потім вночі, по наказу з Чигирина роззброїли.

Напад Коцура на 3-й Кінний полк показав наочно вороже відношення до нас радянців*).

Завдяки старанням і впливам отамана Гулого, після довгих переговорів, всіх наших бранців Коцур випустив на волю, але що-до коней і зброї, то тут було якесь навмисне проволікання. Через це було наказано всі відділи Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати. В короткому часі така нагода з'явилася: отаман Гулий із Запорожцями при співділанню відділа полковника Стефанова роззброїв досить сильний загін Коцурівців у м. Кам'янці (коло ст. Кам'янка на залізничній колії Знаменка—Сміла) і тим самим, до певної міри, компенсував себе за дезорганізацію нашого 3-го Кінного полку. Цей випадок викликав більшу ворожнечу між партизанами Чучупаки та Коцурівцями.

*) В оповіданні полковника Чижевського про цей випадок зазначено детальніше.

V.

Нове об'єднання всіх частин Армії У. Н. Р. на березі Дніпра в половині лютого 1920 р.— Марш на Полтавщину.— Поворот на Правобережжя. — В Холлодному Яру.

(Схема ч. 4).

Ще раніш зазначеного наказом речинця 11 лютого розізди всіх колон дивізій зустрілися в околиці с. Медведівки, що лежить між Черкасами й Чигирином.

Перша зустріч командного складу була дуже щира й сердечна. Байдуже було, що одним більш пощастило в їхніх попередніх операціях, а другим менш, проте всі були задоволені тим, що знову зійшлися разом, а присутність у нашому товаристві отамана

партизанів Гулого ще більш зміцняла загальний добрий настрій, бо цим мовби зазначувалася солідарність і єдність між регулярними військами та партизанами.

Отаман Юрко Тютюнник пропонував, між иншим, листа полковника Добровольчої армії Попова, з пропозицією спільного провадження дальшої боротьби проти большевиків.

Остання третина 1919 р., коли військові кризи йшли одна за другою по черзі для кожної з ворожих сторін, була одночасно періодом, коли воєнні обставини примушували як добровольців, так і большевиків перетрактувати з нами та шукати порозуміння з Українським Урядом.

Загрожені з боку Деникіна російські большевики йшли на переговори з українським демократичним урядом в-осени 1919 року.

В той-же час у чаду від своїх перемог Деникінське командування почало ще війну проти Української армії, бо було переконане, що з нами, „бандитами“ і „большевіками другого сорту“, нема про що й говорити.

По трьох місяцях, у грудні 1919 року, ситуація змінилася; командування Добровольчої армії починає вживати всіх заходів, аби знайти порозуміння з Українським Урядом і його військом. Офіційним документом до цього є лист полковника Попова, який звернувся до командування військ У. Н. Р. в імені Добровольчого командування Ново-Російської області*). Треба надто піднести й підкреслити заяву автора листа: „У нас є те, чого Вам бракує — зброя, але Ви маєте те, чого у нас немає — довір'я населення“.

Крім того посвідчено („Фермент нації“ т. Феденка), що добровольці намагалися увійти з нами в переговори за посередництвом Начальної Команди Галицьких військ, і нарешті наше командування мало повідомлення, що по залізничній лінії Одеса—Жмеринка виїхав між 15—20 грудня на бронепотягові „Генерал Шифнер-Маркевич“ з уповноваження генерала С. поручник С-о в справі переговорів із нами й повстанцями.

*) Порівняти „1920 р.“ В Шульгина.

Поручник С-о, виконуючи своє завдання, вступив до Ананієва; але з огляду на те, що від начальника Добровольчої залоги полковника Ковальського одержав відомості, що ні в Ананієві, ні по його околицях повстанців нема, поручник С-о повернув до свого командування через наближення большевиків.

Не можна не звернути уваги на поведження ворогів українського руху під ту пору — вони дуже помірковані підчас власної кволости й кризи і немилосердні, коли їм щастить у бойових акціях.

Підчас нашої зустрічі, після подачі загальних інформацій, що зясували як політичну, так і військову ситуацію, Командування постановило:

а) Для поширення агітації за Українську армію на лівому березі — маємо хоча-б короткий час пробути за Дніпром.

б) Перехід армії через Дніпро зробити в одному місці в день 13 лютого біля с. Топанівки (зазначався порядок переходу). Після переходу зосередити Армію в с. Москаленці (недалеко від Дніпра) та його околицях.

в) З метою звернення уваги комуністів до пунктів, що лежали значно на боці і поперед нашого розпологу, зараз-же по переході, кінна бригада Запорожців (полк Чорних Запорожців та 2-й кінний Запорожський полк) мали захопити Золотоношу, а інші дивізії продемонструвати в напрямках: Дубни—Хорол— (Київська дивізія) і Гребінка (Волинська дивізія).

г) Отаман Гулий-Гуленко з цього часу мав обняти посаду командира Запорожської дивізії, а свої партизанські відділи зачислити до лав Запорожців; з цього часу особисто за собою я залишив тільки загальне керування Армією.

З 3-й Кінний полк мав і надалі залишитися як окрема організаційна й бойова одиниця.

Рік, як старшина й козацтво не бачили Дніпра, що в зрозумінні українців зв'язується не тільки з подіями з глибокої старовини, але й епізодами з останньої фази боротьби Українського народу за волю й державність.

13 лютого через Худолівку й Топиліне Армія наша рушила до Дніпра.

Коли перед очима козацтва заблисла ця славна, могутня ріка, в багатьох частинах Армії залунав національний гимн „Ще не вмерла Україна“ та сердечні привітання до старого Дніпра-Славути.

Дніпро замерз, але не всюди був приступний для переправи, а місцями траплялися широкі навіть ополонки. Переправа війська (Топиліне—Погоріле) пройшла успішно, хоча поруч із самим місцем нашої переправи була велика вода. По переправі, без усяких перешкод із боку ворога, частини наші обсадили призначений для

постою район: Єреміївка (Волинська дивізія), Москаленка (штаб Армії й Запорозьська дивізія) та Василики (Київська дивізія).

*

Полтавщина зробила на всіх надзвичайно добре вражіння— перш за все кидалася в очі хозяйновитість населення: двори заповнені стійками сіна та збіжжя; з усіх закутків виглядали спокійні голови круторогих волів; хатки надзвичайно привабливі, а з них всюди прикрашені рушниками образи, портрети Тараса Шевченка і майже всюди — Кобзар.

Що-до відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але не було й щирої відвертості — можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати, як слід.

Людність не була прихильною ні до червоних, ні до добровольців. Деникінська жандармерія залишила по собі дуже ганебну славу.

При нашому відмаршу людність Полтавщини виявила свої почуття більш яскраво — прихильно, а з місцевими повстанцями був усталений живий контакт.

Перебування наше за Дніпром відзначилося серйозними боями 13, 14 і 15 лютого нашої кінноти: Запорозців (полковник Дяченко) за місто Золотоношу, яке переходило кілька разів із рук до рук, і кінноти Волинців, що з боєм заняли м. Жовнин. Поява наших роз'їздів майже коло Лубень і Кременчука, де була велика гарматня база, стурбували большевицьку адміністрацію та командування; стали надходити вістки про рух большевицьких частин із ріжних сторін, що подібне було до бажання червоних притиснути нас до Дніпра, а через те, пробувши на Лівобережжі лише кілька днів, ми знову перейшли Дніпро (17 лютого) в тому-ж самому місці й зосередилися в околицях Холодного Яру.

Тут Командування стало перед необхідністю прийняти таке рішення, яке відповідало-б не тільки обставинам часу та безпосереднім інтересам Армії— її цілості, моральній та фізичній справі, а також відповідало-б загально-державним інтересам.

На постанову того або іншого рішення мало вплинути:

1) Над Дніпром, після довгої перерви, до нас з'явився урядовий післанець, що прибув навпростець із Кам'янця-Подільського з листом від Голови Ради Міністрів І. Мазепи. В цьому листі нічого певного не подавалося, й видно було, що все ще було тільки в стадії пертракцій і міркувань, проте було видно, що Уряд і наша еміграція в Польщі жили думками про Армію й шукали для неї виходу на надходячу весну. Ширші інформації Командуванню подав сам післанець, який не скупився на підбадьорюючі звістки. По його інформаціях майбутні перспективи для нашої справи й Армії могли бути на весну дуже сприятливі.

2) Також було відомо, що Галицька Армія не пішла з добровольцями до Криму, а залишилася на заході України, в Забужжі. Отже, через це ми могли сподіватися на фактичне об'єднання з нею.

3) В червоній пресі почувалося занепокоєння небезпекою поновлення війни: невідомо було тільки з ким — чи з Румунією, чи з Польщею.

4) По всій обстановці, по сумі всіх даних, що ми мали до розпорядимості, можна було заключити, що майбутні операції могли розпочатися тільки на заході, а через це зосередження нашої Армії на весну біля Буга могло відіграти поважну роль і відбитися на ворожому запіллі; в кожному разі зосередження Армії в Забужжі творило добре вихідне становище і для інших можливих акцій.

5) Маршрут наш у загальних рисах повинен був залишитися попередній, бо під час маршу обов'язком Армії було зібрати всіх своїх недужих старшин і козаків, серед яких були такі визначні для Армії особи, як отаман Загородський (командир Волинської дивізії), полковник Долуд (начальник штабу) і панотець Пащевський (армійський архієпископ).

Всі вищезазначені дані привели Командування до рішення: розпочати 17 березня, по волі, похід Армії до Буга, через Уманщину, для зосередження її ще в березні в районі Гайворонської переправи; приблизний маршрут накреслювався текий: м. Кам'янка, між Новомиргородом та Єлизаветом, с. Добрянка (Синюха), Уманщина, Гайворон.

Це своє рішення Командування Армією передало війську в наказі ч. 39 від 16 березня (с. Москаленка):

„Наша Армія перейшла на лівий беріг Дніпра, де перебула 4 доби. За цей час нами були заняті Черкаси й Золотоноша та зроблено велику агітаційну роботу: селянство побачило, що наша Армія існує.

Після цього Армія повинна перекинутися на правий беріг Дніпра. Нашій Армії прийдеється знов відбути великий похід, котрий може протягнутися до місяця, а за цей час справа нашої Армії повинна стати на державний шлях“.

*

В Холоднім Ярі Армія могла спокійно перебути кілька днів для своєї організаційної справи та порозуміння з місцевими повстанцями що-до можливих майбутніх весняних акцій. Холодний Яр тоді був одним із форпостів партизанщини, бо тут усе сприяло розвитку в людности вільного національного руху: тут ще добре жили минувшина і спогади про Козаччину, святі пам'ятники — Чигирин і Суботів, монастирі — Онуфрієвський та Мотронівський, де колись святилися гайдамацькі ножі, Канівська могила і т. д.; нарешті сама природа — Дніпро, балки, кручі й великі ще й по цей день ліси; — все це сприяло вихованню національної свідомости та вільного козацього духу.

Холодноярці не були позаду інших — вони дали не мало правдивих лицарів для українського війська; побачивши розпад-розруху в державному будіванні, вони зуміли створити в себе на диво стійку

військову організацію, подібну до часів старої Козаччини. В той час, як ми залишили Наддніпрянщину, вперто поширювалися чутки про те, що большевики концентрують до Холодного Яру значні сили (називали навіть № армії) з тим, щоб обсадити неспокойне кубло, що стояло на шляхах зі Слободжанщини на Київщину.

При відвідуванні старих козацьких монастирів—Митрофанівського й Мотронівського—братія, на наше прохання, відправила службу Божу, й дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали святі слова молитви за Українську Державність, за народ і його проводирів; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшина й козацтво.

Настоятель і братія сердечно привітали нас і благословили на дальший похід не тільки, як люде, що віддавали свою молитву за страждучих і поневолених, але і як сини одної країни, одної Батьківщини, бо більшість із братії були також українцями.

Під голосний згук великого монастирського дзвона ми знов посідали на коней і поволі виїхали з монастирських брам, а згуки дзвона ще довго лунали в просторі, поки їх не перемогли козацькі пісні конвою штабу, що оповідали про Наливайка, Сагайдачного й Дорошенка, про Гайдамаччину, руйнування Січи Запорозької.

* *

21 лютого Українська армія була вже в новій дорозі—через Уманщину до Буга—і перевела цей похід по нижче поданому маршруту (дивись загальні маршрути Запорозької та Волинської дивізії).

З приводу першої половини Зимового Походу треба сказати:

1. З виходом у запліля добровольців і потім большевиків, наша Армія опинилася в центрі народнього руху й морально зміцнилася.

2. У тактичних прийомах, що їх вживала Армія, бачимо такі провідні думки:

а) Удалення від зустрічів із великими й напади на малі ворожі об'єднання, нищення комунікацій, звязку й тилових установ.

б) Розполог групами, не тільки як засіб, що виходив із оперативних міркувань, а також і супроти несподіваних нападів; заходи до швидкої поготівлі конечні.

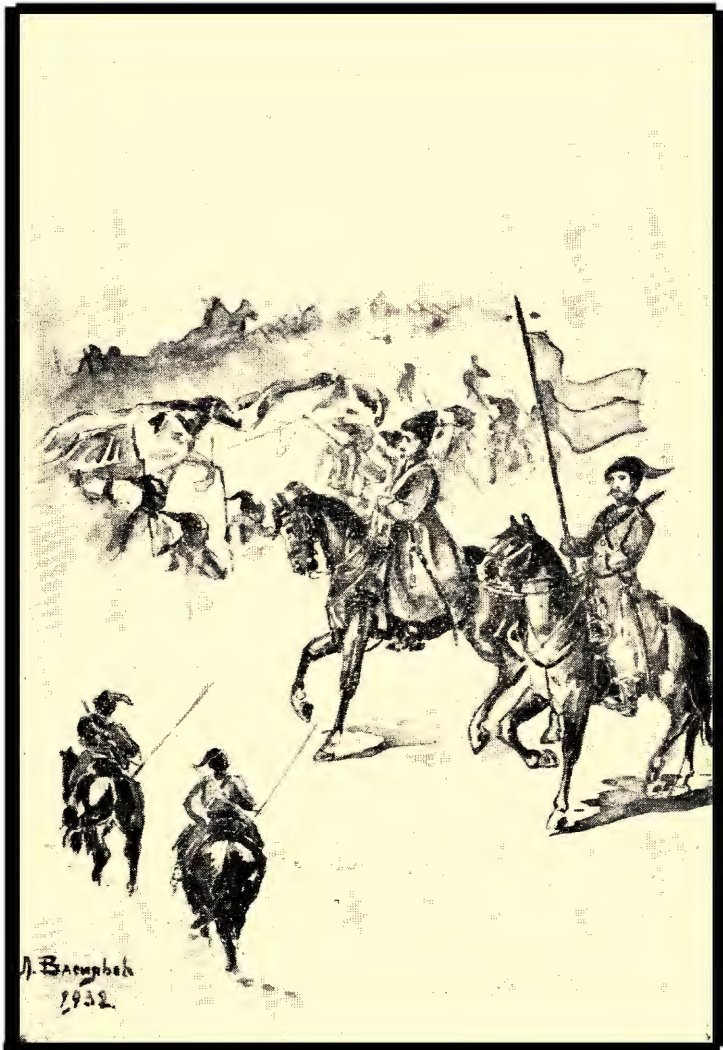
в) Марші манівцями й кількома колонами, користування місцевими провідниками, зосередження здала від головних комунікацій та великих селищ, у критичний момент—вночішні й форсовані марші.

г) Постійна без перерви навкруги розвідка, військова і надто агентурна, остання за допомогою селянства; секрети на старих ночівлях.

д) Охорона на походах лише розїздами; на місці—приєднання до цієї справи селянства.

- е) В керуванні — самодіяльність начальників; періодичні наради командирів дивізій при колоні Армії.
3. З організаційно-матеріального боку відзначимо:
- а) Поступ в переорганізації: частини набувають характеру кінних частин.
 - б) Поповнення кінського складу Армії.
 - в) Армія забезпечується теплим одягом, взуттям; харчування — виключно місцевими засобами; використання для господарських потреб місцевих запасів цукру і спирту.
4. Армії бракує зброї, набоїв, грошових знаків, медичних засобів.
5. Комплектування охочими; дезертирства — жадного; значна кількість старшин й козацтва — на лікуванні у селянства.
-

ЧАСТЬ III.

В сніговицю...

ЧАСТЬ III.

I.

Нова зустріч із Галицькою армією. — Спроба переправи через Буг. — Приняття рішення щодо демонстративних акцій і маршів. — Ситуація на початку квітня в районі розміщення Галицьких військ.

(Схема ч. 5).

У першій половині березня 1920 р. армія наша, згідно з пляном, який було вироблено ще на березі Дніпра недалеко від Черкас, підійшла до Бугу в районі Гайворона — Джулинка—Мащоная і Саврань, маючи на думці дійти до порозуміння з Галицьким військовим Командуванням та за його допомогою форсувати Буг.

Після переходу Бугу малося на увазі разом із галичанами йти далі на прорив фронту „червоних“ з кінцевою метою — приєднатися до решти армії, яка, за чутками, перебувала в районі Нової Ушиці—Могилів. 8 березня Волинці захопили переправу у Саврані, що була занята відділом Котовського, а 11 березня несподіваним нападом полку Чорних Запорожців удалося перейти в кінному ладу Гайворонський залізничний міст, зняти варту й захопити в полон чотиригарматну батарею галичан у повному її складі.

Через „полонених“, які негайно стали в наші ряди, Командуванню вдалося навязати офіційні й неофіційні переговори з Галицьким Командуванням.

Виявилось, що Галицька армія була під гострим доглядом червоних комісарів, та що настрої старшинства і більшості стрілецької маси був цілком на нашому боці. Район, що посідали галицькі частини, був Бершадь—Балта—Вапнярка—Роздільна—Тираспіль, але ж окремі відділи були розкидані і на південь майже до Одеси.

Армія числилася в стані „ретаблірку“ і все ще не могла налагодитися після тої страшної епідемії тифу, яку вона перенесла у Винницькому районі минулої осені.

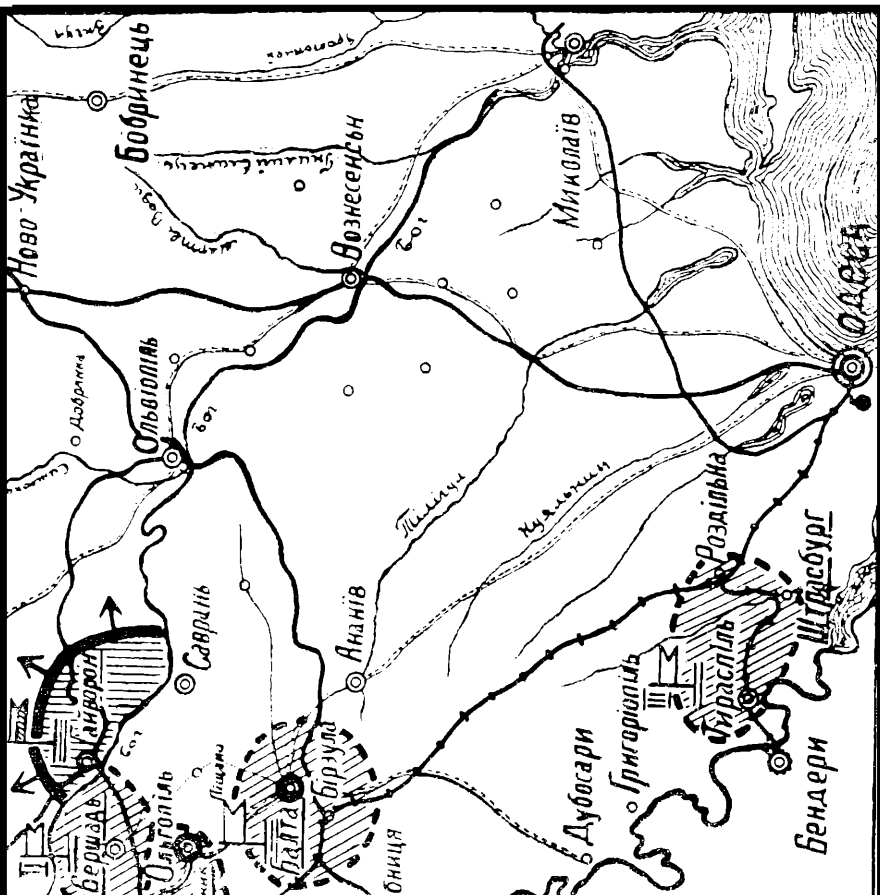
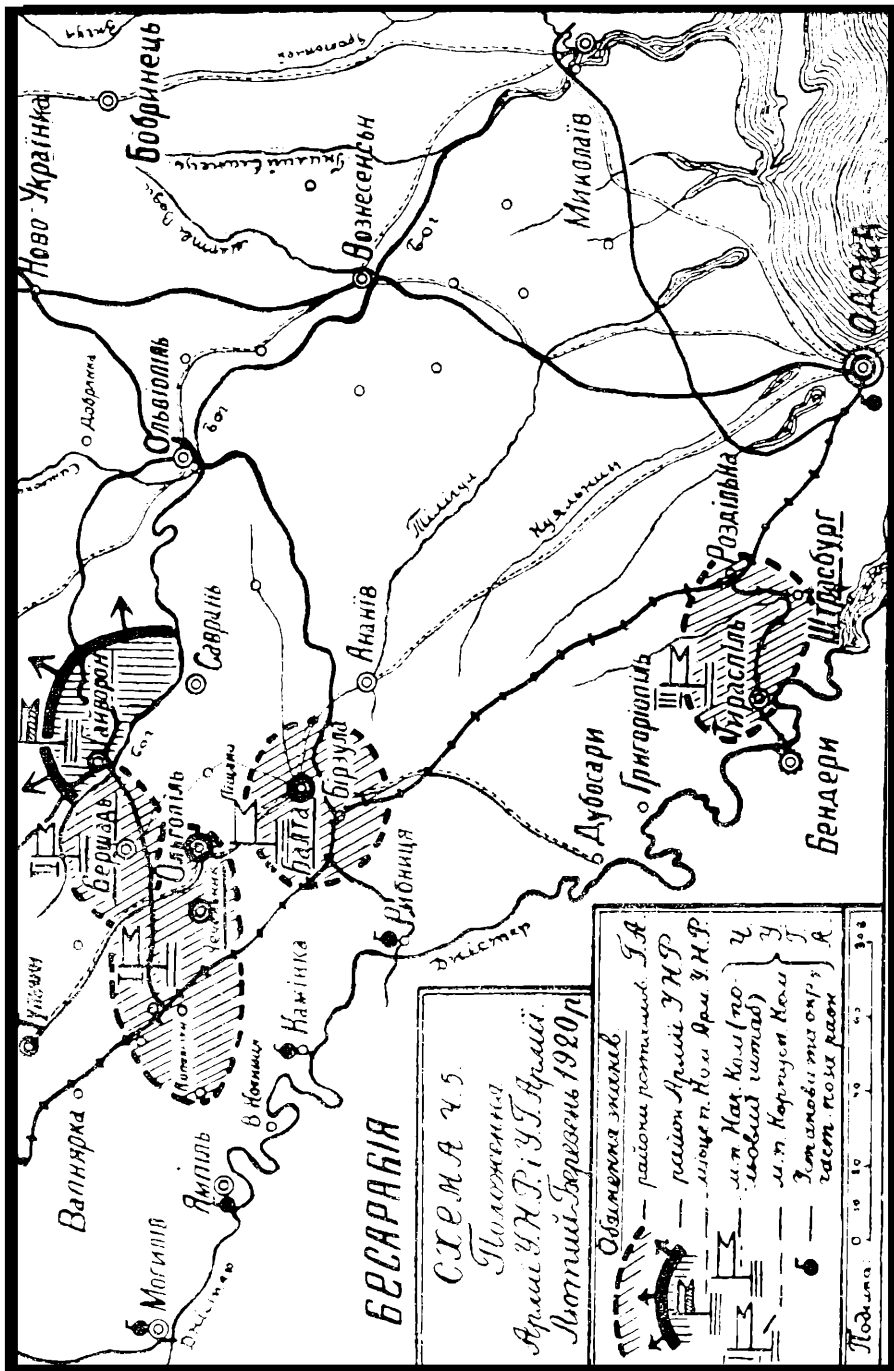
Крім галичан нам удалося ще увійти в зв'язок із місцевими нашими організаціями в Забужжі. Після перших підсумків складалося таке вражіння: фактично все було ще в стадії чуток (із заходу), але ж нічого певного.

Тільки з большевицької преси та агітації, що розпочали большевики серед Галицького війська та місцевого населення, можна було судити про загрозу російсько-польської війни.

Приїжджали комуністи Порайко, Затонський та Михайлик з інформаціями про небезпеку нової „польської авантюри“, а, власне кажучи, не маючи жадної певности в галицьких частинах, вони намагалися внести розбрат між козацтвом та старшиною.

Найхарактернішу і повну промову виголосив Затонський:

„Багато ви про мене вже чули. Ви чули, що я жид, поляк, що ненавиджу галичан і т. і. Я однак дуже тішуся, що можу особисто з вами побалакати. Сам я ваш сусід, із Кам'янця Подільського, і, як чуєте, по-українському говорю не гірше від кожного з вас. Який я ваш ворог — це розсудить самі. Коли розійшлася чутка, що Галицька армія переходить на нашу сторону, всі відповідальні наші чинники вирішили вас відразу знищити й розділити поодинокими всіх вас по всіх частинах СРСР армії. Я, однак, як секретар комуністичної партії большевиків України, взяв на себе відповідальність перед Радою народних комісарів і зобов'язався, як цілість, зреорганізувати у три червоні галицькі бригади. Ми, як комуністи, вашої військової сили не потребували й не потребуємо. Ми ніколи не воювали силою і нікого силою не завойовували. 100-тисячна, середнє зорганізована армія може нас легко оружно поконати. Але ми, пролетарі, маємо в собі щось таке, що розкладає й найсильнішу армію. Перед тим „чимсь“, перед тією нашою розкладовою силою розтають найсильніші армії, як розложилася царська армія, німецька, австрійська, а тепер і ваша армія. Той вогонь, перед котрим дрижить буржуазія цілого світу, і ви мусите собі присвоїти. Присвоїте ж це собі ви тоді, коли між вами не стане тих офіцерів, за котрих ви стільки крові проляли. Галичину я, як сусід, знаю дуже добре. Я знаю, що в Галичині нема властивої української буржуазії, але є українська інтелігенція, ті прихвостні буржуазії, котрих я більш ненавиджу, ніж саму буржуазію. Я сам професор вищого технічного „училища“ і маю, може, більше від багатьох інших галицьких інтелігентів права назвати себе інтелігентом, однак зі всіх клас суспільних я найбільше ненавиджу інтелігенцію і вважаю конечним в інтересах всесвітньої революції, в інтересах комунізму її винищити з корінням. Я ненавиджу інтелігенцію за те, що вона думає по-дрібно-міщанському, стає все по боці сильнішого й не має ніякого розмаху. Не має також розмаху й селянство, на яке ми теж не спираємося. Одиноким чинником, що високо підніс прапор всесвітньої революції, є фабричний пролетаріят, який узяв у нас диктатуру в свої руки. Він розколює всі інші класи й прилучає до себе підходячі для нього елементи, все ж інше безжалісно нищить. Ми знаємо, що хоч всі ви до нас прилучилися, ви ще однак далекі до большевиків-комуністів. У вас є ще багато елементу нам непотрібного й ворожого;

однак, беручи перед партією відповідальність за реорганізацію Галицької армії, я взиваю до вас, товариші, щоб ви самі розкололися. Ви самі мусите нищити ту інтелігенцію, що вас водила по такій тернистій дорозі. Ви самі мусите зреволюціонізуватися, щоби стати достойними товаришами червоно-армейців російської совітської республіки“. Закінчив словами: „Доволі крови галицького стрільця. Хай живе зреволюціонізоване, зреорганізоване червоне галицьке стрілецьтво“. (В редакції таборового журналу „Скиталець“).

Інші промовці казали більш-менш подібне.

Промовці в галицькому війську успіху не мали, і їм правдиво й щиро відповів член Української Національної Ради, посол З.У.Н.Р. Михайло Петрицький:

— „Я між вами найстарший. Я найбільш із вас жив і вважаю своїм обов'язком звернути увагу тим молодим людям (Порайкові, Затонському і Михайликові), що на таке трактування ми собі не заслужили. Хоч би мені прийшлося платити життям, мушу звернути їх увагу, що вони йдуть до нас неправдивою дорогою і, замість ідеї, сіють лише бурю“. А пізніш на вечірній нараді п. Петрицький кинув большевикам просто в обличчя: „Не правда — не є просвіта“.

Переказували також, що Затонський, знаючи мої добрі відносини з галичанами, не забув і по моїй адресі набалакати порядну кількість „компліментів“. Про Гулого ж, Тютюнника тощо й казати не приходиться, бо вони виставлялися як справжні бандити. Заходи Затонського на цей раз були ліквідовані, — стрільці лишилися вірні своїй старшині. Затонському прийшлося чимдуж наживати пятами, бо інакше він був би порубаний кіннотою отамана Шепаровича.

Мій офіційний наказ, що був таємно переданий до рук Галицького Командування, про негайне приєднання частин Галицької армії до нашої, як і слід було сподіватися, все ж не мав жадних позитивних наслідків.

Я вважав, що мав моральне й юридичне право так зробити на підставі умови злуки обох армій під загальну мою команду, що було підписано відпоручниками як політичними, так і військовими 25 грудня 1919 р. в м. Винниці.

В. О. Начальника Штабу Галицької армії полковник Шаманек відповів, що галицькі бригади підлягають штабові 12-ої совітської армії, місцем постою якого є Київ, куди й належить відправити відпоручників Української армії для пертракцій; далі полковник Шаманек просив, в ознаку наших добрих відносин, повернути йому батарею, захоплену Чорними Запорожцями.

Перехід Галицької армії в короткий порівнюючи термін від нас до добровольців, від добровольців до комуністів безперечно не міг не відбитися на моральному стані Галицької армії, і без сумніву кожний із цих моментів уносив із собою частину її духового „я“. Здається мені, що ледви яка інша озброєна сила під ту добу змогла б знести таку часту зміну орієнтації, хоч би навіть цілком формально.

Під час цих розмов, ми, маскуючи свої сили й розташування, вели спільні приготування щодо переправи на правий берег. Діло це я доручив отаманові Гулому, командирові Запорожців, які стояли в самому Гайвороні. (Було видано з цього приводу наказ ч. ч. 52, 53).

Не спали й червоні комісари, вони енергійно готувалися до відпору. Поміж галичанами були зроблені деякі перегруповання, а саме містечко Бершадь було обнесено дротяними загородами.

У доповнення до обстанова зазначимо, що Христинівка, Умань, Гайсин, Саврань і Голта були заняті відділами червоних, силу яких до 12 березня досконально виявити розвідці армії не вдалося; проте найсильнішої залози можна було сподіватися в районі Голти.

Загальний висновок на 13 березня: За Бугом нічого певного; переправитися—треба буде битися з рідним для нас Галицьким військом, що могло тільки бути на руку нашим ворогам. Тому на нараді, що відбулася в місті Гайвороні (місце постю штабу Запорожців), я затвердив таке рішення:

а) Переправу й марш на зєднання з наново-організованими республіканськими військами в районі Могилева відкласти приблизно на один місяць;

б) за цей час зробити ряд демонстративних акцій і маршів у глиб України, а потім знову вернутися до Бугу з метою захоплення міста Вознесенського, збройної бази та переправи через Буг;

в) звернути особливу увагу, щоби поворот назад не відбився деморалізуюче на козацьких масах.

У розвиток поставлених армії завдань було вирішено заняття важливих військово-адміністративних пунктів, у площі між середнім Бугом і річкою Синюхою, за демонструвати там присутність нашої армії, а потім перекинутися за річку Синюху для дальшого маршу в південно-східньому напрямкові.

Демонстративні напади на цій території мали розвинутися за такою схемою:

13 березня, м. Гайворон.

1. Київська дивізія захоплює м. Гайсин: окремих відділом демонструє на північ (Винниця), а потім через Христинівку дивізія маширує до р. Синюхи й на 24 березня захоплює переправу біля Новоархангельського.

Запорозька дивізія захоплює місто і залізничу станцію Голту, а потім 24 березня займає переправу через Синюху в с. Добринці; одним кінним полком у той же час Запорожці демонструватимуть рух наших частин через Гайворонський міст і далі на Саврань—Криве-Озеро—Богопіль.

Волинська дивізія захоплює місто Умань, а потім на 24 березня зосереджується, як резервова група, в районі Семидуби—Вербки—Покотилів.

Штаб армії знаходиться в районі діяльності Волинської дивізії і постійно в безпосередньому звязку з її польовим штабом.

3-ій Кінний полк на час цієї акції приділюється до Київської дивізії.

2. Під час своїх маршів дивізії повинні будуть послуговуватися допомогою місцевих повстанчих груп, а по залізницях уживати імпровізованих бронепотягів.

3. Зв'язок поміж північними дивізіями — Київською та Волинською — через Христинівку (зал станція), а зв'язковий пост від Конвою Штабу армії в міст. Голованівському має улегшити зв'язок Командування армії з Запорозжцями.

4. В залежності від обставини над вечір 24 березня, ранком 25-го Командування армії мало на меті скористати одну з призначених для захоплення переправ через р. Синюху й переправити армію за р. Синюху.

Додатковими демонстративними випадками на Винницю й на південь—Саврань—Криве Озеро досягалося поширення зони нашої демонстрації і тим самим відтягувало увагу большевиків від району майбутньої переправи Новоархангельське—Добринка.

Зосередження армійської резервної групи в районі Семидуби—Вербка—Покотилів давало змогу Командуванню на 25 березня розпочати, при потребі, здобуття переправи через Синюху боєм.

Дальша схема німічалася така: переправа через Синюху, форсування залізниць на північ від Ново-Українського залізничного вузла і далі рух у район Єлисавету.

Коли розглядатимемо навіть звичайну мапу, то побачимо, наскільки сама площа цього району була несприятлива нашому маневруванню, бо кожний неправдивий крок міг повести за собою притиснення нас до якоїнебудь водної артерії, або привести до необхідности битися з ворогом у районі одної з залізничних ліній. Тоді большевики, вживаючи бронепотяги та кінноту, мали б над нами значну перевагу. Але природа вішувала недалекоу весну і вливала нові сили в козацтво, певність себе; кипуча енергія старшин і козаків, підбадьорених веселими піснями; співчуття всього населення краю і переконання, що нас оточують свої люди,—були запорукою успіху прийятих нами плянів.

Відіжджаючи о третій годині з м. Гайворона, я бачив вже і наш імпровізований бронепотяг „Запорожець“ з одною гарматою та кулеметами, що сміливо рушив у напрямку Голти нести розвідочно-сторожеву службу.

* * *

Ми відійшли, однак зв'язок із Галицькою армією був встановлений. У розмові з одним із відпоручників Галицької армії, що мав мандат від політичного відділу Ч. У. Г. А. (Червона Українська Галицька Армія) і який давав мені й полковникові Долудові зрозуміти, що він радий би був почути від мене пораду, я категорично сказав: „Передайте галичанам мою думку: вони будуть потім дуже жалкувати, що не використали цього щасливого випадку, бо ледви чи коли будемо мати ми таку зручну ситуацію для спільних акцій“.

Пертрактації не минули даремно — іскра жевріла і нарешті обняла полум'ям цілий галицький табор.

Наведений нижче звіт сотника Гнатевича (старшини оперативного відділу У. Г. А.) говорить:

1. Бойові невдачі взагалі, втрата Києва й Козятини зокрема, розложили Добрармію дорешти. Вона починає при кінці грудня відступати в повному розкладі на південь, полишаючи Укр. Гал. Армії багато всякого добра.

2. І У. Г. А., хоч зовсім неспосібна до походу, було змушена опустити свій район і піти за своєю „союзницею“, полишаючи з огляду на непоборимі труднощі транспорту тисячі знеможених тифом у теперішньому районі. Так осталися лічниця: 1-го корпусу в Хмельнику, одна того ж корпусу у Винниці, там же одна другого корпусу, потім у Жмеринці, Барі, Тульчині, Гайсині та Брацлаві. Багато старшин і стрільців осталося у цьому районі на приватних квартирах і по дорозі в Балтський повіт.

3. Ця обставина приневолила У. Г. А. припинити свій дальший похід у невідоме та почати переговори з большевиками, які радо згодилися на них. Умови з Добрармією перестали обов'язувати У. Г. А. через відірвання від неї і її розклад. Спроба нав'язання контакту та переговорів з большевиками почалась у Винниці в перших днях січня 1920 року з ініціативи так званого Галицького Ревкому, який зорганізувався в той час і який однак працював в порозумінню з Начальною Командою. (Др. Гірняк сот., сот. Пенерик, пор. Давид, пор. Галкевич). Ці особи zostалися у Винниці і переняли опіку над лічницями та хорими.

У другій половині січня заключено офіційний договір із большевицьким командуванням (12 Сов. армія). Він бренив приблизно так: 1) Г. А. припиняє свій дальший похід на південь і залишається в теперішньому районі перебування. 2) Г. А. підлягає наказам большевицького командування. 3) Задержує свою організаційну окремішність. 4) Буде вжита лише для боротьби проти поляків.

4. Тоді була армія в такому районі: Нач. К-да в Балті, 1-й корпус—Балта й околиці, 2-й — Бершадь—Чечельник, 3-й — Роздільна—Штрасбург.

5. У першій половині лютого прислано большевицьким командуванням 12-ої армії (Київ): на к-та — Порайка, на його помішника — т. Сологуба, як нач. булави призначено бувшого генерала російської армії та інспектора 12-ої сов. армії Іванова, експозитуру „особого отделения“ (чека), комісарів до корпусних та бригадних команд і до бойових частин та комісарів до інтендантських установ армії й корпусів.

6. Армія розташовується в районі: Нач. К-да залишається в Балті; 1-й корпус переходить у район Чечельника, Команда та кож; 2-й корпус в район Бершаді — Команда в Бершаді і 3-й залишається в німецьких колоніях у районі Роздільна — Штрасбург, Команда в Штрасбурзі. Багато установ армії та окремих частин зали-

шається поза її районом. В Одесі, Рибниці, Кам'янці, Ямполі, Могилеві, Тульчині, Брацлаві, Гайсині, Винниці, Жмеринці, Барі (головні лічниці) — зв'язок із Нач. К-дою здебільшого задержаний, не періодичний. Залізничний шлях Одеса — Вапнярка перебуває під зарядом технічної влади Нач. Комади.

7. До приходу большевицьких зверхників начальну владу виконує „Ревком“. З приїздом т. Порайка та його штабу передав Ревком свою владу призначеним зверхникам, а його члени стали комісарами при Начальній Команді або були призначені до частин. Праця нового Командування почалась переменою назви армії на Червона Галицька Армія (Ч. Г. А.), хоч у дійсності уживано назви Червона Українська Галицька Армія (Ч. У. Г. А.), знесенням старшинських та підстаршинських рангів та зверхніх ознак армії: переменою з жовто-блакитного на червоний прапор, п'ятираменна звізда. Потім почалась „культурно-освітня“ робота — агітація, якої метою було „зреволюціонізувати“ армію. Найважлишою переменою була реорганізація, яку покінчено було в половині березня: корпуси зведено до бригад. Так 2-й корпус став 1-ою червоною галицькою бригадою Укр. Стр. (1-а бр. Ч. У. Г. А.), 1-й корпус — 2-ю бригадою і 3-й — 3-ою Ч. Г. бригадою. У бригадах організовано три кінні полки зі скорострільними частинами, один полк кінноти, гарматний полк і одну технічну сотню та одну радіостанцію. Всі запасові частини були підчинені Польовому Штабові (Нач. Команді), а по його розв'язанні мали перейти під безпосередню команду 12-ої армії. Рівночасно переведено зміну в командуванні бригадами та призначено замість старих командирів нових молодих старшин. На команданта 1-ої У. С. С. бр. (2-й корпус) назначено спочатку сот. У. С. С. Білінкевича, потім комісара Барана (прислано з Харкова), 2-ої бр. (1-й корпус) сот. Головійського, який залишився до подій 24 квітня.

8. Від половини лютого починає фізичний стан армії кращати. Довший відпочинок дозволив їй придбати деякі матеріальні засоби і заосмотрити армію у взуття, білизну та одягу. Хорі зачинають повертати з лічниць до своїх частин і там знаходять змогу відживатися по недужі й повертати до сил. Частини помагають успішно припасами й грішми (або цукром) своїм лічницям і тим установам, що залишилися поза районом армії. Переводиться реєстрація та стягання всіх приналежних до У. Г. А., які чи то з причин недуги, чи бойових випадків залишалися поза армією. Для цього утворено всюди збірні станції.

9. З цим поправляються також настрої серед вояцтва. Загальне пригноблення по воєнних переживаннях поволі зникає, а перспективи, вправді не досить кріпкі, на дальший похід проти поляків підносять бойовий настрої. Всі спроби большевиків за допомогою часописів, агітаційних літушок, проклямацій, комячейок та праці комісарів по частинах — збольшевичити армію, розбивалися завжди о кріпкі національні почування стрільців. Стрілецьтво заховало й надалі довіря до своїх старшин — провідників. Вже тоді починав

загальний настрій стрільців ставитися вороже до большевицького союзника, і вже тоді родилось бажання скорого зірвання з новим союзником. Замітно серед цього було ставлення большевицьких висланників, які, пізнавши краще настрій армії, її духа, організаційну та бойову вартість, брались за діло збольшевичення дуже обережно та делікатно (це зовсім проти їх революційної тактики). Я замітив не раз, як вони попадали в розрив із собою, коли їм приходилося погодити накази своїх зверхників із настроями армії та коли ходило о якийсь національний акт, — збольшевичення ніколи не вдалося їм перевести вповні. Для них У. Г. А. було щось нове, чудне, до чого не могли приложити своїх мір і приноровити своїх способів. Напевно була це порода неревольюційного характеру, вона не мала ні тих порядків, ні того духа, що червоні частини, але також не була контрреволюційною. Тому навіть у дуже важливих моментах (наближення повстанчого війська ген. Павленка, перехід кінного полку 3-го корпусу до повстанців) не посміли вони виступити рішучо проти настроїв і бажань армії. Тому дуже часто попадали в колізію зі своїми зверхниками, командуванням 12-ої Совітської армії. Експозитура Чека не знайшла ні одного контрреволюціонера, і за це її голова (інтелігентний та чесний робітник петроградський) був звільнений зі своєї посади. Так обійшлося, за виїмком вивезення ген. Микитки та полк. Ціріца в Москву та за виїмком кількох арештів тих членів У. Г. А., що опинилися поза районом армії, без кривавих жертв, якими, здавалось, треба буде заплатити за ціну союзу.

*

Про настрої в масах старшини і стрільців малює витяг з денника командира 1-ої кінної бригади Г. А. отамана Шепаровича:

„В березні 1930 р., коли 1-у кінну бригаду було поміщено в с. Касель (Комарівка) Херсонської губ., яко частину тоді ще червоної Г. А., не занедбувала бригада ні одної нагоди, щоби мати звязок із усіма протибольшевицькими організаціями і бути приготованою на весну. Приготовання до повстання йшло горячково. З Чорноморського полку приїздить до нас один полковник і перебирає від нас відповідні накази, щоб їх далі передати. В той же час ми були в звязку з робітниками в Одесі, які були нашими однодумцями й приобіцяли нам поміч у тій хвилі, якщо ми заняли б Одесу. З другого боку мали ми сполучення з Деникінцями, котрі обіцяли нам по заняттю Одеси приїхати трьома пароплавами і доставити муніциї, гармат і інших технічних засобів; звязковим був один старшина з чужоземних армій (французький четар), котрий перебував в Одесі і мав звязки з усіма протибольшевицькими організаціями. Окрім того вислали ми одного до ген. Павленка, який як раз тоді оперував коло Голти. Повстання, яке ми плянували, мало розтягнутися на цілу Галицьку армію, яка мала в цей спосіб заняти цілу Херсонщину та Поділля по Буг і залізничий шлях Винниця—Брадав без усякої трудности, бо большевицька армія була ослаблена.

Одеса мала коло 1,000 люду залоги, Тираспіль — 400, Балта — 100. Помочі жадної большевики не могли вислати, бо коли б 3 Галицькі бригади були повстали, большевики, яких ліве крило було відкрите, були б примушені відступати. Армія Буденного, про котру тоді багато говорено, знаходилась ще далеко на сході.

Ми зостанавлювалися над командою цілого повстання Г. А. Отаман Шепарович не міг бути командантом цілого повстання Г. А. з причин тактичних. На нашу думку, найкраще надавався генерал Кравс, який після донесень нашої контррозвідки тоді сам багато над повстанням думав. Ми віднесли в цій справі до ген. Кравса, і він радо згодився перебрати команду та сказав, що він у справі повстання вже багато дечого приготував. У нього стрінули ми полковника Красицького, отамана Цімермана і сотн. Козака, котрі обговорювали справу повстання і першим завданням уважали за всяку ціну перешкодити проволіканням транспортуванню 3-го Галицького корпусу на фронт, що большевики хотіли до 1 березня перевести в діло. Всі ми, зібрані у генерала Кравса, постановили розпочати спільну повстанчу акцію. Ген. Кравс наказав подати йому докладний плян повстання і прохав не відвідувати його за часто, бо большевики його пильно шпійнують. По повороті від ген. Кравса скликали ми (от. Шепарович і сот. Заславський) в Тирасполі головну нараду, на якій були присутні два полковники, один сотник з Чорноморського полку, полковник ген. штабу Галкин. На нараді доручено було полк. Галкинові випрацювати плян повстання, через його звязок із українськими залізничниками спинити залізничний рух на шляху Одеса — Винниця. Рівночасно погодилися всі з тим, що ген. Кравс обійме команду повстання Г. А., і полк. Галкин мав йому 21 березня подати плян повстання. Тимчасом полк. Галкин приїхав до нас із пляном доперва 3 березня вночі. Плян полк. Галкина прочитано, але він був недостаточний, і сотник Заславський ще тої самої ночі виробив новий плян.

Диспозиція нового пляну:

Дня починається повстання, в котрім наказую:

1) Сотник Козак має обсадити жандармерією станцію Затишшя о год. перервати телефонічне й телеграфічне сполучення з Одесою і вислати звязкового до 9-го і 8-го полку в Бірзулі з жаданням одного паротягу і вагону для своєї жандармерії та чекати на дальші прикази. Дня ... год. має він наладити телефонічне сполучення з лінією Бірзула—Затишшя.

2) Отаман Шльосер перебирає команду 8-го і 9-го полку, має заняті Бірзулу й Балту, знищити залізницю до Винниці, заняті броневик на станції Бірзулі і держати її аж до дальшого наказу. Післати звязкових на схід до генерала Павленка і старатися о сполучення телефонічне з ген. Кравсом. На випадок сильного напору большевиків відступати на Затишшя—Роздільна. Повідомити 1-й і 2-й Галицький корпус, що 3-й корпус робить повстання, занявши район Бірзула—Балта—Роздільна, і посувається одною частиною на південь, на Одесу. 1-й і 2-й корпус мають чимдуж прилучитися до повстання і прислати

зв'язкових до ген. Кравса по дальші накази. 1-й і 2-й корпус мають зайняти район Винниця—Вапнярка і сполучитися правим крилом з от. Шльосером. 1-а кінна бригада має дня обсадити з поміччю Чорноморського полку місто Тираспіль, одна частина кінноти враз із першим курінем Чорноморського полку мають підійти до Роздільної і зайняти її. Ген. Кравс, 2-й полк вирушать дня в напрямі Тираспіль—Роздільна—Одеса. В Роздільній прилучиться кінний полк 1-ої кінної бригади і піде яко авангард у тім самім напрямкові. Один сотник Чорноморського полку має відійти дня ... год. до Одеси і там приготувати повстання. Артилерія пор. Конюна (в Гліксталу) має погрузитися і ждати дальших наказів. Загальна ситуація: большевицьких більших сил нігде не було близько, генерал Павленко заняв Голту і наступає на Балту, щоби з нами сполучитися. З большевицьких сил знаходяться: коло 1,000 люду в Одесі, 400 в Тирасполі, 100 в Балті.

Така більш-менш була на перший день повстання диспозиція. Було пляновано здобути цілу полуденну Україну в найслабшій моменті для большевиків, що не мали тоді жадних резервів близько. За допомогою ген. Павленка, що оперував тоді на південь від Бугу, можна було спокійно утворити фронт проти большевиків на лінії Винниця—Немирів і вздовж Бугу. Допомоги зі сторони населення рівно ж можна було сподіватися. Далі німці-колоністи обіцяли ген. Кравсові всяку поміч, як рушниці, муніцію, а навіть власного, ними зорганізованого й узброєного кілька тисяч контингенту рекрута. Взагалі, так зі зглядів стратегічних, як і політичних можна було сподіватися великого успіху.

В наслідок цілого ряду перешкод технічної натури, а головню із-за кінценого відїзду ген. Кравса до Румунії перед арештуванням його большевиками, плян повстання цілої Г. А. залишився невиконаним; натомість 1-а кінна бригада не здержалася вже раз взятого наміру і дня 6 квітня в селі свого постою Касель Тираспільського повіту здерла червоний прапор, вивісила український і оголосила на власну руку повстання.

Серед великого одушевлення поміж козацтвом, як і поміж населенням рушила 1-а бригада під командою от. Шепаровича того ж дня на Тираспіль, заняла місто, забрала дещо здобичі в конях і муніції, сполучилася з Чорноморським полком, а що нас було за мало, постановили сполучитися з генералом Павленком“.

II.

Демонстративні чини:
захоплення Гайсина—
Умані—Голти; пере-
права через Синюху.

(Схеми 6, 7, 8, 9).

17 березня наші козаки втретє підходили під час Зимого походу до м. Умані. Перше перебування нашої залоги, котра була зрадницьки роззброєна отаманом Волохом, залишило в місцевого населення добрі спогади і побільшило кількість наших прихильників.

Події коло Гайворона та побільшені чутки про нашу кількість, що прихильна нам людність старанно розповсюдила, так стурбували

большевицьку адміністрацію (було підслухано телефонічну розмову, з якої було видно, що на всі спроби отримати допомогу з Києва або фронту Уманська адміністрація одержувала тільки пораду орієнтуватися на власні сили), що вона мусила завчасу спакуватися й вичікувати підходу наших військ на залізничній станції. Ми мали відомості, що в складі большевицької залоги був також відділ боротьбістів до 300 людей.

Після дводенних переходів (Окна—14 березня; Юрківка—15 березня) від Савранської переправи (місце попереднього розташування Волинської дивізії) Волинці підступили з південного заходу до Уманського району й скупчилися в с. Томашівці (8 верст від міста). Штаб армії перейшов до с. Текуча (приблизно верст 15 від Умані). З наближенням наших частин всі висоти навколо міста були обсажені большевиками.

Спроба Волинців 18 березня кінними полками — Мазепинським та Максима Залізняка — захопити залізничну станцію — не вдалася, бо кіннота натрапила на організований опір залоги міста. Після поради з повстанцями Волинці вдруге атакували Умань із південного сходу й удерлися в Звенигородське передмісто; бій протягся до півночі. Волинці не могли увійти в Умань і відійшли на південний схід до с. Степківки (8 в.) з наміром на другий день повторити наступ ще раз укупі з повстанцями.

Пізно увечері того ж дня в велику непогоду приїхав до мене в. о. Комдива Волинців полковник Никонів. Памятаю, що полковника особливо турбувало те, якби під час воєнних акцій забезпечити місто від грабунків, бо в м. Умані, як і по інших містах, було багато бандитського елементу.

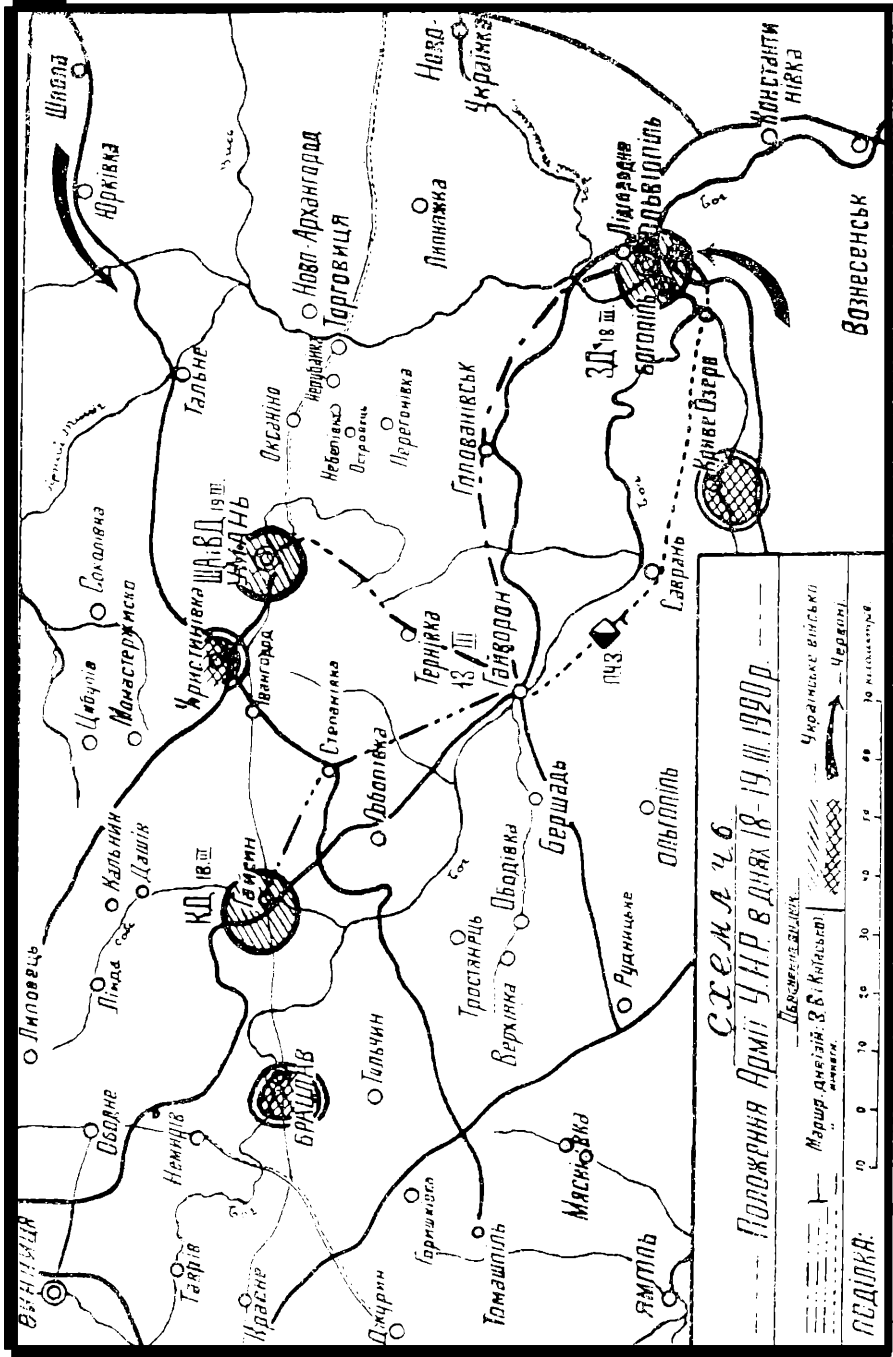
Зміцнений моїми порадами, а також добрими звітками, які через селян надійшли до нас про події коло Гайсина, полковник Никонів поїхав до свого штабу, з наміром ранком бути в Умані. Йому пощастило — в штабі дивізії його вже чекали представники від тої групи міліціонерів м. Умані, яка сама бажала здати місто українцям. Складений за новими даними плян для наступу дав добрі наслідки, і на ранок 19 березня в місті Умані маяли вже наші прапори. Большевики відійшли під захистом бронепотягів на Христинівку. Уманське населення радо вітало наших козаків і вшанувало урочистим бенкетом.

В бою під Уманню забитими дивізія мала невелику кількість. Військова здобич Волинців була велика.

Після захоплення Умані були негайно визволені з в'язниць наші старшини й козаки, яких полонив Волох. Між ними був полковник Ольшевський, якого наказом по армії було призначено начальником залоги міста Умані.

З цих полонених і добровольців Умані було зформовано пластунський курінь при Мазепинському кінному полку.

Поява наших полків втретє на Уманщині відбилася на нашому ділі добре, бо людність на власні очі бачила, що військо наше не розпадається, а навпаки міцнішає в боротьбі з ворогами України.

Шкала: 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 км

Легенда:

- Украинская армия
- Русская армия
- Польская армия
- Украинские границы
- Украинские владения
- Местности, занятые Украинской армией
- Местности, занятые Русской армией
- Местности, занятые Польской армией
- Черта

Стежа ч. 6
Положення Армії УНР в днях 18-19. III. 1920.

Лягідність відносин із місцевим населенням під час нашого попереднього перебування на Уманщині ми відчули тепер. Всяка шкода і кривда, коли б вона була заподіяна раніш, тепер мусила б виявитися у відношенню селянських мас до нас. Взагалі при повторних наших відвідинах цих місцевостей ми завжди знаходили в людності ще більшу прихильність до нас, ніж в перші рази. Урочистий похорон козаків (20 березня), що пали в бійці під м. Умань, зібрав великий натовп і був яскравою ілюстрацією до наведених мною вище рядків.

* *

Перед наміченим для залишення району Умані терміном обстановка ускладнилася — появились ознаки ворожого руху, як з півночі, так і зі сходу. Через заняття 21 березня Христинівки Київцями командири Київської й Волинської дивізії спромоглися увійти між собою в зв'язок, і штаб армії отримав повідомлення про події в Гайсинському районі та про те, що Київська дивізія вже шляхами, що йшли на північ від м. Умані, рушила в напрямку Новоархангородської переправи.

23 березня штаб армії та Волинська дивізія удосвіта стали на марш і на вечір другого дня (24 березня) були вже в районі Семидуби — Вербівка, де й розташувалися на ночліг. Штаб армії став в с. Семидуби.

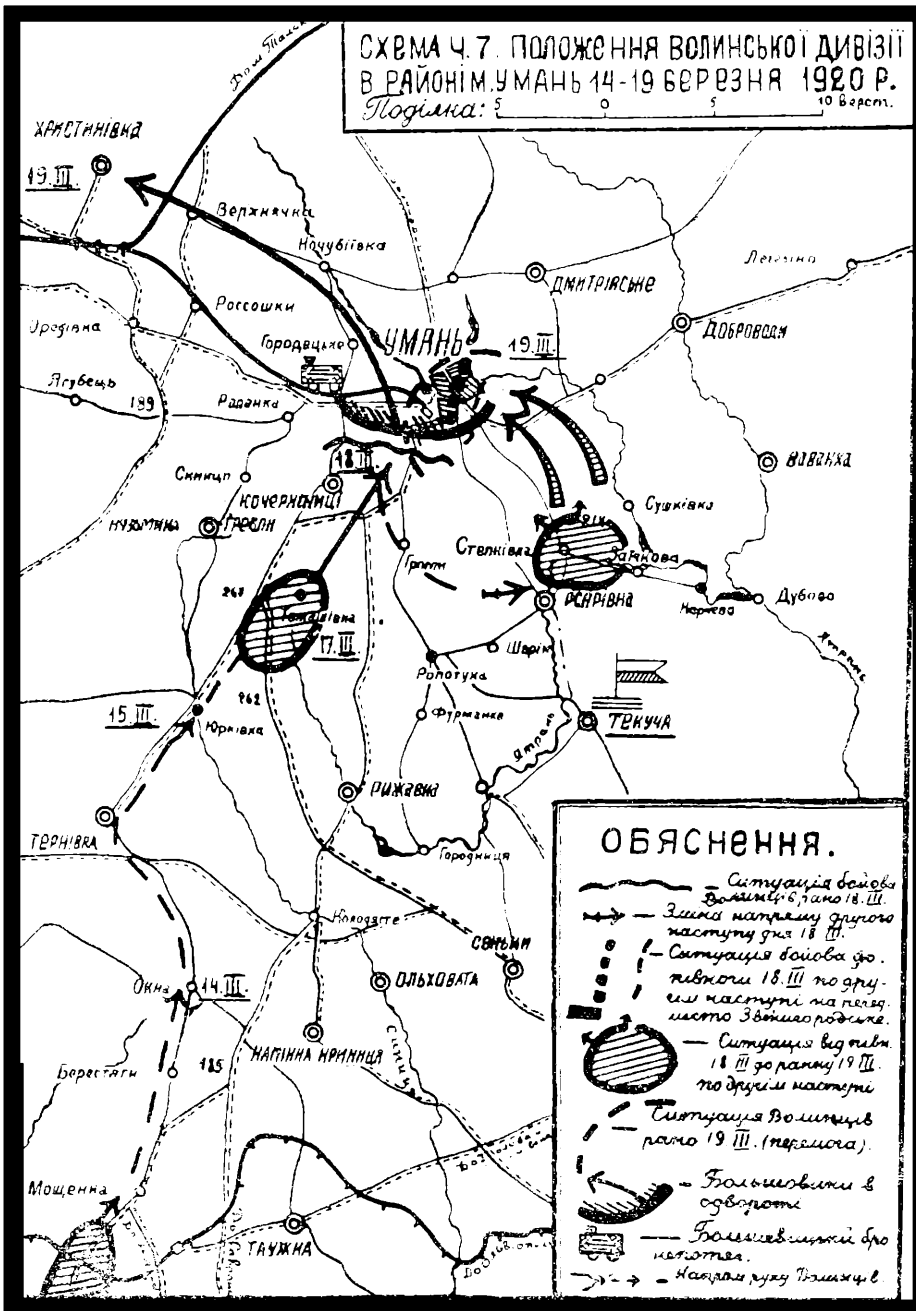
Про Запорожців у цьому районі ще нічого не було чути: штаб армії видає наказ Волинцям зміцнити свою розвідку в напрямках Голованівського й Добринки (на південь і південний схід).

Того ж дня пізно ввечері Командування армії вже мало деякі інформації про Запорожців: операцію біля Голти було переведено успішно.

Здавалося, що все виходило на добре. Проте ледви стало розвиднятися (25 березня), як всі ми прокинулися від кулеметної та гарматної стрілянини. Характер стрілянини був спочатку наглий, а потім як при дуже завзятому бою. Для Командування стало ясним, що це йде напад на Запорожців.

З оповідань перенятих втікачів-обозників Командування дізналося, що Запорожці стояли в селах Емілівка—Наливайки—Голованівське—Межирічка—Троянка (8 верстов на південний схід від розташування Волинців). Вночі були несподівано заатаковані червоними. Трохи пізніше прибув до штабу Волинців полковник Крат — начальник штабу Запорозької дивізії, який і з'ясував мені дійсну ситуацію: Запорожці дуже успішно захопили були Богоміль та Ольвіопіль, при чім мали величезну військову здобич. Багато захоплених Запорожцями коней дало можливість поставити добре справу формування другого кінного полку. Виконавши своє завдання коло Голти, Запорожці в зазначений наказом по армії термін вирушили в район Покотилова—Перегонівка—Голованівське, а частину своєї кінноти направили для захоплення Добринської переправи (через р. Синюху).

СХЕМА Ч. 7. ПОЛОЖЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ
В РАЙОНІ М. УМАНЬ 14-19 БЕРЕЗНЯ 1920 Р.
Масштаб: 1:50 000

В дорозі (21 березня — Сухий Ташлик) штаб довідався, що в Ольвіопіль опівдні прибув Котовський з кількома карними відділами. Посунутий на південь від Емілівки кінний Запорозький полк не виявив своєчасно ворога. Командування було певне в ситуації й не передбачало активності з боку червоних; атака їх була для Запорозців цілком несподівана. Отаман Гулий та його начальник штабу ледви-ледви самі врятувалися, вони ледви встигли вискочити з хати, як були заатаковані червоними.

Завдяки загальній прихильності людної села майже всі старшини й козаки врятувалися, але цей наскок червоних звів на нівець все те, що було придбане Запорожцями під час попередньої Голтянської операції.

Командування дивізії на ранок 25 березня організувало контр-наступ, який через відсутність звязку штабу дивізії з кінно-гірним гарматним дивізіоном та курінем Низових Запорозців скінчився для дивізії новою невдачею; найтяжче відбилася ця друга невдача на пішому Запорозькому полкові. Учасник цього бою оповідає про Голтянську операцію Запорозької дивізії так:

* * *

18 березня наскоком кіннота Чорних Запорозців захоплює Богопіль, а Низові Запорозці і одночасно полк кінно-Запорозький заатакували з південного заходу м. Голту. Вартовий батальйон і запасові частини, що боронили місто Ольвіопіль, цілком були захоплені нашою кіннотою. Більшу частину урядових установ спіткала така сама доля. Лише частям запасових частин, що були розташовані на правому боці р. Бугу, пощастило розбігтися по ближчих селах. О годині 4 дня прибув до Богополя штаб дивізії; за штабом почала підходити піхота; розташувалися: піший Запорозький полк і штаб дивізії — Богопіль, курінь Низових Запорозців — Ольвіопіль, збірний кінний Запорозький полк — Голта; кінний полк Чорних та кінно-гірний Запорозький дивізіон одержали наказ заняти одну з переправ у напрямкові села Кривого Озера (Конечпіль) з метою забезпечення дивізії з південного заходу. Командування дивізії вирішило затримати за собою занятий район на 3 — 4 дні, щоб закупити потрібну кількість білизни, взуття і інш., в чому в частинах відчувалась потреба. Означений термін проєктувалося також використати на друкування відозв, користаючись великим запасом захопленого паперу та друкарськими приладдями міста. Над вечір 8 березня розвідка донесла про наближення з м. Балти значної кількості ешалонів з бронепотягами. Підібні відомості наспіли також із Ново-Українського напрямку. Означена ситуація примусила Командування дивізії відтягнути збірний кінний Запорозький полк з Голти на лівий бік р. Буга, а натомість зосередити в Голті цілий Наливайківський курінь. Ранком другого дня (19 березня) застави Наливайківського куріня були обстрілювані ворожими патрулями. Командування дивізії, побачивши недоцільність оборони м. Голти (відсутність мостів), наказало

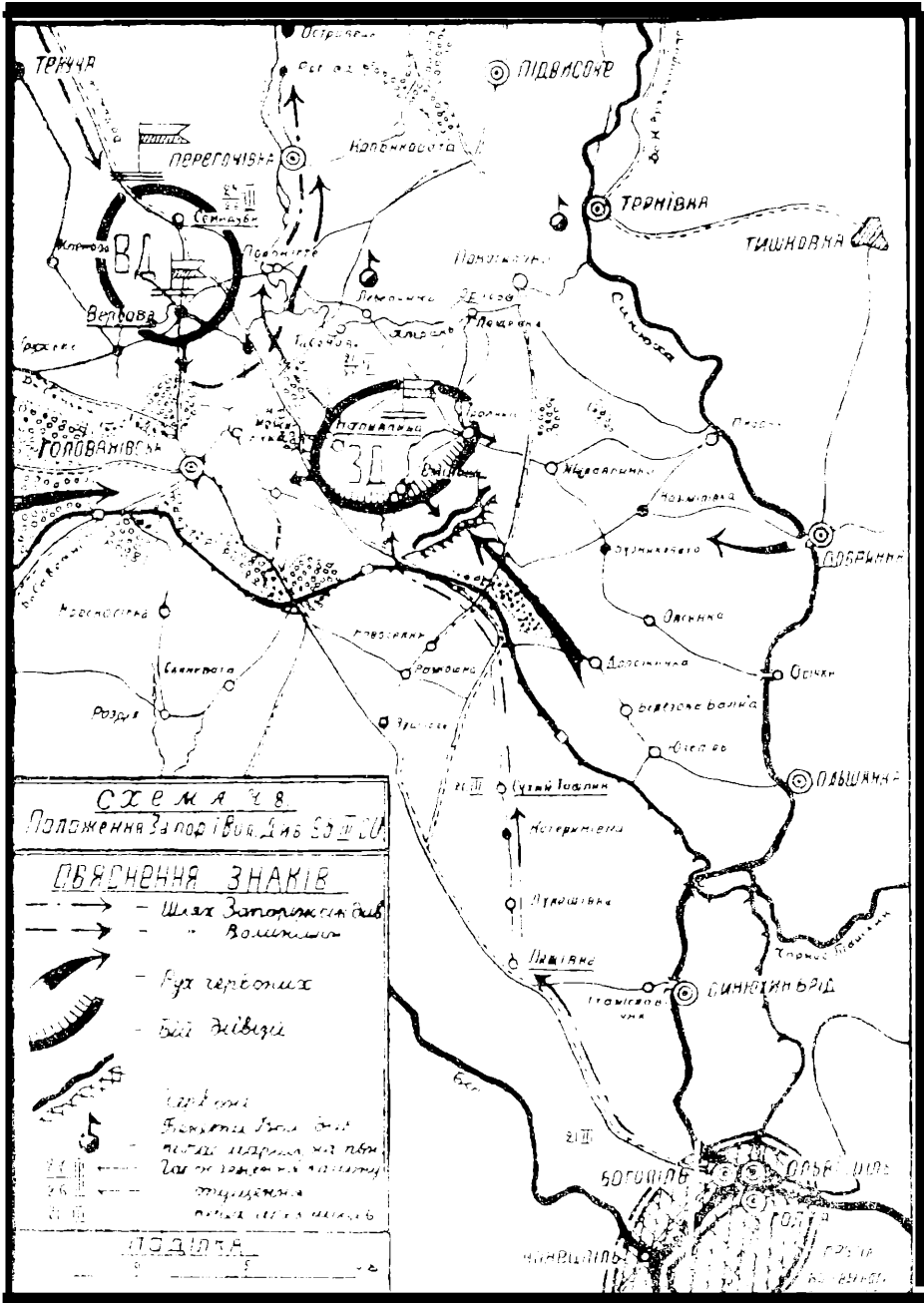

СХЕМА Ч. 8
 Положення Запорізьких Батальйонів

ПВ'ЯЩЕННЯ ЗНАКІВ

- - Шлях Зеторжиски Сиб
- - " " Волишини
- ↘ - Рух германців
- ↗ - Бій Німців

Символи
 Буквотис Батальйонів
 Річка - лінійні лінії
 Лінійні лінії - лінійні лінії

ПОДАТКА

Наливайківському куріневі переправитись на лівий беріг. Цієї ж ночі 19 — 20 березня ворог заняв м. Голту. (По околицях міста місцевий комуніст Рак робив невдалі спроби підняти населення проти Запорозців). О год. 1-й 21 березня командування дивізії наказало частинам опустити місто.

Дивізія, маючи короткий відпочинок, вночі з 21 на 22 березня спокійно прямувала в загальному напрямі на північний захід, на Уманщину, де й мала зеднатися з іншими частинами армії.

Починалася рання весна. Йшли степом, минаючи маленькі хутирці, що були по балках. Раптова відхлань з дрібним дощем робили шляхи майже непрохідними. Вода проходила до тіла. Було зимно, неприємно.. Арієрґардні розізди донесли, що ворог не переслідує. Становилось зимно, сумно... Пісні переставали... Тихо посувалась колона, охоплена мрякою... Так хотілося тепла, спокою... Йшли довго.. Щохвилі зупинення стомлених обозних коней; все це страшенно нервувало, стомлювало, озлоблювало. Чи скоро ж село... Нарешті спереду гомін... Що? Квартирери?.. Вмент картина змінилась. Все загомоніло, вже чути в лавах сміх, бадьору розмову... Квартирери голосно вигукують: „Наливайківці!!! „Де Мазепинці“?.. Тут... Тут... Так радісно все, весело... нарешті добралися... Колона рушає далі. Вже не так відчувається цей лютий скажений вітер, не так відчувається втома..., вже не така чорна дійсність... Знову залунали козацькі пісні. Заблизьмали вогники... Село. Хутко посувається по вулицях колона. „Це село Емілівка, тут штаб дивізії і 2-й кінно-Запорозький полк“, пояснює квартирєр, Чорні стануть в Голованівському, Мазепинці, Низові й Алмазівці в Троянівці, а „Наше село — Наливайки“. „Добре — Наливайківці в Наливайках“, чути з лав Наливайківського куріня. Минаємо село Емілівку—ось Наливайки—через горбок. Квартирєри хутко розвели по хатах. Приємно задимилися димарі. Почали пекти-жарити... Штаб полку у панотця. Командир полку полк. Дубовий задросив до себе декого з командирів курінів на вечерю. Чекаючи вечері, напів лежачи в тепло наопленій кімнаті, почали жартівливу звичайну в цих обставинах балачку. Прийшла вечеря; отримали наказ зі штабу дивізії про призначення денного спочинку. Порозходилися. Я з комендантом штабу полку мешкали напроти. Прийшовши до хати, ми деякий час вагалися, роздягатись чи ні. Але мокра одіж, страшна стомленість, абсолютно темна ніч, оповідання селян, що „комуни“ й близько не чути — все це вплинуло на рішення всієї дивізії цю ніч добре спочити. Роздяглися й ми. Пройшло декілька хвилин. Раптом почувся вибух... Ми переглянулися.

„Це або „Чорні“, або Алмазівці“ — подумали ми.

Ще хвилинка, і почувся знов один за одним ясно два розриви шрапнелі. Ще хвилинка, і з вулиці почулося „До бою“. Був алярм... Десь далеко було чути поодинокі рушничні стріли та короткі кулеметні черги. Йшов дощ, була страшна темрява. До штабу полку один за другим збігалися командири курінів. Командир полку наказує до в'яснення ситуації полкові зібратися на західній околиці с. Наливайки. Сильні патрулі відійшли до штабу дивізії та в бік сусідніх частин.

В темній мряці, місячи чорну грязюку, потяглися обози. Селяни, стривожені стрілами-алярмом, вибігали з хат, хрестячись, баби плакали. Було надто неприємно, головним чином не знати, в чім справа, де ворог. Згідно з наказом полк зосередився на західній околиці с. Наливайок. Минула ще година — ситуація без змін. Послано другі патрулі. Через деякий час перед нами стояли два козаки; один із кінного полку полк. Литвиненка, другий зі штабу дивізії, обидва в самій білизні. Козаки оповідали: вже все спало, як в Емілівку вскочили большевики, правдоподібно захопили штаб дивізії та весь кінний полк. За хвилину прибігло ще кілька козаків, потім то купками, то поодинокі почали збігатися до нас козаки та старшини. Певного ніхто не міг нічого подати, оповідали лише, що коли большевики вскочили в село, то стріляли просто в вікна. Прибув начальник дивізії, начальник штабу, командир кінного полку, при ньому 40—50 козаків на конях, але більшість без сидел. Отаман Гулий тут же в одній хаті збирає командирів окремих частин; всі на місці за винятком полковника Алмазова та командира куріня Низових Запорозжців. Після з'ясування ситуації начальник дивізії дає наказ до наступу. В загальних рисах директиви були такі: Піший полк — полк. Дубовий — удосвіта атакує с. Емілівку, лівий флянґ прикриває кінно-гірний дивізіон Алмазова, який підтримує наступ кінного полку вогнем своїх батарей, а кінною сотнею повинен охопити лівий флянґ ворога. Курінь Низових Запорозжців атакує с. Емілівку зі сходу і має намагатися охопити правий флянґ ворога, кидаючи свою кінноту в запілля. Батарея Чорного полку займе позицію у фільварку, що на південь від с. Наливайки й підтримує атаку Запорозького полку. Резерв-кінна бригада—кінний полк Чорних та рештки збірного кінно-Запорозького полку—зосереджуються на північ від с. Наливайки. Штаб дивізії у батареї Чорного полку.

* * *

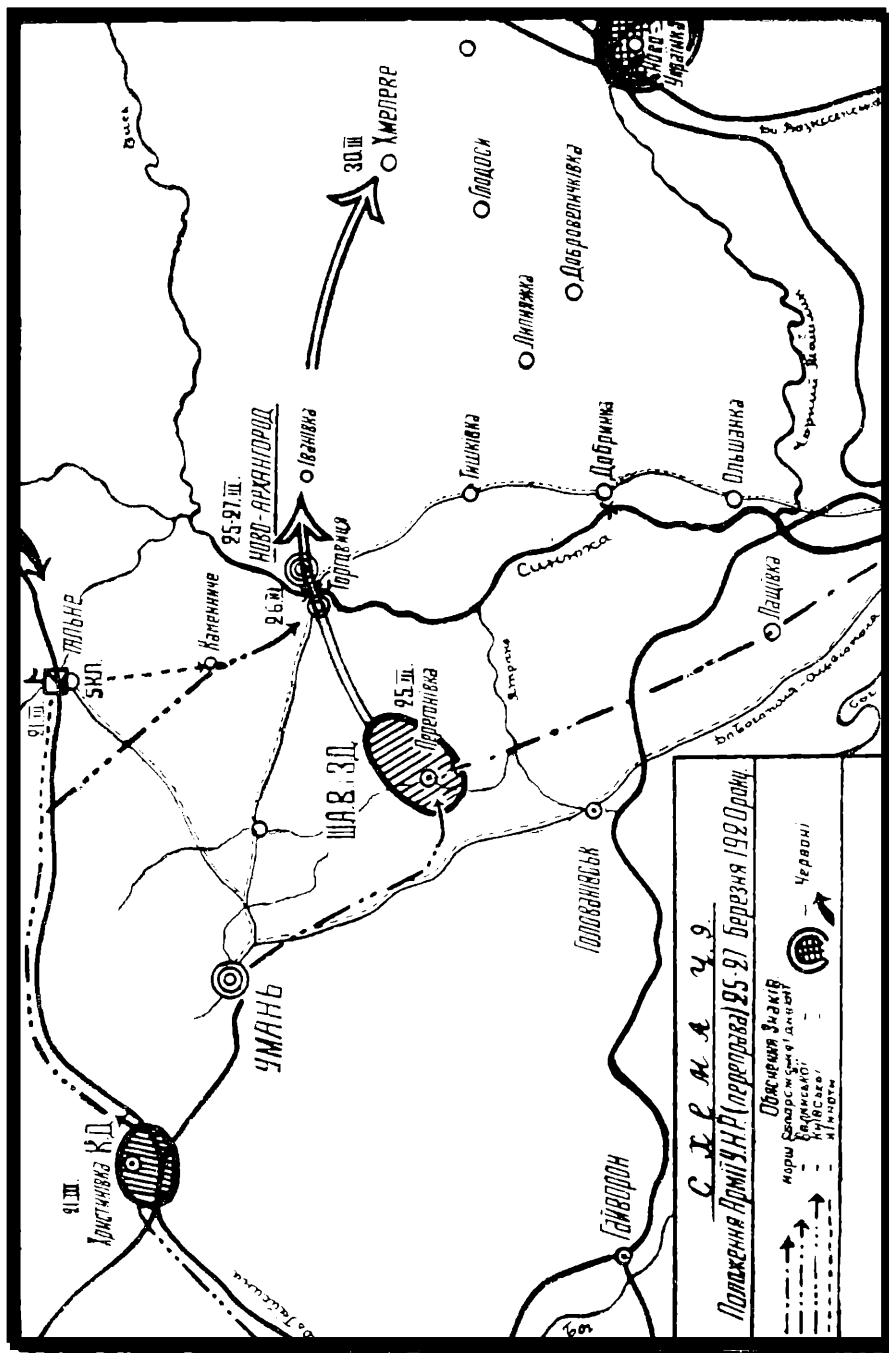
Трудно було б сказати, на чий би бік похилилася воєнна фортуна, коли б усі частини дивізії почали наступ згідно з директивами. Але справа полягала в тому, що розізди, надіслані до кінно-гірного дивізіону Алмазова та Низових Запорозжців, як виявилось потім, означених частин не знайшли—частини відійшли на місця постою за годину перед нічним сполохом і за темрявою не спромоглися установити зв'язок. Склад останніх частин, призначених для атаки, був занадто малий: I) У Запорозькому полку—сила хорих, частина абсолютно без зброї, частина пішла на охорону, зрештою виставлена Запорозьким полком бойова сила на пів беззбройних (по 5—10 набойів)—приблизно 120—150 багнетів при 6 кулеметах—була занадто мала. II) Кінно-Запорозький полк після нічного бою був абсолютно небоєздатний і в бою участі не приймав за винятком самого командира полку та купки старшин. III) Чорний кінний полк мав силу охорони обозів дивізії та на різні розізди, тому до бою могло стати 80 шабель, 2 гармати й 9 кулеметів. Таким чином кількість бойової

сили й у цьому полку була мінімальна. Вся вага бою фактично припала на долю пішого полку та на дві сотні Чорного полку. Сили ворога були незрівняно більші за наші. Але наказ було видано. Часто тепер, коли це все давно, давно минуло, я згадую ту святу покірність у виконувannya бойових наказів. Було чути лише одно — наказ. І це слово було символом, якимсь страшним гіпнотизуючим словом. Потім якось я запитав командира одного куріня: „Чого ж ви на нараді ясно не сказали, що маєте лише 12 рушниць“. Він відповів мені: „Я хотів це сказати, але вже був наказ“. Пригадую собі другий випадок: вже перед самим початком бою, коли піший полк заняв позицію по північно-східній околиці с. Наливайки, я став біля лави; бачу — старшина призначає розвідочні патрулі: „Ти, ти, й ти—напряж такий-то“. Перед старшиною стояло троє козаків, два в свитинах, один у шинелі з глибоко насунутими на очі шапками, без рушниць. Через мою недосвідченість я сказав старшині: „П. старшино, та вони ж без рушниць“. „Що ж зробиш, коли на весь курінь тільки 12 рушниць“. Я бачив, як козаки, поважно вислухавши старшину, повторивши завдання, ще глибше насунули шапки на очі й хутко зникли в мокрій холодній мряці. „Бачите, вони пішли без рушниць, за те я маю резерву з рушницями“. Я мусив погодитися з такою аргументацією.

Була ще ніч, як піший Запорозький полк (куріні: Республіканський, Мазепинський і Наливайківський) вирушив заняти вихідне становище для наступу на південно-східній околиці с. Наливайок. Позаду, приблизно на верству, біля фільварку установилася батарея Чорних, там же потім став штаб дивізії. Починало світати, дощ трошки зменшився, але було страшенно зимно. Підїхали тачанки з кулеметами. Подано наказу до атаки. У мряці видно було нашу лаву—крила її огортав туман. Розтягнена лава являла собою поважну силу. Десь на лівому крилі патрулі вїймали двох ворожих розвідчиків і тягли до штабу дивізії. Лава — за нею кулеметні тачанки, криючись туманом, поволі посувалися вперед. Спочатку почалися лише рідкі стріли, з часом стріли збільшувалися. Лава прискорила кроки. Батарея Чорних відкрила сильний вогонь. Стріли все збільшувалися. Раптом затаракотів кулемет, в тумані видно було вогонь. Наші лави побігли. Десь крикнули „Слава“, й у мент „Слава, Слава“ залунало по всій лаві. Ворог збільшив вогонь. Проте раптом стріли замовкли, і густа ворожа лава зірвалася і почала втікати.

Наша лава залягла. Було видно чорну тікаючу масу. Раптом наша лава відкрила рушничний і кулеметний вогонь. Ще хвилину, і все стихло. Лише над головами пролітали один за одним стрільна Чорної батареї.

Чого залягла наша лава? На це питання ніхто не міг відповісти. Можливо, комусь майнуло в голові, що відступаючого ворога треба переслідувати вогнем. Частина лягла, і всі залягли. Один стрілив, і всі почали вогонь. Найправдоподібніша психологічна

причина. Можливо, що страшна, чорна маса, яка зірвалася перед купкою напів озброєної лави, зробила своє вражіння.

Лава лежала. Було тихо, лише з ворожого боку можна було чути крики, лайку. В наших лавах—патрона ні одного. Виявилися втрати: тяжко поранений командир Наливайківського куріня полковник Зелинський, значну кількість старшин і козаків забито, багато поранених. Туман почав розходитися. Лава лежала, чекала наказу; приводилися до порядку. Нові старшини переймали команду. Майже в усіх тачанках були побиті, поранені коні. Тачанки потягли в запілля. В напрямку кінно-гірного дивізіону, як також і в бік Низових Запорожців, було тихо — стало ясным, що ті частини не взяли участі в бою.

Піймані під час бою розвідчики, як виявилось потім, повідомили про такі сили ворога: Школа курсантів, що прибула з м. Бірзули, — до 400 багнетів, запасовий батальйон — 400—500 багнетів, кілька міських карних відділів і кінна бригада Котовського; разом до 800—1,000 багн., до 400—600 шабель і 4 гармати.

Причина ворожого раптового відвороту полягала в страшній стомленості його частин з одного боку, а з другого наш занадто ранній і несподіваний наступ, якого червоні зовсім не чекали.

У той час, як наша лава лежала, чекаючи дальших розпоряджень, у нашому запіллі ситуація складалася така: коло 10 години з південного заходу показалася нова лава червоних, до 300 люду, яка прямувала на праве крило нашої лави. Республіканський курінь змінив напрямок своєї лави й хутко відкинув червоних до залізниці. Командування дивізії, щоби прикрити наш лівий фланг, вислало на сильний розїзд Чорних. Розїзд стрінув сильний кінний ворожий патруль і вступив із ним у бій. Через декілька хвилин цей флянговий розїзд доніс про сильну ворожу кінну колону в марші на наше запілля. Командування дивізії дало наказ Чорному полкові прийняти бій та здержати ворога, щоби дати можливість пішому полкові відступити. Піший полк отримав наказ про відступ, але було вже занадто пізно. Повною рессю ворожа колона наближалася хутко до штабу дивізії з метою зайняти переправу. Доречі сказати — с. Наливайки з північного та західнього боку прикривалося болотяною річкою, і в самому селі була лише одна переправа з північного боку, далі на схід річка легко переходилася в брід.

Піший полк почав відступати, ворожа колона напирала на переправу. Ліво-флянговий Республіканський курінь під командою полк. Н., порівнюючи без втрат, перший перейшов річку й заняв позицію на горбках, що на північний захід від с. Наливайки. Мазепинський (30 ч.) курінь перейшов річку через греблю й зупинився на майдані, бо одна гармата Чорних (сот. Черницин) застрягла на самій греблі.

Наливайківці (що були на лівому крилі) переправилися через брід вище (на схід); кулемет Наливайківського куріня при трьох козаках, щоби дати можливість відіхати тяжко пораненому командирові куріня, прийняв бій на переправі й відкинув першу атаку. При другій, не маючи більше набоїв, був порубаний.

Ворожа кіннота вскочила в село. Мазепинці перейшли в контр-наступ; поодинокі вигуки „Слава“ наших козаків губилися в загальних криках „Ура“ Червоних. Частина пішого полку, перейшовши річку вбхід, через лісок вибігла на шлях до Вербоваї. Почались впередки. Близько настагаюча ворожа кіннота примусила козаків звернути з дороги на ріллю. Видно було, як ворожа кіннота відставала по ріллі. Майнула надія на врятування. Напружені всі сили. Видно було, як ворожа кіннота добігала до одинокого, стягнутого зі шляху кулемета пішого Мазепинського куріня, бо поранені коні більше не мали сили везти далі. На північний захід Чорні, ладнаючи маленьку лаву, готовилися заатакувати ворога. Ворожа кіннота вже добігає до кулемета. Затріщав кулемет... з жахом ворожа кіннота, кидаючи побитих, відтягнулася... Ще хвилинка. Чорні відступають. Далеко видно нову ворожу лаву. Через деякий час по шляху в напрямку с. Вербова видно було кінну групу, що махаючи шапками, наближалася до нас. З жахливою тривогою, напружуючи останні сили, кидаємося до неї. Видно, як відділився розїзд Чорних і їде назустріч. Минають страшні хвилини. Раптом від с. Вербова далеко ще висувається нова лава, видно кінна. Невже і там ворог. Багато козаків попадало, решта від знесилля пішла ходом... видно було, як противний розїзд, кидаючи шапками вгору, щось кричав. Зблизились. Наш розїзд теж високо підкидав — шапки. Розїзди спиняються, видно, щось кричать. То була наша лава... — Охоплені радістю, напружуючи останніх сил, ідемо. Уже розпізнаємо жовті шлики — це Волинська кіннота. На високій могилі видно невелику купку людей, має прапор. Вибігаємо на шлях. Ось і лава Волинського полку. Чудові коні, добре одягнені козаки. Жартують: „Що, Запорожці, влетіло“? Нам не до жартів. Ось і могила — на могилі командарм, полк. Никонів і полк. Гулий.

Я бачив, як старі, запеклі в боях козаки, добігаючи до могили, плакали.

Село Вербова все забите Волинською дивізією. Наші обози вже тут. Вони, звичайно, найменше відчували нашу трагедію.

Загибло багато. Загинув майже цілий Мазепинський курінь, немає командира б. Кармелюцького полку полковника Троцького; великі втрати у Наливайківського та Республіканського куріня. Уже за тиждень, в дальшому марші почали то по одинці, то купками приєднуватися козаки. Як оповідали, багато козаків позаховали селяни. Багато оповідалось про те, як рубали большевики полковника Троцького, але одного дня під час вечері, дивимось, входить якась людина й каже: „Добри вечір!“ Це так усіх вразило, що перші хвилини ніхто не міг вимовити слова, бо це був полк. Троцький. Пригоди полк. Троцького були такі: коли він

ускочив у село, якийсь селянин заховав його в стіжок. Через день селяни зібрались уночі ховати забитих козаків і старшин. Їх поховали в с. Наливайках у братській могилі на цвинтарі. Полковник Троцький, перебраний селянином, на могилі героїчно поляглих борців за волю України сказав чулу промову.

Оповідання сотника Ш-кого*) особливо цікаві через те, що він за день-два лишень перед тим приєднався до Запорозжців.

* *

Ранком 25 березня загальна ситуація, в якій перебувала Українська армія, була така: Переправа через р. Синюху коло с. Добринки була вже для нас недоступною. Запорозжцям треба було дати час для збору частин і приведення себе до ладу. З півночі від Київської дивізії відомостей не надходило, і чи спромоглася вона захопити переправу в Ново-Архангельському**), було невідомо. З огляду на значні сили червоних (1,000 багнетів, 400 шабель, 4 гармати), їх добре озброєння й моральне піднесення після успіхів у бою з Запорозжцями, командування повинно було сподіватися з їх боку на 26 березня активності. З Уманського напрямку (на один перехід) ворога розвідкою виявлено не було.

При даній ситуації Командування армії вирішило для переправи через р. Синюху використати переправу в Ново-Архангельському (Торговиця), здобуваючи її, коли це буде потрібне, боєм.

Волинці й Запорозжці одержали від Командування армії такий наказ (наказ видано на словах):

Район м. Понотилів
(с. Вербова) 25 березня.
9 година.

26 березня армія має переправитися через р. Синюху, використовуючи для цього переправу біля Ново-Архангельського. Згідно з попереднім наказом по армії Київська дивізія повинна 26 березня захопити Ново-Архангельську переправу.

Волинці мають негайно допомогти Запорозжцям виконати спокійний відхід із бою, для чого, коли буде потрібно, перейти в контрнаступ.

Волинській дивізії зараз же вислати збільшені розвідочні старшинські стежі на північ (Небелівка — Каменське — Павлівка — Тальне) й увійти в зв'язок із Київською дивізією, а окремою кінною частиною обсадити весь район Ново-Архангельської переправи.

*) Сотник Ш-кий з весни 1920 р. до листопаду був начальником розвідного відділу штабу дієвої армії.

**) Вгору по Синюсі.

Штабові армії й Запорозькій дивізії завидно зосередитися в районі сс. Небелівка—Нерубайка, Волинцям лишень із темрявою розпочати свій відхід до с. Оксаниного, надійно забезпечуючи нове угруповання армії з півдня охоронними бекетами, вздовж річки Ятрань на участку від с. Перегонівки—Тернівки (обидві включно).

Ранком 26 березня дивізії рушили далі в напрямі Ново-Архангельської переправи (схема ч. 8), намагаючись розіздами відділи отамана Тютюнника. Штаб армії йшов в авангарді, забезпечуючи собі свій рух сам власним конвоем. Волинці продовжували нести охоронну службу й прикривали рух дивізії з півдня й південного сходу.

У 7 верстах на захід від Ново-Архангельської переправи вперше було виявлено стежі Київської дивізії, а трохи пізніше після того було зазначено невелику кінну групу, що раптово виринула з ближньої балки. Це був отаман Тютюнник і його штаб.

По короткому докладі отамана Тютюнника колони рушили на Ново-Архангельську переправу, яка була вже забезпечена нашою кіннотою.

* * *

Київська дивізія з Гайворонського району (Полямпіль) з приділеним до неї 3-ім кінним полком за два дні переходи підсунулася під м. Гайсин. Залога м. Гайсина, активну частину якої склали червоні курсанти приблизної кількості 200—300 людей, зустрінула дивізію в околицях міста в складі 2 бат. піхоти, 1 кінної сотні і 3 гармат.

Перебіг подій під час наступу на Гайсин був такий:

16 березня броневик Київської дивізії (з одною гарматою) підійшов до м. Гайсина й заняв ст. Соболівку.

17 березня наш броневик обстрілював саме м. Гайсин; з південного сходу на місто рушила Київська дивізія, а третій кінний полк отримав завдання демонструвати наступ на місто з південного напрямку.

О 14-ій годині 3-й кінний полк атакував червоних у кінному ладу, але успіху не мав; трохи відійшов і продовжував своє оперативне завдання далі вже в пішому ладу до 21 години (до повного смерку). На перешкоді йому був міст, який уперто боронила червона піхота.

Київська дивізія перепроварила низку наступів; 5-й кінний полк кілька разів ходив в атаку без значних наслідків; під час одної з атак було смертельно поранено командира полку сотника Глибовського.

Повстанці отамана Волинця допомагали дивізії як при підготовленнях, так і при самому наступі.

Курсанти боронили місто вперто, і бій протягся за 6 годин; у демонстративних цілях командування дивізії дуже влучно використало свою довгу валку обозів. Бій остаточно був вирішений на нашу користь влучним вогнем гармат сотника Чорного й атакою кінноти Київської дивізії на школу курсантів.

У ніч з 17 на 18 большевики відступили на Брацлав, залишивши повстанцям от. Волинця бронепотяг. 18 березня наша частина заняла м. Гайсин. Населення влаштувало урочисту зустріч. Виконуючи оперативний наказ армії, отаман Тютюнник направив невеликий рухомий відділ для демонстрації в напрямку м. Винниці, а решту частин згрупував 21 березня в районі Христинівки. З Христинівки був навязаний зв'язок із Волинською дивізією, а 5-му кінному полкові було дане завдання — захопити станцію Тальє (Христинівка — Шпола) й тримати її доти, поки дивізія не виконає свого марш-маневра для нового угруповання в районі Ново-Архангельського (переправа через р. Синюху).

5-й кінний полк виконав своє завдання зразково й боронив станцію Тальє до полудня 26 березня супроти сильних змагань червоних, яких підпирив бронепотяг.

* * *

Опівдні в м. Торговиці Командування видало наказ для переправи армії через р. Синюху та визначило першу груповку після неї, яка одночасно повинна була бути й вихідною груповкою для форсування залізниць: Новоукраїнка — Бобринська, Новоукраїнка — Єлисавет. Переправа мусила скінчитися до ранку 27 березня. На Волинську дивізію покладено було завдання щодо забезпечення армії під час переправи й догляду за Архангородським мостом на протязі двох наступних діб, тобто 27—28 березня.

Переправа була переведена військами в повному порядку.

28 березня армія в одному переході на схід від Ново-Архангельської переправи по двотижневим бойовим марші стала на денний відпочинок. (Волинці — с. Якимівка; Запорожці — Іванівка; Київці — Надлан).

*

Висновок:

I. Операція, що її запроєтувало Командування в районі Гайворон—Саврань 13—27 березня, скінчилася й загально досягла своєї мети, бо вона притягла до району Гайсин—Умань—Ольвіопіль—Гайворон пильну увагу большевиків. Большевики до цього району направили з різних напрямків значні відділи червоних військ, курсантів і карні відділи.

Армійське угруповання на 25 березня: Архангород—Добринка—Покотилів треба вважати доцільним, відповідним обстановці; використовуючи одну з переправ через р. Синюху, армія ґрунтовно змінювала свою ситуацію.

II. Київська дивізія перевела свою акцію від початку до кінця дуже корисно для всієї операції (в загально-військовому масштабі); особливо цінне заняття Київцями Христинівки, а потім станції Тального 5-м кінним полком, бо це дало певність становищу під час переправи армії біля Архангорода.

III. Захоплення Запорозжцями Голти й Ольвіополя, рейд Чорного Запорозького полку на південь від Бугу були переведені добре. На жаль, Запорозжці не доцінювали під час свого нового угруповання в районі с. Емілівка—Добринка сил ворога, були необережні і цим пошкодили своїй операції.

Командування Запорозької дивізії почало контр-наступ на червоних, не переконавшись, чи дійшли накази до кінно-Гірного дивізіону та курія Низових Запорозжців. Командування дивізії розбило согни Чорних Запорозжців по дрібних завданнях і тому в потрібний момент воно не мало кінноти для контракції супроти кінноти Котовського.

Найбільше пошкодило Запорозькій дивізії, що вона не надала значіння звязкові з Командою армії й Волинцями.

IV. Волинська дивізія виконала свої завдання й зуміла вкористати Уманський район для своїх організаційних цілей.

Під час бойових подій 25 березня в районі Запорозжців кінний Мазепинський полк, який мав дуже вигідне становище для контракції проти большевиків, проявив пасивність (полк був всього в 6—7 верстах від місця бою). Полк обмежився лише висилкою розвідки.

Все ж треба прийти до висновку, що загалом всю операцію було проведено успішно і що вона дала наприкінці армії нову, вповні сприятливу для наступних операцій ситуацію.

III.

Марш у південно-східному напрямкові на м. Хмелеве — Бобринець. — Бої при переході залізниць.

(Схема ч. 10).

Після переправи через р. Синюху Командування армією повинно було виробити плян на другу частину попереднього заміру.

Марш на південний схід у напрямку Хмелеве — Бобринець відповідав намірові Командування, бо він приводив армію до району, що давав добре ви-

хідне становище для маршу на Вознесенське, а також виводив до району порівнюючи спокійного та заможного.

30 березня армія скупчилася в районі Хмелевого (штаб армії й Запорозжці) — Глодоси — Новомиргород (включно).

Околиці Новоукраїнки, Глодос, Малої та Великої Виськи й далі ближні селища були вже війську добре відомі з попередніх подій, а крім цього у війську було чимало старшин і козаків із цих самих селищ. Начальник штабу армії полковник Долуд був сам із Плетеного Ташлика, а панотець Пащевський перед війною мав у цих околицях парафію.

Завдяки знайомству з районом розвідочні дані до штабу армії надходили хутко, і за короткий час Командування добре зорієнтувалося. Було виявлено: большевики знали про рух армії і слішно навколо залізничного Новоукраїнського вузла копали шанці, ставили гармати, перешкоди, а залоги тримали в повній пого-

тівлі. На самій станції Новоукраїнка були чималі військові запаси зі зброями, між іншим відділ автопанцерників. Загальну кількість залоги коло Новоукраїнського залізничного вузла (в м. Новоукраїнці та в ближніх селах) селяни числили до 3,000 чоловік із гарматами та 3—4 ескадронами кінноти.

У напрямку на Смілу (північ) час-від-часу по залізниці показувалися патрульні вагонетки, які підходили аж до Малої Виськи. На Мало-Виській цукроварні вартувала невеличка залога червоних.

Отже на перешкоді виконання нового наміру Командування були знову відомі вже армії залізничні лінії: Новоукраїнка—Сміла, Новоукраїнка—Єлисавет. Особливу увагу треба було звернути на другу (Новоукраїнка—Єлисавет) лінію, бо на ній було на цей раз збільшено рух потягів; два дужих бронепотяги були в постійній варті. Пізніш Командування дізналося, що ця ділянка входила в стратегічну лінію XIV Світської армії.

Район Єлисавет — Новоукраїнка — Знаменка кишів червоними частинами. Позаду нас, по той бік Синюхи — Сполох, був рух частин, надісланих для нашої ліквідації.

У додаток — весняне бездоріжжя утруднює наш рух.

Полковник Долуд спромігся особисто побувати в Плетеному-Ташликові й зібрати інформації, а на самій станції Плетеному-Ташлику він заклав нашу телеграфну патрулю, доручивши їй уночі подати низку демонстративного характеру депеш.

Після орієнтовки Командування вирішило перейти залізничну лінію Новоукраїнка — Єлисавет уночі з 3 на 4 квітня на ділянці між станцією Плетений-Ташлик і першим півстанком (у напрямку Єлисавету), а перед тим не пізніш полудня 3 квітня окремим відділом задемонструвати на містечко Новоукраїнку й залізничну станцію. Після переходу залізниць перший „трикутник“ Іванівка — Рівне — Олександрівка, а остаточно груповка Рівне—Бобринець—Компаніївка (на 5 квітня).

Для виконання прийнятого Командуванням армії рішення частинам армії було надано такі завдання:

Хмелеве, 2 квітня.

1. Запорозькій дивізії наказано 3 квітня не пізніше полудня окремим відділом зробити наступ на Новоукраїнку (станція), з метою відтягнути увагу червоних у бік Гладос. З наступом темряви 3 квітня дивізія мала захопити станцію Плетений-Ташлик і добре забезпечити марш-маневр армії з боку Новоукраїнки до 8-ої години 4 квітня. Маршрут — Хмелеве, станція Плетений Ташлик, с. Олександрівка.

2. Волинській дивізії не пізніше полудня захопити с. Малу Виську та цукроварню тієї ж назви. Після того виставити відділ для забезпечення руху армії з півночі (з напрямків Сміла й Єлисавет) до 8-ої години 4 квітня.

Уночі з 3 на 4 дивізія повинна була форсувати обидві залізничні лінії й виконати марш через: Мала Виська, півстанок на північ від станції Плетеного-Ташлика до села Іванівки.

3. Штабові армії, 3-му кінному полкові та Київській дивізії наказано рушити через залізницю вночі з 3 на 4 по маршруту: від переїзду біля Малої Виськи (на залізничній лінії Новоукраїнка—Сміла) на перший переїзд на північ від Плетеного-Ташлика (по залізничній лінії Новоукраїнка—Єлисавет) до Олександрівки.

Основна думка пляну полягала в тому, що армія в найкоротший термін і під захистом ночі повинна була зфорсувати дві залізничні лінії по трьох межуючих між собою манівцях і потім знову перейти на нормальне розташування. Маневр для нічної доби доволі важкий, коли зважити те, що при дивізіях були чималі обози. Частини мусили певно додержувати маршрутів, бути в повнім порядку й на поготові кожної хвили протидіяти ворожим бронепотягам.

*
*

Невеличкою кінною частиною Волинці на ранок 1 квітня зручно захопили Малу Виську, а на цукроварні полонили майже всю залого, бо большевики про нашу близьку присутність не були зовсім поінформовані.

Спроба відділу Запорожців (кінно-Запорозький полк та курінь Низових Запорожців під командою полковника Литвиненка) захопити зненацька Новоукраїнку не вдалася, не зважаючи на те, що з північного заходу були зручні місця для атаки. Проте цей наступ зробив своє, бо примусив червоних звернути свою увагу на новий, для нас непотрібний напрямок, а разом із тим зробити деякі перегрупування, для нашої майбутньої акції корисні.

У момент, коли почався загальний марш армії, становище наше трохи погіршало. Червоні отримали зі Смілеї допомогу й вибили Волинців із Малої Виськи; це сталося коло 17 години на моїх очах, бо якраз під ту хвилю я з конвоем та 3-м кінним полком наближався до переїзду, був у двох верстах на південь від Малої Виськи.

Сотня Чорноморців 3-го кінного полку—полковник Стефанів—під командою сотника Любимця зручно атакувала червоних, і незабаром бій перекинувся далеко до лісу на північ, де він набрав тяжного характеру, а штабова колона наша рушила далі по тих самих місцях, де в минулому грудні Запорожці та 3-й кінний полк продиралися через лінію військ Добармії.

Розмовляючи про перше наше перебування в цьому районі, ми не помітили, як опинилися вже на місці тимчасового постю, яке одночасно було й вихідним для форсування другої залізниці (присілок, що межував із північного заходу з с. Плетений-Ташлик).

Незабаром у таборі все стихло, і глибокий сон охопив стомлене довгим маршем козацтво.

Кожен, хто відбував ці важкі, безупинні форсовані марші, знає цей сон: десять, п'ятнадцять хвилин — і тисячі стомленого вояцтва сплять мертвим сном; тільки поодинокі вартові роблять над собою надмірні зусилля, щоби не піддатися дрімоті.

Раптом опівночі стріли гармат та завзяте стукотіння кулеметів наповнило все повітря. Спершу вражіння було таке, що бій ішов на околиці нашого ж села, яке межувало з північного заходу з Плетеним-Ташликом.

Наш табор сполошився. Хвилина, дві-три — і все було на поготові. Розїзди повернулися й зясували, що бій ішов на станції Плетений-Ташлик між нашими Чорними й Червоним бронепотягом.

Проїжджаючи селом до 3-го кінного полку, я зустрів Волинську дивізію. Т. В. О. Командира Волинської дивізії полковник Никонів доложив, що призначений для дивізії півстанок знаходиться в руках його кінної застави, а вся дивізія лагодиться рушити через переїзд, який був просто перед нею. Дивізія чекала установи одної гармати Волиців (полковник Бачинський) для боротьби з бронепотягом.

Спочатку я не звернув уваги на те, що Волинці були не на своїй дорозі і що з цього приводу марш-маневр армії не був надійно забезпечений із боку Єлисавету. Лише пізніше по переході залізниці, контролюючи маршрути колон, я вияснив помилку. Пояснення полковника Никонова, що події під Малою Виською спричинилися до зміни дивізією свого маршруту, були для мене недостаточні; можна було в крайньому разі направити по середньому маршруту обози та все зайве, небездатне. Але ж бойова колона Волиців повинна була дотриматися свого маршруту.

Захоплення станції Ташлик отаманом Гулим було доручено Чорним, що вони й виконали, як казали, „чисто“, тобто нікого зі станції не випустили. Опанували телефонними, телеграфними, технічними та всякими іншими приладдями: Чорні мали своїх спеціалістів техніків. Вони ввійшли в зв'язок, як слід, з червоними сусідами, подаючи їм цікаві інформації про повстанчі банди та чекали нетерпляче до себе гостей.

Перший зголосився і був негайно прийнятий товаровий потяг із борошном, молоком, яйцями та іншими господарськими продуктами.

Отже згодом, трохи пізніше зголосився новий потяг, але без № й без назви; запросили і його.

Тихо, з погашеним світлом, повільно підійшов новий потяг, і тільки перші козаки рушили до вагонів, як звідти гукнули: „Товариші, к кулеметам, бо там вогонь“, і бронепотяг із усіх бортів розпочав кулеметну, а потім гарматну стрілянину.

По кількох хвилинах замішання Чорні спромоглися й самі вдарити зі своїх гармат, а кінні відділи розпочали демонстрацію на тилах бронепотягу. Червоний бронепотяг незабаром відїхав зі станції, але ж здалека ще довгий час обстрілював станцію та близькі до неї райони, бо трохи далі залізнична колія повертала на півден-

ний схід, і таким чином ця ділянка давала для бронепотягу вигідне супроти нас флянгове становище.

Станція Плетений-Ташлик остаточно залишилася за нами, і Запорожці далі спокійно виконали свій марш-маневр*).

*

Марш Київської дивізії стався з перешкодами. Вже розвиднялося. На степових просторах було видно широко розкинені хутори Херсонщини, які равили око своєю однаковістю: одна-дві хатинки, поруч господарські будівлі, тополі, журавель, тин — от і все.

Стомлені козаки порозходилися по хатах; спочили трохи, подякували за гостинність господарям і рушили далі до найближчого великого села (у 7 верстах від залізниці), де мали розташуватися на довший спочинок.

Під час цього маршу з Плетено-Ташлицького напрямку почулися гарматні стріли; як пізніше виявилось, то був бій між Київцями та ворожим бронепотягом.

Сотник Новиків**), старшина 5-го Київського полку так оповідає про цей бій:

„Не доходячи 2—3 верстов до залізниці, кіннота Київської дивізії зупинилася, чекаючи своєї колони. Після півгодинного відпочинку командир Київського кінного полку дав наказ одній четі прикривати рух колони, поки вона не перейде залізниці, а решта мала йти авангардом при першій гарматі сотника Чорного. Зліва мали бути Волинці. Під цей час із застави, що була на станції Плетений-Ташлик, одержано донесення, що станція занята Чорними Запорожцями. Вийшовши за село, кінний полк із гарматою рушив від переїзду вздовж залізниці на станцію, а піхота й обоз мали перейти через залізницю на цім переїзді. Недалеко від станції бронепотяг, який показався з Єлисавету в тилу нашого полку, почав обстрілювати кінноту та піхоту кулеметним вогнем. Попавши під обстріл, піхота поділилася на 2 частини: одна рушила вперед, а друга вернулася назад у село; в обозах стало безладдя. Командир полку кінноти, не зважаючи на те, що бронепотяг обстрілював його влучним вогнем, наказав сотникові Чорному зупинитися й обстріляти бронепотяг, а полкові стати за найближчими хатами. Сотник Чорний влучним вогнем своєї гармати примусив большевиків замовкнути й відступити. Після цього переїзд через залізницю пройшов спокійно через той самий переїзд о годині 5—6 рано“.

Таким чином невелика застава (9 коней) від кінного полку Максима Залізняка виконало своє завдання, захопила півстанок і роззброїла заставу, але Залізнякам не під силу було зробити зна-

*) Це оповідання занотовано зі слів одного зі свідків.

**) 7 жовтня 1923 р. вмер від сухот у Будапешті (†).

чні шкоди залізниці, ні тим більш поставити опір большевицькому бронепотягові.

Київці зі своєї ситуації вийшли з честю.

Перша груповка, а потім друга (5 квітня) в районі Рівне—Бобринець—Компаніївка були армією виконані без усяких особливих перешкод із боку большевиків, і нарешті армія стала на кілька днів на спочинок.

IV.

Квітень 1920 р. на Херсонщині.

Уперше під час свого Зимового Походу Українська армія вступила в південну частину Херсонщини, яка межувала зі сходу з Катеринославщиною.

Був страсний тиждень — початок квітня. Весняне тепло повіяло над степом; поля, без краю широкі, де-не-де вже починали зеленіти. У степу здибаються могили, байраки й балки з захованими по них селами й хуторами. По вищих місцях — крилаті вітряки, як вартові, були в безупинній праці. Околиця ця для партизанської війни була надзвичайно вигідна: могили з їх широкими круговидами були чудесними командними та обсерваційними пунктами; балки сприяли непомітному підходові, а на випадок небезпеки давали змогу хутко уникнути ворожого переслідування.

Тут була справжня хліборобська Україна, бо тут і до революції було багато землі. Родина, що мала 10 — 15 десятин, жила заможньо. Стіжки з хлібом і пашею, худоба, добрі коні, вівці — чого тільки не було в загородах. Селяни тут не задовольнялися лише світлим письмом — книжка й часопис вже знайшли престору, чисту, світлу хату хуторянина. Думки херсонського господаря вже не задовольняли плуги місцевої фабрики, він мріяв про правдиві парові громадські машини.

Сміливо, трохи іронічно дивилася Херсонщина на всі ці бійки, наскоки, походи тощо і заховувала патріархальну консервативність, але ж не відмовлялася давати неспокійним мандрівникам збіжжя, харчі, худобу і т. і. зі свого повного току.

Пригадаю собі, якось перед походом я чекав своїх на коні в городі господаря і про щось замислився. Підходить до мене дядько й питає: „Ну, хай ці молоді вештаються, а чого ж Ви? Сиділи б собі, як я, на печі, то було б гаразд“.

Довга моя спроба зясувати цікавому дядькові, хто ми, куди йдемо і чого хочемо, як я то бачив по його обличчю, так нічого йому й не зясувала.

З національного боку Херсонщина значно пішла вперед. Енергійна діяльність просвіт, українізовані школи, гімназії, національні театри і нарешті чимала кількість охочих козаків із Херсонщини свідчили про розуміння й зацікавлення маси національною справою. Населення добре ставилося до нашого козацтва, харчувало нас, охоче продавало коней. У розмовах нас називали „своїми“.

Перед святами більшовики оголосили тиждень „червоного арміяця“. Селяни Херсонщини мусили знести значні податки якраз у час нашого перебування в Бобринецькій районі, і замість червоних все це прийшло до рук нашого козацтва. Населення не жалкувало за цим, хоч певне було, що після нашого відходу селянство буде примушене платити ці податки вдруге.

У м. Єлисаветі в той час перебував оперативний штаб XIV совітської армії; за певними відомостями в районі Єлисавета — Новоукраїнки була розташована червона дивізія в значній кількості, але вона не мала особливого бажання битися з „добродіями“ (так називали більшовики українців).

Після подій у Новоукраїнці всі більшовицькі кола м. Єлисавету захвилювалися. В осередку комуністів, на великому заводі рілльничих машин Ельворті було скликано мітинг, на якому агітатори закликали до озброєння все робітництво супроти „банд Гулого, Тютюнника“ і інших, що йшли під проводом великого дідича і царського генерал-лейтнанта.

Чи популярність отамана Гулого-Гуленка, чи з тих причин, що Катеринославщина та Єлисавет добре знали мене, бо з самого початку революції мені прийшлося бути військовим начальником всієї Катеринославської округи, чи з інших яких причин, але ж — „посполітого рушення“ не вийшло, записалося обмаль: робітництво поволі, без галасу залишило залю зборів.

Більшовикам прийшлося взятися за місцевих буржуїв для організації пасивної оборони м. Єлисавету (улаштування шанців, перешкод тощо).

Всі заходи більшовицького військового командування нам були точно відомі. Ми знали досконально ворожі сили, груповку і їх якість, розстановку гармат та розплянування шанців; мали тісний контакт із усіма організаціями в самому місті, що ставилися до нас співчуваюче.

Активність більшовиків виявилася тільки у вилеті літака, який зі значної височини намагався лякати нас бомбами.

Щодня ми регулярно читали більшовицьку пресу, а більшовики також мали змогу щоранку читати наші відозви та проклямації за підписом отамана Тютюнника й Гулого-Гуленка.

Вірні своїй методі, більшовики в своїх часописах всю свою ненависть кидали на проводирів армії; це їм давало часто позитивні наслідки, коли військова маса була випадковою або несвідомою. У даному разі наслідки були противні: козаки ще тіснішим муром стали біля своїх командирів і складали одну міцну, повну взаємного довіря козачину.

Тут буде доречі згадати інші „компліменти“ на мою адресу в польсько-галицькій пресі, за часів українсько-польської війни в Галичині (в 1918—1919 рр.). Тоді можна було прочитати атестацію про мене зовсім іншого характеру: штабс-капітан, син хлопа й грузинки, поранений був при якомусь вуличному шахрайстві і т. п. приємності;

які на початку большевицького перевороту, можливо, склали б для мене добру службу кар'єру.

Тільки один раз ми мали нагоду читати в органі Добрармії, котра спішно евакувала Одесу під навалю большевиків, прихильне до нас оповідання про марш нашого війська. Орган писав: „Коли б ми мали людей із так розвиненою любов'ю до рідного краю, яку мають українці, тоді б не прийшлося нам бути сьогодні в такому прикрому стані“.

V.

Перебування коло Долинської. — Форсований марш від Долинської до Вознесенського. — Бій, захоплення військової бази. — Переправа через Буг (16—17 квітня).

(Схеми чч. 10, 11).

З огляду на близькість до місця постою нашої армії Єлисавету, а також через те, що большевики сподівалися в скорім часі нових підкріплень, Бобринецький район не підходив для довшого спочинку. А тим часом надходив Великдень, і мені хотілося, бодай на два перші дні, скласти для війська обстанову повного відпочинку. Тому Командування вирішило пересунутися ще на два малих переходи далі на схід, у район трикутника Устинівка-стація—Долинська-стація—Новий Буг*), а саме:

а) Штаб армії, 3-й кінний полк і Київська дивізія мали пересунутися до с. Устинівки;

б) Запорожці — в напрямку стації Долинської — хутори Степанівка—Березівка (на північ від с. Устинівки у 8 верстах);

в) Волинці—в напрямку на стацію Новий Буг—с. Березівка.

Перегрупування мало бути закінчене у Велику П'ятницю (8-го квітня).

Все розраховувалося на те, що поки червоні виявлять напрямки нашого руху й докладне місце розташування, ми будемо мати бажаний спокій на Велику Суботу та Великдень.

Події розвинулися інакше. Чорні, що були в авангарді Запорожців, розповсюдили свою діяльність по заготовці до свят всього потрібного і на сусідню колонію хліборобів-жидів Ізраїлівку, мешканці якої зараз же повідомили про це адміністрацію стації Долинської, і замість відпочинку у Велику Суботу більшість Запорожців перебувала в бою. Бій спочатку був для Запорожців успішний: червоні відійшли аж до стації Пятихатки (на північ); на самій стації Долинській вони запалили свої склади, проте їхні бронепотяги вартували коло стації, тримали її і ближчі підступи під своїм вогнем. Чорні Запорожці в кінному ладу були вдерлися на саму залізничну стацію, але не змогли витримати шаленого вогню бронепотягів, відступили і далі вартували коло залізниці з другого, протилежного боку.

*) З донесень і інформацій повстанців залізнична лінія від стації Долинської і далі на південь була цілком зруйнована повстанцями.

З високої могили я слідкував за ходом цього бою: на стації Долинській все клекотіло, був там великий стовп диму, який щохвилі міняв свій колір — з густо-темного на білий, іноді додаючи туди якусь жовто-брудну фарбу; час-від-часу новий стовп із силою вибухав у повітря; пожежа все поширювалася, стовпи диму все густішали й вищали.

Долинську червоні відстояли. Треба було чекати з їх боку контракції і то на завтра, тобто на перший день Великодня. За розвідочними даними большевики стягували до Долинської значні сили, що за приблизним підрахунком доходили до двох дивізій.

З півдня Волинці доносили Командуванню, що 8 і 9 квітня вони мали невеликі сутички з відділами большевиків, і їх розвідка обсервувала Новий-Буг та всі місцевості, що на південь, на віддаль денного переходу. Таким чином з півдня і південного заходу на 9 квітня армії нічого не загрозувало. У Бобринці і Єлисаветі Запорозжці мали свою агентуру,— там теж ніякого невігідного нам руху не помічалось.

На 10 квітня Командування вирішає на можливу акцію червоних відповісти зустрічною нашою контракцією, за таким пляном:

Київській дивізії з приділеним до неї 3-м кінним полком поставлено було завдання захопити стацію Долинську з південно-східного напрямку; Волинцям (без Мазепинського полку) забезпечити операції Київців із півдня (Новий-Буг), а Запорозжцям — демонструвати з північного заходу і заходу на саму стацію Долинську.

Кінний Мазепинський полк Командування армії залишало в своїй розпорядимості, як частину на „сполох“, і скупчило його коло Березівки.

Акція нашої ударної групи не вдалася з тієї причини, що наша кіннота в безпосередній близькості від ворога зустріла перешкоди, яких не могла подолати.

Отаман Тютюнник примушений був відводити свої частини з бою під сильним ворожим натиском. Щоби полегшити відступ своєї піхоти, гармати Київської дивізії змушені були триматися в стрілецьких лавах і відбивати ворожий натиск стріляниною картечею. О 8-ій годині ворожі гарматні стріли почали вже досягати с. Устинівки (в дім, де я спинився, влучила граната й зруйнувала його дощенту).

При таких обставинах Командування армії примушене було організувати загальний відступ армії і раніш, ніж це хотілося б; в полі, на одній із козацьких могил, Командування прийняло нове рішення, а саме: прискорений марш на Вознесенське, захоплення його й гарматної бази та переправа армії в Забужжя.

На рішення впливає інформація отамана Тютюнника про те, що 9 квітня на стацію Кривий Ріг прибуло з півдня 1,500 червоних матросів, а також попередні звістки, що значні сили червоних скупчуються навколо району нашого перебування.

Отже трохи скорше, ніж думалося, ми знову розпочали марш. По високих узгір'ях відходила спільно, в ладу довга колона Київців. Червоні бачили цей рух і напевно, коли б могли, то кинулися б нас переслідувати, але, мабуть, їх зупиняв цілком бойовий вигляд нашої ар'єргардної кінноти, що маячила на їх крилі.

* * *

Від Долинської до Вознесенського по повітряній лінії—125 верств. Було вирішено, що при кінці 4-го дня походу над вечір армія прямо з походних колон стане у вихідне для наступу групування (верстах у 10—15 на схід від самого м. Вознесенського), щоби перевести захоплення м. Вознесенського й переправи раніш, ніж червоні в ньому спроможуться організувати свою оборону. Скорим маршем ми вигравали на часі й уникали переслідування ворожими відділами з боку Кривого Рогу й Долинської.

Денні переходи під час цього маршу, хоч були й важкі, але переводилися вже в гарній весняній обстанові. Весна впливала добре на настрої козацтва.

Козаки йшли, йшли струнко, в зразковому ладу; далеко в чистому весняному повітрі лунали підбадьорюючі козацькі пісні. Хвильові відпочинки по балках, ранішні марші, забезпечення себе вартою по високих могилах, залишення вартових бекетів на попередніх ночівлях—от характерні риси цього маршу.

Як особливу міру, що мала часово замаскувати наближення нашого війська, Командування наказало в півдобовім переході від Вознесенського (по річці Соловій) виставити завчасно аванпостну лінію. Марш був переведений без особливих випадків; лише при виконанні останнього завдання увечері 14 квітня сотня Сагайдачників (Запорозька дивізія) в с. Солонім мала невелику сутичку з червоними.

14-го квітня, пізно увечері, до моєї звичайної селянської хати зіхалися командири дивізій: Ю. Тютюнник, Никонів, Гулий та начальник штабу Долуд. Жартома цю нараду було названо „нарадою у Філях“, бо дійсно для нас наслідки наступних подій були рішачими.

Питання про те, чи заатакувати Вознесенське, чи ні, на нараді не підносилося. Ходило тільки про те, як і коли.

Думки поділилися: отаман Гулий пропонував не гаяти часу, а ранком розпочати акцію, слушно застерігаючи, що при нашому стані зброї й амуніції єдина надія могла бути на несподіванку й хуткість в акціях; отаман Тютюнник і полковник Долуд, навпаки, пропонували прийдешній день лише ужити на підготовчу працю, а вже о 3-ій годині 16 квітня перевести самий наступ.

Обмін думок продовжувався щось із півгодини, коли нарешті остання думка перемогла, з огляду на дуже обмежену кількість інформаций, незнання району, а головне, з огляду на фізичну перетому війська.

Самий наступ на Вознесенське був спланиований таким чином:

1. 15 квітня: Розвідка (політична й військова), збір інформацій і прийняття мір для забезпечення на ранок 16 квітня необхідного маневренного пляцдарму; 16 квітня о 3-й годині наступ на Вознесенське, а по захопленню його, в той же день переправа на правий берег Бугу; в подробицях:

а) Волинській дивізії поставлене завдання забезпечити операцію армії під Вознесенським із півночі, з напрямків Ольвіопільського та Новоукраїнського (р. Арбузина); під вечір 15 квітня дивізія мусила захопити найближчу з півночі до Вознесенського залізничну станцію Трикрати й переправити через Буг біля Олександрівки та Константинівки свою розвідку і зробити все потрібне, щоб не допустити з Новоукраїнки підходу ворожих бронепотягів та автопанцерників. 16 квітня, під час наступу інших частин армії на Вознесенське, Командуванню Волиців наказувалося відтягнути кінний Мазепинський полк до с. Воронівки (6 верстов на південь від висоти 52,5), як армійську резервну частину.

б) Київська дивізія мала складати в атаці на Вознесенське правий бойовий учасок; 16 квітня з висоти 51,1, як вихідної точки, дивізія повинна була заатакувати північно-східню частину міста. Головна мета — захоплення залізничного двірця й розвинення акції далі в напрямку дерев'яного*) мосту через Буг у смузі між залізничною лінією та берегом Бугу.

в) Запорозькій дивізії з приділеним до неї 3-м кінним полком ставилося завдання: 16 квітня, з висоти 52,5, як вихідної точки, заатакувати місто зі сходу й південного сходу (с. Булгарка); особливе завдання — захоплення залізничного мосту й засобів переправи. 2-му Запорозькому кінному полкові під командою полковника Литвиненка ставилося окреме завдання: уночі з 15 на 16 квітня перервати залізничну лінію між Одесою та Вознесенським, щоб унеможливити підвоз ворожих частин із Одеського напрямку. Полковник Долуд відходив до розпорядимости отамана Гулого для об'єднання чинів кінноти.

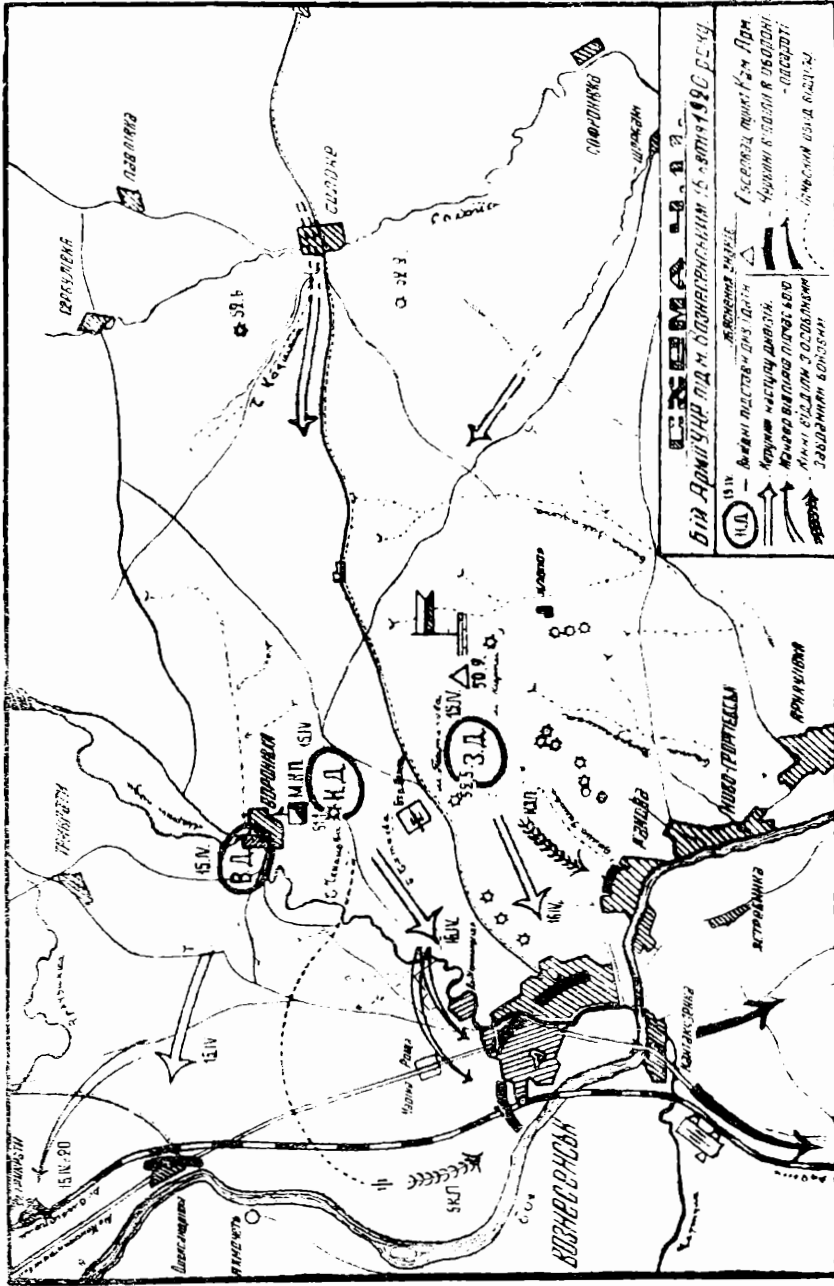
2. Початок наступу 16 квітня о 3-й годині.

3. Штаб армії до 24 години 16 мав переїхати до найближчого села на схід від м. Вознесенського. Командний пункт під час бою — висота 50,9. Для зв'язку з Київською та Запорозькою дивізією від штабу армії були послані до штабів дивізій персональні ад'ютанти Команди армії та зв'язкові старшини.

4. По захопленні міста комендантуру й порядок у ньому належало влаштувати заходами штабу Запорозької дивізії.

Таким чином найсильнішою групою була південна, Запорозька, в складі: 3-х кінних полків — до 500 шабель, 4 гарматі з декількома стрілами на кожну і піших куренів Запорожців, яких, і це не буде помилково, треба було вважати зовсім незброєними.

*) В штабі армії були відомості, що дерев'яний міст був цілий.

15 А - 15-я Армия
15 Д - 15-я Дивизия
15 КД - 15-я Кавалерийская Дивизия
15 РД - 15-я Ротная Дивизия
15 АД - 15-я Артиллерийская Дивизия
15 СД - 15-я Сигаловая Дивизия
15 ЕД - 15-я Инженерная Дивизия
15 МД - 15-я Медицинская Дивизия
15 ВД - 15-я Ветеринарная Дивизия
15 ТД - 15-я Транспортная Дивизия
15 ИД - 15-я Инженерно-техническая Дивизия
15 РД - 15-я Разведывательная Дивизия
15 ЛД - 15-я Логистическая Дивизия
15 СД - 15-я Снабженческая Дивизия
15 МД - 15-я Материальная Дивизия
15 СД - 15-я Строительная Дивизия
15 КД - 15-я Коммунально-хозяйственная Дивизия
15 СД - 15-я Служебная Дивизия
15 ИД - 15-я Информационная Дивизия
15 РД - 15-я Разведывательная Дивизия
15 ЛД - 15-я Логистическая Дивизия
15 СД - 15-я Снабженческая Дивизия

На випадок потреби Командування мало на думці притягнути до бою під самим Вознесенським з колони Волинців ще кінний Мазепинський полк із його пластунським куренем (6 верстов на північ від висоти 52,5).

У дальшій дискусії під час тієї наради були вирішені всі деталі майбутнього наступу. Не обговорювалося на цей раз тільки, що робити на випадок невдачі. Цього питання ніхто не підносив, бо почувалося, що воно не доречі: зрозуміло було всім, що по цей бік Бугу нам не було чого вже робити — червоні стежили за нами й переслідували з усіх боків.

*

15 квітня пройшло в зборі інформацій, організації таємної розвідки в саме м. Вознесенське та в іншій підготовчій праці; о 18 годині Волинці вирушили для виконання свого завдання, і вже о 20 годині стація Трикрати, а також всі технічні засоби зв'язку на північ були в їхніх руках (бій із охоронним куренем ревкому).

Якраз саме в той час у Вознесенському відбувався комуністичний зїзд; селяни оповідали, що кілька днів перед тим навколо міста по селах відбувалися урочисті збори, бо комуністам дуже хотілося, щоби на зїзді у Вознесенському були також відпоручники від комуністичного селянства, але з цієї вигадки нічого не вийшло, а по-декуди діло навіть дійшло до бійки.

Обороною міста керував червоний генерал Урсов. Большевики дуже покладалися на його воєнні здібності.

Усі відомості доводили, що большевики були в напруженню й турботах. Переводили спішно підготовку до оборони міста, не досить були в собі впевнені й увесь час просили з Одеси помічі. Всі члени комуністичної наради були закликані до зброї.

Все ж таки до пізнього вечера 15 квітня доскональних відомостей про кількість ворожих військ у штабі армії не було. Приблизно, залога Вознесенського складалася з декількох тисяч піхоти, ескадрона кавалерії, кількох гармат і сильного вісьмигарматного бронепотяга. Головна сила червоних мала добре озброєння.

Ранком 15 квітня, коли тількищо почало благословлятися на світ, почулася раптовна гарматна стрілянина, характерна для стрільби бронепотягів; потім застукали кулемети, чим далі густіше, часом пригадуючи далеке рокотання морських хвиль,—то було в напрямку Київців. Зліва з колон Запорозжів доносилися ледве-ледве чутно рушничні стріли.

Туман потроху знижувався, і з першими весняними проміннями з командного пункту штабу армії (висота 50,5) можна було вже бачити північно-східню частину міста Вознесенського, оточену густим як рядно туманом; звідти весь час чути було гарматні стріли.

Праворуч у величезній широкій балці ледве можна було помітити рух якихсь обозів та окремих кіннотчиків; роз'їзд, висланий із конвою, приніс нам повідомлення, що це відходили обози Київців.

Ще трохи згодом, приблизно о 7 годині, я одержав донесення отамана Гулого про невдалу спробу його кінноти нічним нападом захопити місто, і що він готується до загальної атаки; донесення отамана Гулого було датоване третьою годиною 16 квітня.

Я переживав важкі хвили, на карту було поставлене все... Вухом жадливо ловило всілякі зміни в бойових згуках, намагаючися по них знайти відповідь...

Навколо старшина — мій конвой... всі стоять, як скамянілі; почувую на собі їх проникливий погляд: за довгу спільну службу вони вже звикли по рисах обличчя й рухах моїх знаходити відповідь на те, як справи йдуть на фронті. Намагаюся заховати від них свої переживання, а привчений мізок мимоволі починає вже комбінувати нові пляни...

Раптом бачимо, що бронепотяг із божевільною хуткістю понісся від стації до залізничного мосту. Треба було чекати, що він зупиниться принаймні за мостом і звідти розпічне зноу свою гвалтовну стрілянину. Проте ні — білий димок від бронепотягу все зменшувався та зменшувався, потім ухилився праворуч, на хвилю знову з'явився, а потім уже зник і назавжди. Для штабу ясно було, що щось таке трапилось.

За хвилю ми вже поспішали наперед до нашої батареї, але назустріч нам летів уже перший вісник — Алмазівець.

— „Наші у Вознесенському, броневик утік“ — кинув він нам набік. Правда, оповіщення було надто лаконічне, але ж, властиво, більшого нічого й не вимагалось. Далі зустрічалися нам нові вершники, всі вони скакали за возами, двуколками — для набоїв, зброї, гармат...

По таких вістках ми пішли далі вже повним ходом наших коней, бо хотілося на власні очі побачити ті самі набої й переконатися, що це не був міраж.

Тільки сама вістка, що взяли силу набоїв, робили всім свято; для війська нашого це був правдивий Великдень.

Один із учасників цього бою, командир куреня Київської дивізії підполковник Сухоручко, якого курінь в цьому бою відіграв поважну роль на правому крилі армії, так оповідає про цей бій під Вознесенським на нашому правому крилі:

„Як тільки стемніло, дивізія знову була готова до маршу, але маршу надзвичайного — в цю ніч ми повинні були взяти місто Вознесенське, яке було занято значними ворожими силами. Кожен відчув важливість усієї задачі, яка, як усім було відомо, мусіла бути виконана за всяку ціну, бо іншого виходу не було для нас.

Тихо, під прикриттям темряви, в колоні підходили курені дивізії до Вознесенського. Через річку піхота переправилась із труднощами, і в кожного було повно води в чоботах, але це не перешкодило дальшому рухові.

Зі слів провідника — до Вознесенського лишалось усього кілька верстов.

Я був із першим куренем, який ішов в авангарді. Тут же був і командир дивізії зі своїм штабом. Незабаром вислані вперед дозори наткнулися на ворожий кінний відділ, який став був стріляти з кулеметів, але його люди були настільки перелякані, що стріляли на вітер. Все ж таки ця зустріч неприємно нас вразила власне тим, що ворог відкрив нашу присутність, і хоч ми на стрілянину не відповідали, але все ж ворог уже є попереджений. Сумніву не було — цей факт значно утруднював нашу задачу.

Коли почалася стрілянина, я одержав наказ—свій курінь розсіпати в лаву і спокійно вичікувати, не відповідаючи на вогонь. Сам командир дивізії проїхав перед куренем кілька разів і своєю присутністю заспокоююче впливав на козаків. Дорога на Вознесенське була вільна і ми рушили далі. Перший курінь посувався розвернутим фронтом — йому дано завдання зайняти ст. Вознесенське.

Мені була знайома місцевість, що прилягала до стації, бо ще у 18-м році я бився з більшовиками під Вознесенським і успішно заняв стацію та місто Вознесенське, розбивши більшевицький полк. Але тепер через темноту ночі не міг я орієнтуватися і вів курінь за вказівками провідника. Підпустивши нашу лаву на 200 кроків, більшовики відкрили сильний вогонь із рушниць і кулеметів, але великих страт не було — замішання в моїй лаві й у других куренях, що в той час підходили, продовжувалось не більш як 15 хвилин. Командири куренів опанували людьми, курені розсіпалися в одну довгу лаву. Я зі своїм куренем був на правому крилі. Лава лежала на м'якій ріллі, і я дав наказ окопуватись. Продовжувати наступ у темноті не було можливості.

Почало світати. Більшовики, що були притихли, знову відкрили шалену стрілянину. Вони добре бачили нашу лаву, бо вона була розсіпана по узгір'ю.

Повторення наказу перейти в наступ не було, та не було можливості й залишатися на тім самім місці, бо відстрілюватися не було чим. Прийшлося перебіжкою по одному відтягти лаву трохи взад, але це мало допомогло: чим більше розвиднялося, тим сильніший і влучніший був ворожий вогонь, треба було великих зусиль, щоб утримати козаків у лаві на відкритому й рівному, як долоня, полі.

Не було можливості тримати звязок із другими куренями та штабом, хоч він і знаходився зовсім близько, майже в передній лінії.

Я уявляв собі страхіття відвороту на випадок невдачі, коли ми не витримаєм. Чекати далі не було можливості, і я рішив..

Як мені було відомо, п'ятий кінний полк пішов із одною гарматою в глибокий обхід справа. Знаком про те, що п'ятий кінний полк розпочав акцію, мав бути перший гарматний стріл підполковника Чорного.

Я вирішив очікувати цього стрілу, як гасла, щоби кинутися з куренем уперед, а там — що Бог дасть, тим більше, що тепер я вже міг краще орієнтуватися.

Доповівши через кінного післанця командирові полку про своє рішення, я з великим напруженням нервів став очікувати серед чистого поля, не злазячи з коня, під сильним кулеметним і рушничним вогнем, до якого приєднався ще й досить влучний артилерійський — з єдиною думкою вперед-уперед!... Ми не маємо ні одного набою, дістати їх можемо тільки у Вознесенському, отже—або здобути, або загинути...

Пролунав гарматний стріл справа! Це гасло!

Не памятаючи себе, я кинувся вперед із несамовитим викриком команди: Встань! Хлопці, за мною, вперед! Слава!!!... Як один, піднеслася лава, із голосним криком „Слава“ кинулася вперед бігцем. Повторюючи без перерви команду „Вперед, слава, бігцем!“, я гнав коня вперед, а козаки від мене не відставали. Стація виднілась далеченько праворуч, відкіля комуністи стріляли з гармат, але це не перешкаджало мені все ближче з купкою людей куреня, чоловіка в 15, підбиратися до депа, де місцевість була для мене знайома.

Цілком одірвавшись від головних сил, я заняв депо з одним кінним ординарцем і тими ж 15 козаками куреня, що весь час від мене не відставали і які пробігли до 4 верстов бігцем із криками „слава“, і хоч із них уже дух випірав—як кажуть—а вони ще не переставали кричати „слава!“

Із великим задоволенням мацав мій ординарець тількищо залишені комуністами ще теплі, вкопані гармати.

Ворожий бронепотяг все далі й далі відсувався, покидаючи стацію. Тут же я побачив маневруючий потяг, і в мене майнула думка, що пустивши порожній паротяг навздогін бронепотягові, можна буде зробити його нешкідливим. Я крикнув здалека машиністові, щоби він зупинив паротяг. Він одразу мене був не послухав, але, коли я назвав йому мое прізвище, яке було залізничникам того району відоме ще з 1918 р., паротяг зупинився. Я наказав двом козакам заволодіти паротягом і пустити його навздогін бронепотягові, а сам із ординарцем кинувся на стацію. Тут по всьому було видно, що з цього боку нас так скоро не чекали, бо в той час, як залізничники, пізнавши мене, повискакували зі стації, вітаючи мене, комуністи, між якими був і комендант стації, юрбою щодуху тікали вздовж колії до залізничного мосту. На мій крик зупинитись вони звертали мало уваги (властиво, звернули, бо стали втікати ще дужче). Гнатися за ними по колії було неможливо, а козаки ще не підіспіли. Але втекти вдалося не всім. До 100 чоловік красноармійців із двома кулеметами залишилися на стації. Вони через несподіваність нападу здалися без жадного опору“.

Оригінал був написаний для мене, але пізніше він попав у газету, якої зараз вже немає,—„Соборна Україна“.

Наступ Запорозької піхоти, що, як уже було зазначено, була майже неозброєна (деякі козаки мали більше надії... на каменюки, чим на свої куцопали), — теж не вдався.

І от саме тоді червоні зробили помилку, яка й скилила перевагу в цьому бою на наш бік.

Коли комуністи побачили відступ наших піших лав, то зраділи, покинули свої шанці, міцні будинки й розпочали безсистемне переслідування Запорожців.

Лави большевиків у деяких місцях були зовсім наближені до наших; чутно було вже, звичайні в таких обставинах, викрики большевиків: „Товаріщі, остановітесь, ми свої, кладіте оружжє, вам будет харашо“.

У цей критичний момент отаман Гулий кинув на крила лави червоних у протинаступ кінноту полковника Долуда, яка вдерлася в большевицькі лави, знищила їх, бо ніхто не відійшов, і полетіла далі до самого міста Вознесенського.

Алмазівці, котрі під час ворожого протинаступу, стріляючи на картечу, прикривали відступ своєї піхоти, під час молодечої атаки нашої кінноти висунули одну свою гармату з останніми набоями значно вперед і відкрили влучний вогонь по залізничному мосту.

Здається мені, що з тих самих причин бронепотяг, який — як ми бачили — весь час був під загрозою атак 5-го кінного полку, і розпочав свій хуткий відхід до мосту. Цей момент був удаво використаний Київцями — станцію було захоплено, а наздогін большевиків-бронепотягові було послано „бежевільний“ паротяг, себто без керманічів.

Цьому останньому фактові я надаю дуже поважне значіння, бо наколи б це не було зроблено, то большевицький бронепотяг ще наробив би нашому війську чимало клопоту.

* * *

Волинці виконали своє завдання напередодні, демонстрували в день бою в бік Ново-Українки й нарешті склали певну заслону під час всієї акції аж до кінця переправи через Буг.

Полковник Ткачук у своїй розвідці з приводу бою під Вознесенським так резюмує наслідки цього бою:

„Бій був дуже впертий, на полі залишилося порубаних шаблями 648 комуністів; з нашого боку було вбито тільки двох козаків та поранено п'ятьох. Нашій армії досталося тут 18 легких та 8 гірних гармат, 12 мітральєз, 2 важкі гармати, 2 мільйони рушничних та 32 тисячі гарматних набоїв, 5 тисяч рушниць, 4 кулеметів, 4 ешельони різного військового майна і 4 тисячі фір большевицького обозу.

Захоплення Вознесенського нашим військом забезпечило його набоями та іншими військовими припасами. Воно підняло настрій та самовпевнення серед нашого потомленого козацтва й налякало ворога. Значіння його настільки велике, що цілком можна погодитися з одним із учасників бою під Вознесенським, який пише: „Цей бій створив невмирущу славу нашому українському козацтву“.

Мої персональні спостереження, доклади начальників, які я вислухав на самому місці бою, доклади моїх звязкових старшин тощо

дають мені можливість сказати, що кожний із учасників безумовно славного для нашого війська бою виконав те, що йому належало виконати. Було важко, були навіть трагічні моменти, однак взяли верх упертість, завзятість і свідомість, що ми мусимо за всяку ціну дістатися на той берег.

Перебіг діла мені уявляється так:

Акція нашої кінноти в районі Запорожців, яка була розпочата ще поночі (о 2 години), не вдалася, і отаман Гулий відвів кінноту в ближні балки, поза свої піші частини.

Київці добре орієнтувалися спочатку і майже вдерлися на саму стацію, але ж наскочили на 8-мигарматний бронепотяг, який божевільним вогнем із гармат і кулеметів відбив атаку Київців; Київці відійшли і зручно зачепилися недалеко за місцеві пункти.

За пів години по захопленні міста я вже був радий вітати отаманів Гулого та Юрка Тютюнника, полковників: Алмазова, Долуда, Вовка, Дубового, Нельговського, Добротворського, Троцького, Яшниченка, Литвиненка, Дяченка та багатьох інших, старшину та все козацтво з щасливою перемогою; Волинців не було, бо вони, згідно з завданням, забезпечували нашу акцію під самим Вознесенським із півночі.

З відомостей, що були відшукані в штабі Київської дивізії після перегляду захваченої на стації кореспонденції, а також з принятих зараз же по захваті стації нових депеш можна було зрозуміти, що з Одеси треба було чекати підходу нових ешелонів. Час був дорогий, тому я вирішив до наступного ранку 17 квітня с. ст. бути вже на тому березі.

У конторі начальника стації, після короткої наради з командирами дивізій, по армії було видане таке розпорядження:

16 квітня о годині 10 у Вознесенському.

1. Запорожцям негайно вислати кінний відділ у напрямку Василювського, де знищити дерев'яний залізничний міст; інші частини дивізії угрупувати в східній частині міста. Київцям забезпечити на тому березі для армії необхідний пляцдарм для спокійного переведення переправи. Волинцям бути напоготові, щоб відбити всі ворожі ації з північного напрямку, які силкувалися б помішати нашому використуванню Вознесенської бази й переправі армії на той берег.

2. Комендантуру в місті і догляд за порядком має провадити штаб Запорозької дивізії.

3. Дальший поділ здобутого у Вознесенському майна між частинами армії доручається перевести полковникові Ткачукові.

Переправа мала переводитися головним чином за допомогою порому (8 возів або 20 коней). Залізничним мостом могли користатися лише піші частини.

Затримати нас на цім боці міг тільки поділ майна та знищення всього того, чого ми не могли б із собою взяти. Треба було ще й попусувати залізничний міст через Буг із таким розрахунком, щоби над відбудовою його прийшлося червоним попрацювати 4 або 6 тижнів.

Ці справи поділено поміж штабами Запорозької та Київської дивізії.

Вознесенський бій мав не тільки високе моральне значіння для армії У. Н. Р., але, завдяки захопленню бази, наша армія озброїлася на першорядний зразок; у нас поставлено заново артилерію, поновлено кулеметні частини, піхота придбала цілком нові рушниці з багнетами, козаки-пластуни замінили свої „куцопали“ на нові рушниці кавалерійського зразку; кіннотчики здобули списи, сідла, остроги, легкі кулемети. Набоїв придбано цілі вагони. Те, що не можна було підняти возами, розділювалося комендантурою між селянами.

Навіть панотці, урядовці, немуштровані погоничі — все тримало рушниці в руках, підперезувалося кулеметними стрічками, закладало ручні гранати за пояс і т. і.

Це було якесь захоплення, бажання забезпечити себе набутим на довгий час, кожний розумів, що в майбутнім нас ще чекають важні події. Мимоволі приходила думка — коли би так все це раніш, у минулому році восени, коли ми крок за кроком відходили беззбройні під навалою большевиків-комуністів і білих військ Деникіна, коли терен рідний ми застидали трупом своїх кращих синів за те, що і

...ми вірили, що своїми руками
Розібемо скалу, роздробимо граніт,
Що кровю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ“.

ЧАСТЬ IV.

На ворожю стелю.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ЧАСТЬ IV.

I.

Марш армії в районі Ананьїв — Балта — ст. Любашівка в цілях вивчення ситуації на прорив через відділи Червоної Армії.

Район, що в ньому розвинулися квітневі чини Української Армії, обмежувався на сході середнім Бугом, на заході — Дністром; з півночі лінією: Ямпіль—Брацлав (обидва включно), а на півдні—Дубосари—Ананьїв—Ольвіопіль (всі включно), тобто до нього входили: південна половина Поділля й північно-західня частина Херсонщини (повіти: Тирашпільський, Ананьївський, Ольвіопільський), що разом складало простір біля 200 верстов з півночі на південь і 75 верстов із заходу на схід.

Залізницею Жмеринка — Одеса майбутня площа наших чинів поділялася на дві нерівні частини (східню й західню), при чому кожна мала свої властивості.

Місцевість, взагалі, пагориста, на захід від залізниці стає сильно гористою; до того ще глибокі балки, що тягнуться головним чином зі сходу на захід, густо прорізують усю західню частину цього району. З цих причин західня частина для маневрування війська була дуже незручна. Крім того, в цілому окресленому районі переважає глинуватий ґрунт. Однак, у місцевостях, що прилягають до Бугу, а особливо в районі Ольгополя й Ананьєва, ґрунт—піскуватий.

В частині від Ямполя до Тирашполя Дністер, особливо на весні, досить широкий і бистрий, і його вважаємо за серйозну водну перешкоду, що вимагає при форсуванні спеціальних воєнно-технічних засобів.

Крім численних струмків, що вються по всій цій території в усіх напрямках, район прорізують до десятка значних Дністрових допливів. Ці річки у весняну пору були теж значними перешкодами для рухів армії.

Опис району ми закінчимо вказівкою, що, крім смуги понад Дністром, південна частина району має більше лісів, а щодалі на північ — лісів менше.

Шляхи: крім головної залізничної лінії Жмеринка — Одеса, що про неї ми вже згадували, східню частину району зі сходу на захід прорізують три залізничні лінії, а саме: вузькоколійна — Вапнярка — Христинівка, Попелюхи — Гайворон і ширококолійна — Бірзула — Балта — Ольвіопіль. Перша й остання лінія обслуговували московський фронт і були під пильною охороною червоних бронепотягів.

На обгородувані ґрунтові шляхи район був бідний. Крім єдиної шосе, що тягнулася вздовж Дністра, були лише окремі відтинки їх.

На загал, цей район був досить підхожий, ба, навіть, зручний для маневрування невеликих відділів партизанського характеру, але й дуже важкий для руху відділів із гарматами та обозними валками.

Настрій населення на Херсонщині та на Поділлі до москалів був виразно ворожий. Саме перед нашим прибуттям, на початку квітня, в усьому районі було неспокійно — то тут, то там вибухали повстання.

* *

18 квітня вся Українська Армія була вже на правому березі Бугу (схема 12). Дане кінному Запорозькому полкові оперативне завдання було виконане: залізничний міст біля Василювої (20 верстов на південь у напрямку на Одесу) полк спалив. Через те, а також у наслідок того, що ми пошкодили залізничний міст через Буг, можна було сподіватися, що на цілій дільниці залізничний рух буде припинений щонайменше на три-чотири тижні.

Тут командування довідалось, що в районі Ананьєва й Балти зривалися масові селянські розрухи. Ці міста були якраз у напрямку того району, де перебували в тому часі Українська Галицька Армія та частини полковника Удовиченка, а тому командування вирішило скерувати армію в район Ананьїв—Балта—Бірзула—ст. Любашівка (на схід від Бугу).

Від Вознесенського до Ананьєва по повітряній лінії буде до 100 верстов, а від Ананьєва до Балти—біля 40 верстов. Рейд Запорозької кінноти на Одесу не міг маскувати нашого руху на північ більше, як тиждень.

Взявши все сказане вище під увагу, командування рішає рушити в напрямку на Ананьїв. До с. Святотроїцького марш для армії був призначений спільний по осі: Кантакузенка й Миколаївка (18), Софіївка (20), Покровка (21), Святотроїцьке (22); в околиці с. Святотроїцького (25 верстов на південний схід від м. Ананьєва) дивізії мали вже одержати кожна своє власне бойове завдання, а саме:

Запорозька дивізія: 22 квітня—закопити Ананьїв і окремим кінним відділом зробити наскік на Бірзулу;

Київська дивізія: між 23 і 24 квітня — захопити місто Балту та залізничну станцію Балту;

Волинська дивізія та 3-й кінний полк: складаючи спільну армійську резервну групу,—посуватися за Запорожцями.

Додаткове завдання для Волинців: 21 квітня окремим відділом захопити ст. Любашівку (на залізничній лінії Балта—Голта), зімпровізувати бронепотяг і потім зробити випад на Голту;

Штаб армії — при Запорожцях.

Українська Армія, вже добре озброєна, морально зміцнена, дивилася з повною вірою в майбутнє й була, хоч невелика числом, але висока своєю якістю бойовою.

* * *

Похід війська по Забужжю в район Ананьєва відбувся легко й без жадних перешкод із боку ворога, але з часом наближення до Ананьєва ситуація ставала грізнішою. 20 квітня ми мали відомості, що під Ананьєвом ішли завязті бої між повстанцями й москалями та що московські каральні відділи спалили п'ять великих сіл (називали Липецьке, Потицели, Байтали, Онуфріївку та Селиванівку); щоби загрозити червоним стилу, Київську дивізію з визначеної осі маршру скеровано в район Балти, а решта армії продовжувала свій марш. 22 квітня, біля 11-ої години, колона Запорожців та 3-й кінний полк увійшли до села Кохівки (верстов 12 від Ананьєва) (схема ч. 12); по дорозі з міста тяглися численні фури з утікачами; плач жінок і дітей, прокльони старих справляли на колону гнітюче вражіння. „Поспішайте, бо наші відходять, москалі все чисто палять“ — чулося з возів та від селян, що натовпом вийшли назустріч нашим колонам.

У Марянівці від посланців отамана Пшонника я достав першу докладну орієнтовку: ворожий відділ наступав із Балти в приблизній силі до 600 багнетів та при численних кулеметах; гармат відділ не мав, кінноти — обмаль. Повстанців було сила — аж до 5,000, але вони були зле озброєні; дійсною силою повстанців був тільки Чорноморський партизанський полк (з Тирашполя—150 чоловік піхоти при кулеметах і кінному дивізіоні до 90 шабель); Чорноморці були добре озброєні, але їм бракувало набоїв.

Червоні енергійно тиснули повстанців і вже були біля північно-західної околиці Ананьєва (передмістя Гардранбура).

Я вирішив: підтримати повстанців на фронті гарматним вогнем, а кінноту направити на ліве крило й ворожі тили, щоби відрізати їм шляхи на Балту.

Коло 14 години цього (22 квітня 1920 р.) дня в с. Великій Борярці (місцевість ця означена на схемі ч. 14) частини армії одержали від мене такого наказу, виданого безпосередньо командирам частин:

1) Полковникові Алмазову з одною батареєю обсадити позицію на північно-східній околиці міста й підсилити фронт повстанців та Чорноморського полку гарматним вогнем;

2) Полковникові Литвиненкові з кінною бригадою (3-й кінний і 2-й Запорозький полк) заатакувати ліве крило червоних, а по змозі і стилу;

3) Іншим частинам Запорозжів стягнутися до західньої частини с. Марянівки й ждати на мій приказ;

4) Штаб армії на західній околиці с. Марянівки *) командний пункт — висота 93,4.

З південного сходу до Ананьєва підходить велика й широка балка, і в ній тече річка Тилігул. По цій балці розсіпані села й хутори, що без перерви тягнуться з десятків верстов і потім поступово зливаються з передмістям. Річка Тилігул, що поділяє місто на дві частині, неглибока й має тверде дно; через неї декілька мостів і бродів. З північного сходу місцевість дуже гориста й має добрі обсерваційні пункти. На північ від міста місцевість має характер піднесеної високорівні.

Від вступу нашого війська у бій ефект був для обидвох сторін надзвичайний. Кілька влучних гарматних стрілів кінно-гірського дивізіону, а потім атака кінної бригади (використали криївки по балках) вирішили вислід бою, хоч наша кіннота все ж таки мала значні страсти від московського кулеметного вогню. **).

О 20-й годині: в самому місті Ананьєві, в повстанчому штабі я побачився з отаманом Пшонником, що був душею цілого повстання, та з його начальником штабу полковником генерального штабу Г-м. Після отаманового доповіді я зауважив повстанцям, що армія наша має своє спеціальне завдання та що по трьох днях вона обов'язково має залишити Ананьїв, а тому вони мусять мати це на увазі й бути до того готові.

О 22-й годині: військо групувалося на ночівлю так: (схема ч. 13).

В самому місті—штаб армії, штаб повстанчий, 3-й кінний полк, Чорноморський полк і повстанчий відділ; Запорозжцям відведено східню частину міста — Задніпрянці, а Волинцям — північно-західню.

23 квітня ранок пройшов спокійно.

Опівдні: московський каральний відділ, приблизно в числі від 600 до 900 бойців при 4 гарматах та невеликих кінних відділах, повів наступ на Ананьїв з південно-східнього напрямку на передмістя Благодатне (схема ч. 13). Бій розпочато в тому самому угрупованні, в якому військо було розміщене на ночівлю. Першу відсіч москалям дали Алмазівці й 3-й кінний полк, командир якого з власного почину перейшов до контр-наступу й тим на деякий час зв'язав ворогові активність; за цими першими відділами вступили до бою й Запорозжці на нашому правому крилі. Командування вирішило прийняти бій на висотах, що на південний захід від міста Ананьєва (висота 102,02); Запорозька артилерія зайняла відкриту позицію за річкою Тилігулом, на спаді висоти 93,4.

Треба віддати належне москалям: вони атакували енергійно й уперто повторювали свої удари. З дозорного пункту полковника Алмазова (вис. 93,4) видно було простим оком, як вони, використовуючи вузьні балки, спускалися в долину річки Тилігулу й нама-

*) Див. схему ч. 14, де означено цю місцевість.

***) Першу атаку червоні навіть одбили.

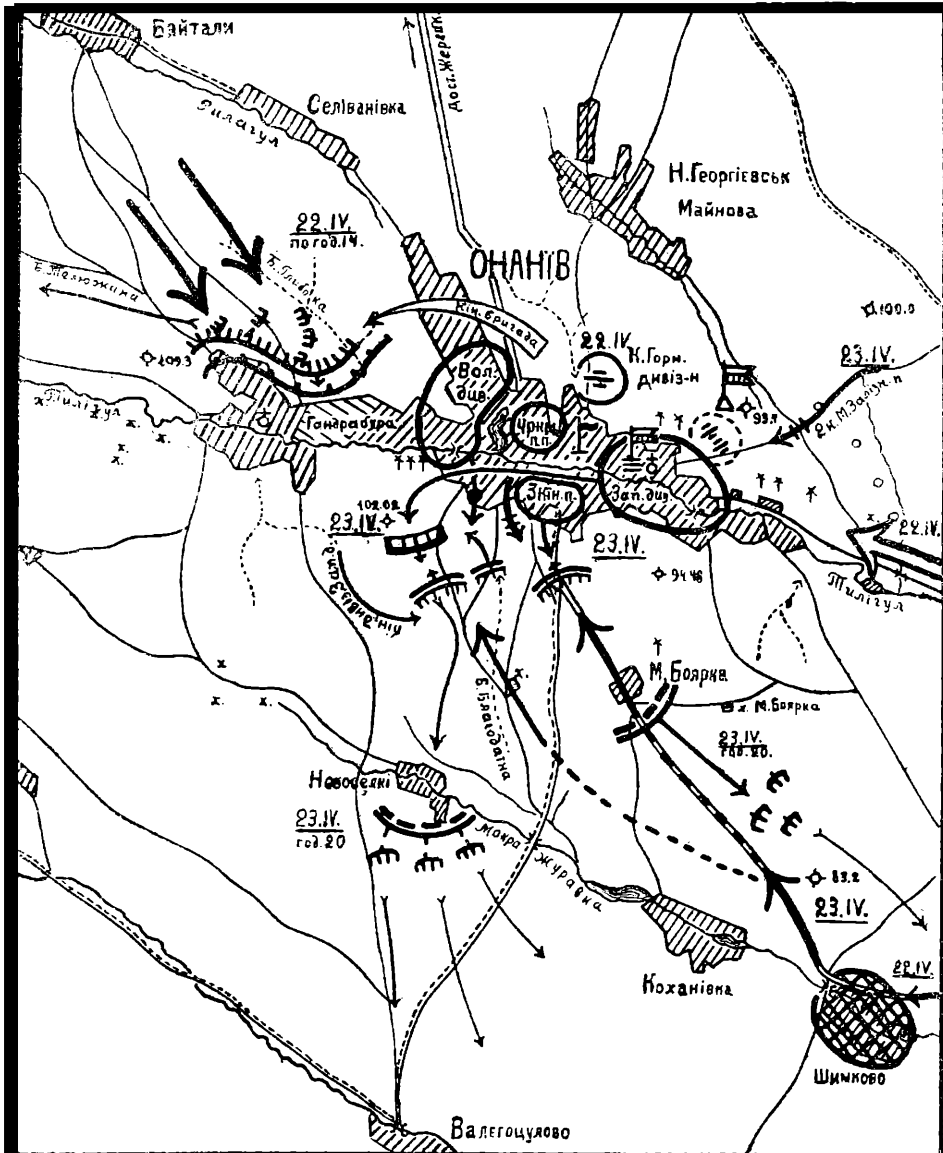

СХЕМА Ч. 13.

ПОЛОЖЕННЯ ЗАПОРІЖСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ДИВІЗІЙ ІЗ КІН. ПОЛКУ В ДНЯХ 22-23. IV. 1920 Р.

Об'яснення знаків:

- Повстанці від натиском червоних;
- Вступ дивізій до Оланіва в дні 22. IV.
- Угрупованні в ніч 22/23. IV.
- Червоні в дні 22. IV.
- Арт. Залар. див під час бою 23. IV.
- Сізушчя в г.д. 20 дн. 23. IV.
- Штаб повстанців;
- мін. полк. м. Гетьманівки
- Керулки утечі червоних.

МАСШТАБ 1:200,000 (1 см. = 2 кілометра).

галися охопити ліве крило Запорожців зі сходу. Щоби допомогти Запорожцям, командування армії наказує кінному Мазепинському полкові з його пластунами перешкодити цьому ворожому маневрові.

О 14-й годині. Піший Запорозький полк рішучим контр-наступом, без стрілу, примусив червоних до відступу, а Запорозька дивізійна кіннота, направлена на ворожі тили, примушує їх прискорити свій відступ і тікати. Переслідування червоних тривало до пізнього смерку й зупинилося аж біля річки Мокрої Журавки.

О 20-й годині. Командування армії припиняє бій і, з огляду на пізній час та через втому вояків, залишає Запорожців на ночівлю в тому самому розпологові, що його після атаки прийняло Командування Запорозької дивізії, а саме: в с. Новосілках (7 верстов на південний схід від Ананьєва) — штаб дивізії та піші частини; на передмістю Благодатному — кінно-гірський дивізіон полковника Алмазова, а в Малій Боярці — (5 верстов на південний схід від Ананьєва) — кінна бригада.

Так була зліквідована й друга спроба червоних опанувати місцем розпологу повстанців.

*

Але командування все не було спокійне за напрямом Вознесенське—Ананьїв, а через те до зазначеного вище угруповання вводить такі корективи: Волинській дивізії на прийдешню добу доручає глибоку розвідку на південь і південний схід від нашого угруповання.

Кінно-Мазепинський полк Волинської дивізії був на ночівлю пересунутий далі на східню околицю м. Ананьєва, Чорноморському полкові й повстанцям отамана Пшонника було дане завдання ближньої охорони міста; крім того, від конвою командарма о 3-й год. 24 квітня наказано викинути серію розїздів уздовж по долині річки Тилігула. Треба зазначити, що в усі відповідальні моменти з кінними частинами, що були при команді, командування робило свої власні розїзди для контролю, бо досвід показав, що ця подвійна розвідка служба на важніших напрямках часто давала добрі наслідки.

В цьому новому угрупованню дві наші дивізії—Волинська й Запорозька та повстанці мали перебути ніч із 23 на 24 квітня; треба тільки ще зазначити, що про полк Чорних Запорожців Командування Армії до пізнього вечора 23 квітня жадних відомостей не мало.

24 квітня. Ворожа активність, що її треба було сподіватися на напрямку Вознесенське—Ананьїв, виявилася; москалі, що над ніч підійшли до с. Святотроїцького (25 верстов на південний схід від Ананьєва) мобілізували місцеві транспортні засоби й вночішнім маршем рушили на Ананьїв. О 4-й годині наші охоронні відділи в с. Кохівці виявили розвідку червоних, а о 5-й год. ворожі кулемети відкрили рясний вогонь на віддалі з одної верстви від місця постою штабу армії.

Командування розпорядило так:

1. Конвоеві Командарма поставити перший опір ворогові в напрямку великого шляху Ананьїв—Святотроїцьке; Чорноморському

полкові — підтримати конвой і потім, коли ворога буде затримано; перейти на себе середній бойовий участок.

2. Волинській дивізії — скласти лівий бойовий участок, обсадити позицію по висотах на південь і південний схід від міста Ананьєва (на південь від висоти 199), — боронити підступи до м. Ананьєва зі сходу та північного сходу.

3. Запорозькій дивізії — угрупуватися в хут. Малій Боярці й дождати наказу від Командарма.

4. Штаб армії — висота 93,4 (біля вітряків).

Начальникові конвою полковникові Павловському я передав цього наказу персонально, до Волинців поїхав начальник Оперативного Відділу ген. штабу полковник Стефанів, а до Запорожців послано було ад'ютанта сотника Миколаєнка.

Коли Запорожці стягнулися, й зібралася вся їхня команда, я виклав отаманові Гулому ситуацію та видав бойові завдання іншим частинам армії й бойовий наказ Запорожцям, а саме:

Видати, поки наблизяться москалі до Волинців на 700 — 800 кроків, і заатакувати їхнє ліве крило; напрямом Мала Боярка — Петрівка. 3-й кінний полк я взяв до своєї власної розпорядимости й угрупував його на західній часті м. Ананьєва.

Біля 11-ої години ситуація була така (з обсерваційного пункту, біля вітряків) (схема ч. 14):

В нашому центрі конвой і Чорноморський полк відбили всі спроби москвинів прорізати наш центр; супроти Волинців москалі під захистом гарматного вогню широкою лавою поволі посувалися наперед і були вже кроків за 1,000 від Волинців; Запорожці зайняли вихідне для контр-наступу становище (укриття на схід від висоти 94,48).

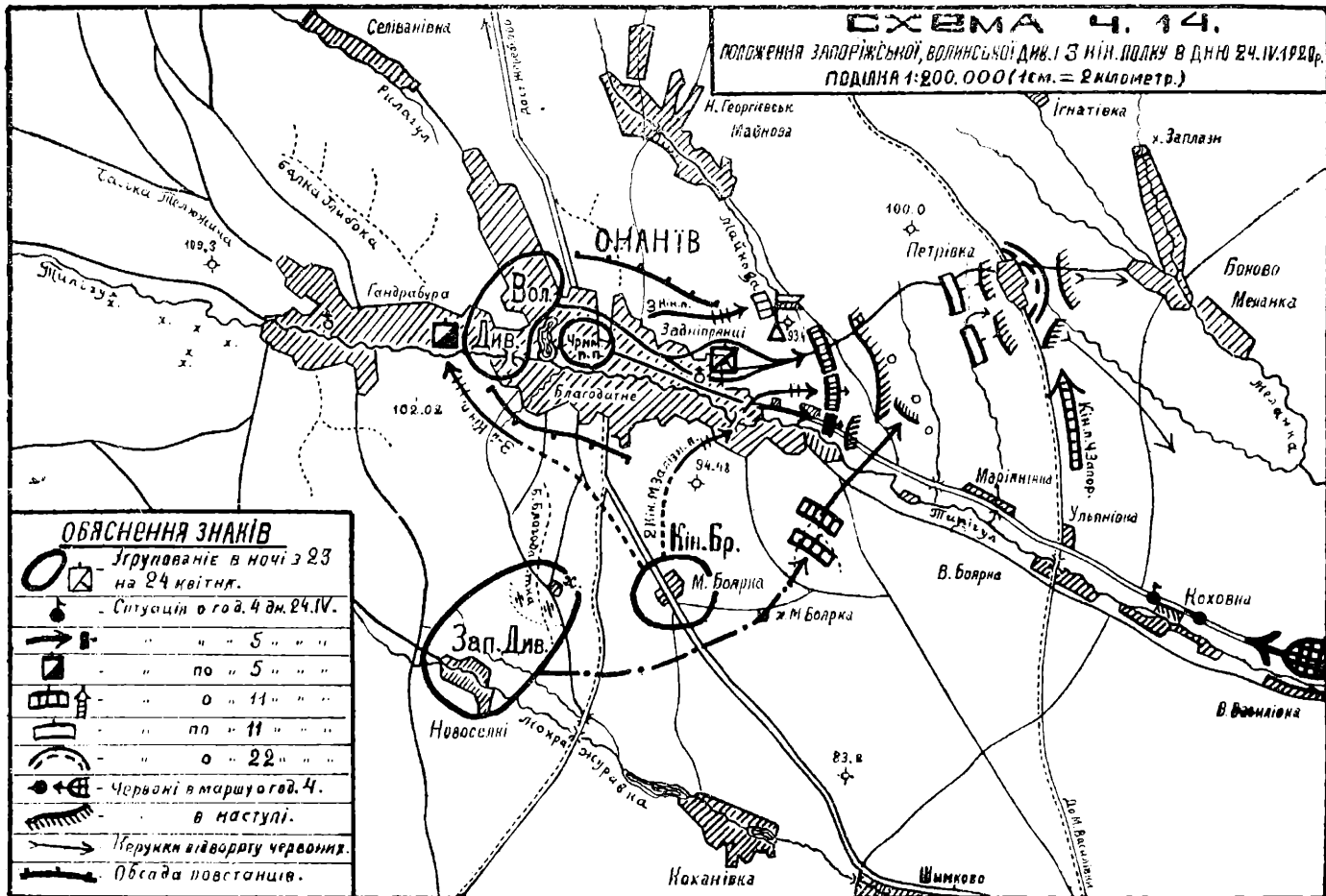
Волинці трималися добре, їхні гармати успішно змагалися з гарматами москвинів.

Сотник штабу армії В. Пащенко, що з обсерваційного пункту стежив за перебігом бою, звернув мою увагу на те, що у ворожому тилу помітні були шрапнельні вибухи; придивившись, я ствердив його спостереження, й ми прийшли до висновку, що то були Чорні Запорожці*). Це наше спостереження й висновок були негайно передані до штабу Волинців (полковник Никонів, сотник Волосевич), що зареагували на це повідомлення командарма рішучим контр-наступом на москвинів; Запорожці підтримали Волинців ударом у фланг і перейняли москалям шлях на Святотроїцьке; 3-й кінний полк у той час висунутий був із резерви на наше ліве крило, щоби зміцнити кінних Мазепинців.

Переслідування тривало аж до 22 години; москалі, яких було відрізано від шляхів, примушені були відходити манівцями на північний схід. Цей останній ворожий відділ був сильніший від двох перших. Боями між 21 і 23 квітня ми розбили вцент усі три московські відділи, що були направлені супроти повстанців і нашого війська

*) Марш-маневр Чорних Запорожців показано на схемі ч. 14. Редакція.

СХЕМА Ч. 14.
 ПОЛОЖЕННЯ ЗАПОРІЖСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ДИВ. І З НІН. ПОЛКУ В ДНІ 24.IV.1920р.
 ПОДІЛКА 1:200.000 (1 см. = 2 кілометр.)

ОБ'ЯСНЕННЯ ЗНАКІВ

	Згрупуваніє в ночі з 23 на 24 квітня.
	- Ситуація о год. 4 дн. 24.IV.
	- " " " 5 " " "
	- " по " 5 " " "
	- " о " 11 " " "
	- " по " 11 " " "
	- " о " 22 " " "
	- Червоні в маршу о год. 4.
	- в наступі.
	- Червоні відвоювали.
	- Обсада повстанців.

на Ананьїв та його околиці. Такий виключний успіх треба пояснити завзяттям нашого вояцтва та тим, що, коли знищили ми купно з повстанцями звязкові засоби москалів, вони не могли скоординувати акцій своїх окремих відділів.

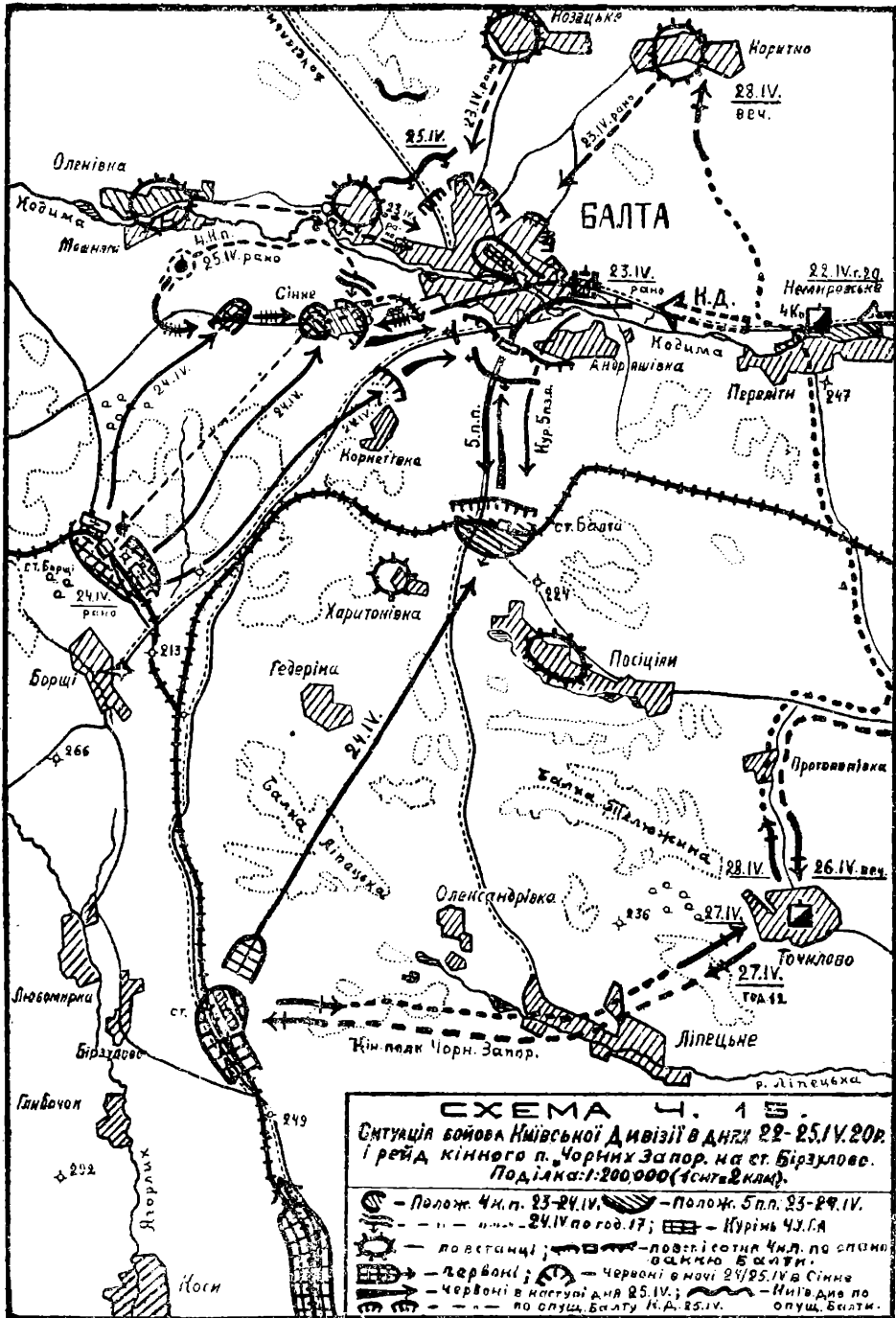
Коли перемогу 22 і 23 квітня треба, головним чином, покласти на честь Запорожцям і 3-му кінному полкові, то 24 квітня був днем Волинців.

Ці бої можуть служити за дуже добрий приклад активної оборони певної площі, на підставі ґрунтового знання ворожої психології.

*

У той час, як Запорожці й Волинці билися в околицях Ананьєва, в Балті відбувалася своя сторінка; на цей раз доля хотіла, щоб вона була смутною. Сотник Новиков так про неї оповідає:

„22 квітня о годині 8-й вечора 4-му Київському кінному полкові наказано було зупинитись біля с. Немирівського, не доходячи 7—8 верстов до м. Балти (схема ч. 15). Наказано було полкові, щоби за всяку ціну захопив м. Балту. Були відомості, що м. Балту охороняють вартувий батальйон, Галицький інженерний курінь і сильний відділ війська при червоній міліції; так само були відомості, що всі довколишні села обсадили повстанці, вони мали звязок із повстанцями з села Харитонівки, що так само мали допомагати в наступі. О другій годині ночі 23 квітня повернулися з міста посланці-селяни (повстанці) й донесли, що москалі всі тримаються напоготові, бо бояться наступу повстанців. Командир полку рішив з нальоту здобути місто, й о 3-й годині 23 квітня полк вирушив у наступ на м. Балту. Командирові 1-ої сотні, сотникові Тисальському, наказано було захопити пошту, телеграф і обеззброїти залогу; командирові 2-ої сотні — обеззброїти вартувий батальйон і технічний курінь Ч. У. Г. А., а 3-й пластунській сотні й повстанцям (селянам) обсадити позицію поза Балтою в напрямку на ст. Балту, поки не підійде наша піхота. В місто заїхали без жадного стрілу; почало світати, коли від 2-ої сотні приїхав до командира полку козак із донесенням, що від церкви, в напрямку на стацію, йде колона технічного Галицького куреня й що командир розїзду, хорунжий Протченко, просить допомогти йому обеззброїти курінь (біля 350—400 душ). У цей час почувлася кулеметна стрілянина в напрямку зі шляху, що на стації Борщі, а через яких 5 хвилин хорунжий Протченко їхав поперед колони технічного куреня. На запит командира до хорунжого Протченка, що за стрілянина, той пояснив, що командир Галицького технічного куреня на домагання хорунжого Протченка відмовлявся зупинити колону, кажучи, що має наказ стати на ст. Борщах і відступати на Одесу. Хорунжий Протченко зауважив йому, що місто зайняте повстанцями й партизанами та що московський наказ не важний; на це командир куреня сказав, що вас тут є дуже мало (в розїзді було 15 душ). Тоді хорунжий Протченко вирвав кулемета у галицького стрільця, вискочив поперед колони з криком: „Лягай—я стріляю“ —

та відкрив вогонь у повітря. Колона лягла. Після цього хорунжий Протченко обняв команду над колоною й привів її до місця постю штабу полку. Командир куреня й більша частина старшин носили на кашкетах червоні зірки, у стрільців—ні один із нас цього не помітив. Під час цієї розмови почувся страшенний вибух, і з одного з домів повалив сильний стовп диму. Виявилось, що москалі підірвали свою канцелярію. Балта почала горіти. У цей час почали з усіх сторін входити до Балти селяни-повстанці. 5-й піший полк і курінь з 5-го пішого збірного полку зараз же повів наступ на ст. Балту, а 4-му Київському кінному полкові наказано було зайняти с. Сінне й нести охорону на ст. Борщах.

Ніч з 23 на 24 пройшла спокійно, лише начальник застави, що була на ст. Борщах, доніс, що стацію зайняли 2 бронепотяги й один ешелюон кінноти, що прийшли з Одеси. О 17-й годині 24 квітня москалі укрито ввійшли до с. Сінного, де спокійно стояв кінний полк. Почався бій на вулиці. Коні були порозсідані, але тут багато допомогли селяни. У той час, коли козаки повискакували на вулицю й вступили у бій із москалями, селяни сідали й виводили коні. За якої півгодини полк було вибито з села, й він старався затриматися на висотах поза селом. До вечора 24 квітня трималися на запасній позиції; звязку з 5-м пішим полком не було, висланий роз'їзд доніс, що вліво так само знаходяться москалі, а не наша піхота. Вночі 24 квітня командир полку дав наказ відступити на с. Немирівське, звідки рано мали ми знову повести наступ на м. Балту. О 1-й години ночі прийшов селянин зі штабу дивізії та повідомив, що між нами й 5-м пішим полком врізалися москалі, через що й звязку в нас не було. Удосвіта знову було чути стрілянину в напрямку од м. Балти. Рано 25 квітня командир полку сотник Грибовський рішив обійти москалів істилу зі сторони ст. Борщів і напасти на Сінне—Балту. О годині 7-й рано був узятий до неволі кінний роз'їзд із охочого московсько-комуністичного відділу (того, що прибув із Одеси), начальник його вказав, де знаходиться той охочий відділ, батареї й обози. Сотник Грибовський наказав пластунам прикривати батарею сотника Чорного, а двом сотням кінноти заатакувати ворога зненацька. В цей час (година 7-а) наші донесли, що ворожа піхота наступає поза с. Сінним на м. Балту. Скритими підступами сотник Грибовський підвів полк непомітно до московської кінноти, що була спішена—розляглося гучне „Слава!"; заскочені зненацька червоні не пробували навіть сідати на коней, а кинулися втікати на с. Сінне. Кінний полк почав переслідувати ворога, що втікав, і напоровся в селі на ворожий обоз, що так само горячково запрягав коні. В цей час сотник Чорний відкрив сильний вогонь по червоних. Ворожа піхота так само безладно втікала. Все змішалось так, що не можна було розпізнати, де москалі, де наші—тільки було чути крики: „Товарищі! Єще путь к Одессе не отрезан“. У цей час кілька наших кіннотчиків понеслося в атаку на ворожу батарею і її захопили, а полковник Шраменко та підполковник Климач із кількома козаками (5-го полку) одразу повернули дві во-

рожі гарматі й почали бити по тих, що відступали, з їхніх же гармат. Тут ми здобули великі трофеї — кулемети, гармати й великий обоз“.

22-го квітня 4-й Київський полк здобув село Немирівське, що на схід від м. Балти, звідки полкові наказано було взяти Балту. Місцевість наступові сприяла. Місцями лежали ліси, а до самого міста тягнулися балки й добрі скритні підступи. Місто взагалі лежить у балці.

Від с. Немирівського дорога йде лісом, місцевість до самої Балти не рівна. Навколо Балти місцевість має ґрунт суглинкуватий.

23-го квітня. Балту взято. 4-й кінний полк розположився в с. Сінному, що на півд.-захід від міста. Село так само лежить у балці. До нього веде багато скритих підступів і балок. Для наступу війська дуже сприятлива місцевість. Полк виставив охорону в напрямку на ст. Борщі.

24-го квітня. Москалі під прикриттям 2 бронепотягів ведуть наступ по двох напрямках:

- 1) зі ст. Борщів кіннота й піхота на лінію Сінне—Балта;
- 2) зі ст. Бірзули на ст. Балта й на місто, при чому відділ, що йде на Сінну, обсаджує село, 5-й кінний полк відіздить від 5-ої дивізії, і це примусило відступити 4-й кінний полк на висоти, що на північ від с. Сінного.

25-го квітня. Москалі опанували стацію й місто Балту, а один відділ — село Сінне й насаджають на піхоту 5-ої дивізії. Щасливо заскочивши в тил, кінний полк вибиває червоних із села Сінного й веде наступ на Балту, примусивши червоних у безладді втікати.

II.

Марш-маневр у район Ольгопіль—Піщана (25 до 27 квітня). Галицька армія стає на революційний шлях. Командир бригади отаман Шепарович приєднується до армії.

У боях з 22 по 25 квітня Українській Армії пощастило розбити всі ворожі відділи, що їх москалі кинули були з різних напрямків до повстанського району Ананьїв—Бірзула—Балта. Щождо повстанців — то вони могли спокійно розійтися по своїх хатах.

Командування армії завжди старалося не затримувати війська довший час на одному місці й тому ніколи само не підбивало селян на повстання. В цьому разі ініціатива повстання виходила з самого населення, тому командування армії, як ми це бачили, зараз же зявило отаманові Пшонникові, що за 3 дні армія буде продовжувати свій марш.

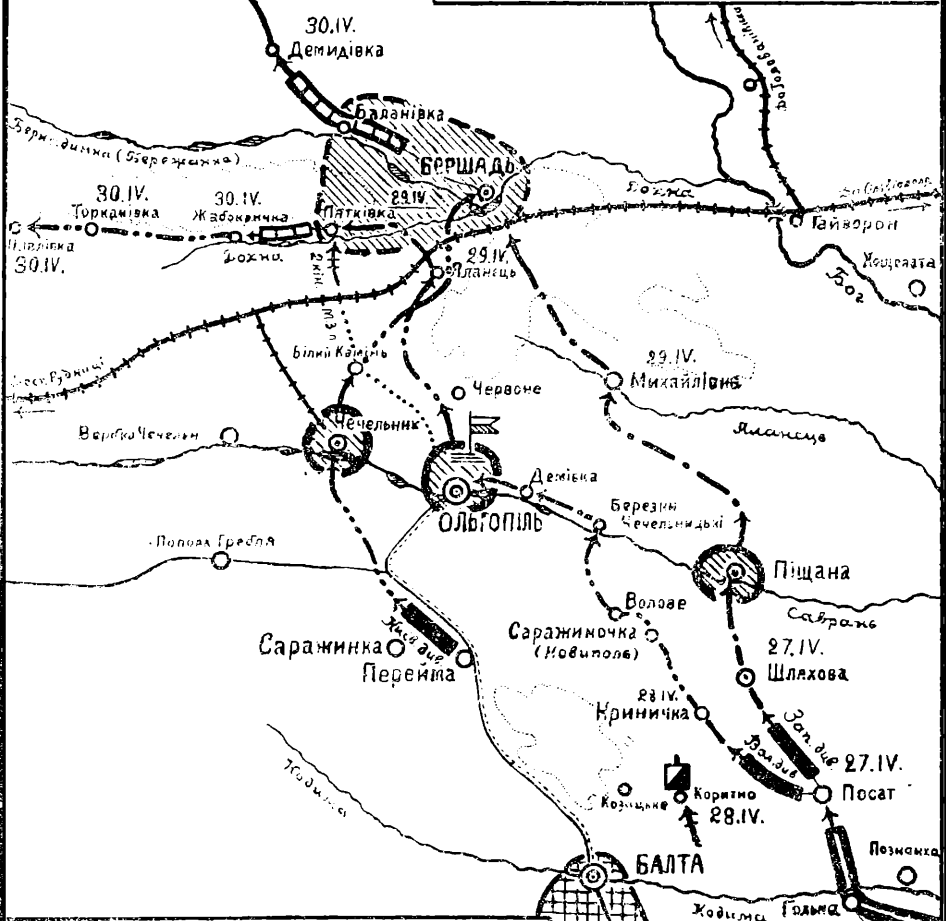
*

27-го квітня командування угруповує армію навколо Ольгополя (схема ч. 16). У самому місті став штаб армії та частини Волинської дивізії, в Чечельнику — частини Київської дивізії, у Піща-

СХЕМА Ч.1Б.

Положення Армії У.Н.Р. в днях 27-30.IV.20. по боях з червоними в околі Онаніва і Балти

МАШТАБ: 1:25000

- Обяснення Знаків:**
- Сильний марш 3-х див. з околиць Онаніва.
 - Зручовацька армія 28.IV. і даліший марш в район Бершадь.
 - Ослаблення району Бершадь 29.IV.
 - Рух в районі Бершадь: Київської і Запор. див. в район Пучоштин і Воз. див. в район Кришополь.
 - Поділ Черн. Запор. передтарисом в район Пучоштин.
 - Червоні по опущенню Балти Київською див. в дні 27.IV.20.

ній—Запорозька дивізія, а 28—29 квітня армія пересунулася до Бершаді й тут затрималася, щоби дати можливість частинам трохи відпочити й після того вже розпочати свою, останню вже, серію боїв. Цей наш марш-маневр маскувався коротким рейдом Чорних на ст. Бірзулу (схема ч. 15).

27-го квітня до складу Української Наддніпрянської Армії приєдналася кінна Галицька бригада отамана Шепаровича, що вже з 6 квітня була в таборі повстанців і числила в своєму бойовому складі 400 їздців, 30 кулеметів та 150 багнетів (піхота на возах) — на загальне число 1,000 люду.

27-го квітня з Піщаної (в околиці Бершаді) прибув до штабу армії (Ободівка) відпоручник Галицької Армії четар Білецький із отаманом Заболотним. Четар Білецький мав уповноваження від Галицького Повстанчого Комітету й часово перебував, яко звязковий, при отаманові Заболотному.

З їхніх інформацій виявилось, що Галицька Армія вирішила повстати проти червоних і приєднатися до Наддніпрянської Армії, але точних дат про термін початку повстання четар Білецький не мав. Це скріплювало командування в його рішенні йти на Вапнярку,— треба було поспішати.

У дневнику Галицької кінної бригади про події, що відбулися перед командуванням четаря Білецького, значилося таке:

„У квітні 1920 р. питання про війну з Польщею було вже для москалів питанням вирішеним. Все стверджувало їхню підготовку до воєнної кампанії на весну. Фронт червоного війська вже існував: на півдні він перебігав по лінії Ямпіль—Жмеринка—Вінниця й далі на північ (всі пункти в руках червоних), але командуванню нашому було відомо, що на зазначену частину бойової лінії штаб XII червоної армії висунув Галицькі бригади, а саме на напрямок Вапнярка — Жмеринка—Проскурів — III бригаду.

По Дністрі аж до Одеси також були розкидані окремі галицькі частини. В цих частинах було неспокойно. Червоний прапор — був для них лише формальною зовнішньою ознакою, — необхідним додатком до часу й обстановки“...

З цього ж району вийшли й перші партизани-чорноморці та 1 кав. Галицька бригада отамана Шепаровича.

* *

Покінчивши всі операції в районі Ананьїв — Балта — ст. Любашівка, щоб ясніше відчутти зазначену обстановку, команда рішає на 27 квітня пересунути gros армії в район Піщана—Ольгопіль.

В наказі по армії (ч. 73) це рішення змотивоване так:

„По одержаних відомостях від власної агентури, в районі Оdesa—Миколаїв значних ворожих сил нема.

В самих містах помітна паніка. По тих же відомостях на відтинку Могилів-Подільський—Вапнярка комуністи суцільного фронту

не мають. Наше військо на цьому (проти-московсько-більшевицькому—О.-П.) фронті — окопалося*.

III.

Остання операція: обстановка й мотивування оперативного рішення. Етапи, в яких воно переводилося. — Бої (з 30.IV по 2.V.) навколо Вапнярського залізничного вузла. — Останні бої.

Беручи під увагу все попереднє, командування вирішило скерувати даліше армію з району Бершаді на північний захід і вибрало напрямом Ободівка—Вапнярка—Ново-Ушиця. Це рішення, на думку командування, одночасно могло вплинути на активність частин Галицької армії, що перебувала в районі Вапнярка—Біреула.

На день 30 квітня армія досягнула: Запорозька й Київська дивізія—район Демидівка—Тростянець і Волинська дивізія—район Павлівка—Тарканівка. З цих районів командування приступило до виконання свого заміру.

Першим етапом у виконанні наміченого собі завдання командування намічає завдання побічне — захоплення району Крижопіль—Вапнярка—Журавлівка—Тульчин.

Перед тим, як перейти до змалювання останньої операції, переглянемо спершу засоби, якими армія диспонувала на день 30 квітня 1920 року.

Після боїв під Вознесенським, Ананьєвим і Балтою, тобто після 27 квітня, зайшли такі зміни:

До Волинської дивізії прибув після хвороби на тиф і знову став на чолі дивізії отаман Загородський. До всього складу Волинської дивізії був приписаний Чорноморський партизанський полк, що мав у своєму складі до 300 багнетів, 8 кулеметів і біля 100 шабель; відділ цей був добре організований і повний бойового запалу.

Київська дивізія доповнила свій склад Галицьким технічним кураєм із Балти до 300 чоловік; при кураєні був великий запас усякого технічного знаряддя.

Таким чином, у наслідок останніх подій Українська армія побільшилася на одного отамана, 750 багнетів, 38 кулеметів, 500 іздців і значну кількість всякого технічного знаряддя. Проте була й негативна сторона — з новими частинами до армії теж прибув значний обоз, що збільшив і без того великі валки армії.

Захоплення району Тульчин—Вапнярка—Крижопіль на 1 травня командування організовує так:

Запорозька дивізія (багнетів 500, гармат 5, шабель 400) 1 травня о 4-й годині захоплює м. Тульчин, рівночасно невеликим відділом захоплює ст. Журавлівку; після виконання свого першого завдання—дивізія лишає в Тульчині відділ забезпечення, а сама пересовується до с. Тимонівки, де чекає на дальші накази.

Київська дивізія (з доданим до її складу 3-м кінним полком—багнетів 600, шабель 400, гармат 4) 1 травня о 7-й годині роз-

починає наступ на Вапнярку з метою захоплення залізничної стації та околишніх сіл.

Волинська дивізія (з доданим до її складу Чорноморським пішим полком—багнетів 500, шабель 400, гармат 2) 1 травня о 4-й годині розпочинає наступ на ст. Крижопіль, рівночасно окремим відділом демонструє на ст. Рудницю; по захопленні ст. Крижополя дивізія забезпечує район ділань Армії з півдня (особливо з Одеського напрямку).

Галицька кінна бригада отамана Шепаровича (шабель 400, багнетів 150, кулеметів 30) 1 травня до 7-ої години скупчується в с. Тиманівці, де й очікує на наказ.

Штаб армії—від 7-ої години ранку в с. Тиманівці в безпосередньому звязку зі штабом Київської дивізії.

Ніч з 30 квітня на 1 травня всі дивізії використовують для опанування пунктами, що дало б їм вигідніше вихідне становище.

Команду армії особливо турбувало підтримання звязку під час усієї операції. Спізнення донесень могло дуже відемно відбитися на остаточному результаті. Через те, крім звичайних засобів, службу звязку підсилено службою командармового конвою.

Перейдемо до докладного огляду тих боїв.

1-го травня приблизно біля 11-ої години з с. Капустянів я приїхав на командний пункт Київської дивізії, що був в околиці с. Тиманівки. Дивізія якраз вела наступ із півн. сходу на Вапнярку. Москалі саме в той час підводили на свій фронт підсилення. Велика курява на дорозі ясно показувала напрямок колони й до певної міри її довжину. Гармати Київців (сотник Вітко) влучно обстрілювали ворожі частини й почасти їх розпорошили. Московські гармати відповідали, проте без дошкульних наслідків.

Два бронепотяги—один на самій Вапнярці, а другий між Вапняркою та Журавлівкою,—підтримували червону піхоту. Це свідчило про те, що ст. Журавлівки Запорозжці ще не здобули. Це ускладняло завдання колони отамана Тютюнника, що націлював завдати головний удар ворогові саме з північно-східнього напрямку. До полудня ні з правого, ні з лівого крила до Командування Армії жадних донесень не надходило, бої ж під Вапняркою набрали затяжного характеру.

Попередні події в районі лівої нашої колони були такі:

О 15-й годині Командування Армії одержало відомість про те, що Волинці (отаман Загородський) вдосвіта того дня захопили ст. Крижопіль, утримували її за собою та завзято боролися з бригадою ворожих бронепотягів, що настирливо атакували Волинців із півдня. На стації Волинці захопили гарматну базу червоних (перший наскок зробив сотник к.-Мазепинського полку Пекарчук).

У Запорозжців: ще 30 квітня вони звязалися з місцевими повстанцями (отаман Волинець) і, використовуючи дані їхньої розвідки,

коротким і енергійним наскоком в день 1 травня захопили м. Тульчин, що був місцем постою 60-ої піх. сов. дивізії. Запорозькі виволожили з в'язниці галичан. Червоний штаб зі своїм персональним складом, а також із матеріальною частиною, включно до радіо, досталися Запорозцям, при чому особливо цінним було захоплення 300 коней, бо більшість надавалася під верх.

Після захоплення Тульчина Команда Запорозької дивізії висунула кінний відділ для захоплення Журавлівки. Проте час минув. Втікачі з Тульчина попередили ворожу залогу, й Запорозці зустріли спротив.

О 16-й годині над Вапняркою з'явився аероплян, що скинув на стацію кілька бомб. В північно-західньому напрямку, деє дуже далеко, чуто було гарматні стріли. На лівому крилі Київців стало краще.

3-й кінний полк, згідно з наказом по середній групі, о 23-й годині 30 квітня перейшов залізницю біля села Крижополя, при чому в момент підходу полку до залізниці з півдня на Вапнярку прийшов бронепотяг „Алябин“. Полк попсував колію, й бронепотяг, при своєму поворотному рейді, потерпів аварію. Командира бронепотягу потім перехопив наш роз'їзд.

Ніч і весь день 1 травня полк простояв на північно-східній частині Крижопільського лісу. Його розвідка виявила, що в с. Вербовому (2 кілометрів від Вапнярки) стояли невеликі ворожі обози, а Марківка—Княжево були зовсім вільні від ворожого війська.

О 22-й годині 1 травня полк перейшов до с. Антопіль, о 23-й роз'їзди полку викрили марш обозної колони з Вапнярки на Антопіль. Три четвертини возів Київці полонили, решта повтікала.

Таким чином полк мав добру ситуацію і, при більшій активності, міг добре допомогти Київцям.

О 17-й годині, спочатку від роз'їзду мого конвою, а потім із донесення отамана Гулого, я довідався, що Запорозці, під напором двох ворожих дивізій, залишили Тульчин і з боями відходили в південному-західньому напрямі на с. Тиманівку. Ситуація різко ускладнялася, а тому я негайно поїхав до штабу отамана Тютюнника, що в той час був уже в Калинівці, на схід від Вапнярки, щоби на місці побачити положення нашої середньої колони.

Село було під сильним ворожим гарматним вогнем. Червоні вели контр-наступ. Гармати сотника Вітка відбивали наступ картечею. Остання резерва Київців — Галицька технічна сотня — підїхала на возах і чекала попід хатами наказу.

Після короткої наради з отаманом Тютюнником я вирішив: 2-му Галицькому кінному полкові (сотник Ярій) відїйти під команду Київців, і після того дивізія зробить ще раз спробу захопити Вапнярку; Запорозькій же дивізії Команда видасть наказа утримувати висоти, що тяглися в 4-х верстах: на північ од залізничної лінії Вапнярка—Гайворон.

Останній полк армійської резерви (1-й кінний Галицький полк) я рішив тримати за правим крилом Київської дивізії.

Далі я поспішив знову до Тиманівки, бо вже видно було довгі лави Запорожців, що відступали туди під напором москалів.

*

Сутеніло. Бій під стацією Вапняркою тривав з перемінним успіхом. Червоні закріпилися в Журавлівці й звідти натискали на ліве крило Київців. Можна було передбачати, що на ранок вони зуміють зорганізувати на лінії Журавлівка—Тульчин супроти нас новий фронт. Червоні бронепотяги влучно використовували коліно на залізниці в 4-х верствах у півн.-східньому напрямі від Вапнярки й звідти весь час турбували ліве крило Київців.

Не в наших інтересах було втягуватися до затяжного бою, тому я рішаю використати наш успіх на дільниці від село Крижопіль—стація Крижопіль, перевести через цю дільницю нашу армію й на ранок 2 травня угрупувати її в районі: Марківка (2 Волинська дивізія)—Антопіль (Київська дивізія)—Мясківка (1-а Запорозька дивізія). Цей маневр потребував певности на лінії Вапнярка—Тиманівка.

Це останнє завдання я доручив арєргардові від Запорожців.

Київській дивізії, в залежності від ситуації на місці, як для неї складеться вона після 20-ої години, я предклав два рішення: або вночішньою атакою опанувати стацію Вапнярку й потім уже угрупуватися в с. Антополі, або ж, використовуючи вночішню темряву, перейти залізницю на дільниці м. Княжопіль—Вербове (біля Вербоного був наш 3-й кінний полк) і потім увійти в дотик із Волинцями.

В розпорядженню своєму Командування Київців мало до 4-х годин часу; за цей час дивізія мала повну можливість, коли б цього вимагала ситуація, перегрупувати свої тили на Шарапанівку й таким чином уникнути тієї небезпеки, що дивізію зможе оточити ворог у північно-східньому напрямі. Треба знати, що в складі Київської групи було на той час до 3-х кінних полків (600 шабель).

Про бої під Вапняркою подаємо уривок зі споминів кол. командира 28-го курія підполковника Сухоручка-Хословського:

„Весело посувалася наша дивізія вперед, у напрямку до Вапнярки. Хоч усім і було відомо, що перед нами нелегка задача—прорвати московський фронт, але нікому й на думку не приходило, що може стрінути нас невдача.

Вже темніло... Наша дивізія підходила до с. Красногірки, де за відомостями стояли московські частини. Піші частини дивізії одержали наказ зупинитися, зайнявши вихідне положення—з розсвітом мали розпочати наступ... Несподівано знялася рушнична та кулеметна стрілянина... Кінний полк дивізії, що був посланий на праве крило, наскочив на ворожі застави.

Як не дивно, але всіх охопило яєсь занепокоєння, самозрозуміло, що не від наглої стрілянини, а від якогось передчуття. І дійсно... за кілька хвилин рознеслася вістка, що боляче вразила кожного козака й старшину дивізії без винятку: „Командир 5-го кінного полку ди-

візії сотник Грибовський смертельно ранений“. Це була велика й незамінима втрата для нашої дивізії.

Сотник Грибовський був один із найліпших старшин кіннотчиків у дивізії; його й підлеглі, й колеги надзвичайно любили й поважали, а начальство цінило.

Бажання помститись вогнем запалало в кожного...

Ще не світало, як я одержав наказа розгорнути курінь (1-й курінь Київської дивізії) і розпочати наступ на село. Другий курінь дивізії теж був відданий під моє керування.

Тихо посувалися курені розгорненим фронтом... Наступ ішов у чоло—в той час, коли третій курінь забезпечував ліве крило.

Почало світати, Село було в балці, й ціле його огоргане густий туман. Але ворог уже відкрив нас і розпочав сильний вогонь... Ми були на узгір'ї та на очах у ворога в той час, як для нас ворог зостався невидимий. З цього становища був єдиний вихід, а саме: вперед!

„Вперед! Слава!“ Команду підхоплено й блискавкою рознесено по лаві, вправо та вліво. З галасом та криком „Слава! Вперед!“, кинулося козацтво до села, один одного переганяючи.

Село здобуто... Москалі панічно втікають... Несподіванкою для них був наш ранній наступ, і великі трофеї досталися нам. Але село прилягало до ліса, який тягнеться майже до самої Вапнярки. І цей ліс прислужився москалям—зовсім на наших очах встигла кацапня схватися в лісі з двома важкими гарматами. Проте не всі повтікали й не все вивезли—проворнішим козакам вдалося й багнетом попрацювати, а кіннотчики не одну голову зрубали. Чимало обозу, полонених та кулеметів добули. Найщасливішим щодо здобичі був 3-й курінь під командою хорунжого Лавровського, йому місцевість дала можливість захопити село з лівого крила, якраз при візді; цим він відрізав ворогові дорогу до ліса.

Втрат ми не мали майже жадних, зате ворожих трупів було досить. За сотника Грибовського відплатили не зле...

Не довго ми спочивали, — за дві години рушили далі... Дорога йшла лісом. І це освіжало, бо день був дуже гарячий... подвійно гарячий...

Щасливо перейшли залізницю й наблизились до с. Тиманівки (7 верстов від Вапнярки). Розвідка донесла, що сила ворожого обозу посувається дорогою з Вапнярки.

Зупинилися з нехиттю... тиша неприємно вражала... але не довго — за селом показалася ворожа розстрільна... Не багато думаючи, кинулася піхота бігом уперед, розгортаючись з-за горбів у розстрільну. справа, на допомогу дорученому мені куреневі, поспішала сотня кінного полку.

Ніколи москалі не витримували нашого наступу, коли він був енергійний—це я знав із дволітньої воєнної практики з ними,—не витримували вони нашого наступу й тоді навіть, коли їх було кілька разів більше за нас. І цим разом, не зважаючи на те, що ворожа сила чисельно нас теж кілька разів переважала, я не зупинився.

Команда „Слава!“ „Вперед“... понеслася кінна сотня в атаку, підтримуючи мене; не відставала від кінноти й піхота.

Хоч і близько підпустили нас до себе ворожі розстрільні, хоч і позицію мали добру, бо нас розділяла багниста річка,—а все ж таки не витримали москалі й кинулися втікати. Горе їм було б... та річечка їх врятувала — кіннота не могла їх переслідувати, ба, й піхота з великими труднощами перебралася через річку, а кулеметні тачанки мусіли кілька верстов обіздити.

Втекли москалі, не оглядаючись, в напрямі на Вапнярку під захист двох своїх бронепотягів, що шаленим гарматним вогнем почали нас обстрілювати...

Затихло... але не на довго. Положення наше, хоч ми йшли й побідно вперед, було дуже тяжке.. Запорозька дивізія, що мала в цей день зайняти Тульчин, потерпіла невдачу, хоч спершу й захопила було місто з успіхом, але потім мусіла відійти.

Була 16-та година, коли надійшли відомості, що майже з усіх сторін оточив нас ворог, — бо попали ми якраз у прифронтову смугу московсько-польського фронту, в головний центр московського розположення.

Ми находилися в досить тісному колі, і з нього вихід був один: вперед! Взяти Вапнярку, повороту нема...

Це розумів кожний, як старшина, так і козак.

О годині 17-й рушили курені дивізії спільно в наступ. Перед нами ст. Вапнярка, обсаджена ворожими бронепотягами та густими розстрільними, розсипаними вздовж залізниці та цілому фронту нашого наступу,

Пекельним вогнем зустріли москалі нашу розстрільну, що, порівнюючи з чисельним ворогом, була лише жменькою люда.

Неможливо далі було посуватися... Залигли... Але що з того — чисте поле, ані горбка, ані долини... відступати нема як та й нема куди...

„Вперед!“, „Бігом!“... Все невтримніший стає гарматний вогонь противників, бо трохи завчасно сунулися ми наперед,—але кілька наших кулеметчиків — з-поміж них варт ізгадати Качана — кидаються зі своїми кулеметними тачанками вперед майже в самі ворогові ряди й влучним вогнем примушують передні ворожі розстрільні відступити аж до залізничного насипу.

Стало вечоріти... до стації ще далеченько, а москалі й не думають залишати стації, а навпаки, все більше й більше зміцнюють вогонь...

Все більше й більше рідшають наші й так ріденькі ряди, все більшає лінія фронту, на який ми наступаємо, все більше й більше відчуваємо втому... але не зупиняємось—все вперед і вперед, і то бігом із невгавяючим криком „Слава!“.

Ось уже недалеко й стація. Тричі кидаюся я зі своїм куреном атакувати стацію; я на коні, а козаки від мене не відстаючи. Але, як тільки добігав уже я до стації,—залишалася тільки горстка люду.

Передано було мені, що справа, з-за лісу, має надійти кінний

полк Галицької бригади Шепаровича й мене підтримає, а до того часу я маю триматися.

Завдання я мав—оминувши стацію, зайняти село за залізницею, перейшовши колію недалеко від стації, на першому переїзді

Вже стемніло... місяць став сходити...

„Кінний полк за хвилину тут буде“, доповідав мені ординарець...

Розстрілюючи надбігає кіннота... „Вперед! В атаку! За мною!“ подаю я команду, кидаючись уперед... Кидається за мною кінний полк, але тут на бігу чую разом із криком „Слава!“ — крики „Гура!“ й гасло трубача до атаки.

На добрих конях, із шаблями наголо, скачуть уже поруч із мною кіннотчики-Галичани з бригади Шепаровича, що в той момент якраз наспівали.

Не витримали москалі — втекли, давши можливість моему куреневі та кінноті перейти на другий бік залізниці.

Але, тількищо перейшли ми на другий бік залізниці, справа від Вапнярки, як на стацію наскочив ще один броневик, якого прислали москалі на підмогу з сусідньої стації Журавлівки.

Від решти частин дивізії ми відірвалися цілком і в цей момент були фактично відтіяні від них — бо вони залишилися по тому боці залізниці.

Зібрав я нараду командантів обох кінних полків і сотень і на ній висловив своє рішення напасти на бронепотяг по цей бік стації. Але за кілька хвилин цього вже не потрібно було — наша артилерія, що підїхала близько до стації, влучним вогнем примусила ворожого бронепотяга покинути стацію, і її зараз же обсадила решта частин дивізії, що була по другому боці залізниці, а слідом за бронепотягом було пущено під повною парою порожнього паротяга. Він недалеко від стації наздогнав ворожого бронепотяга й розбив його на друзки. Це забезпечило перехід наших частин та обозу дивізії на другий бік залізниці, а, крім того, допомогло здобути багато муніції, різного майна, коней, зброї—так, що всього не можна було навіть забрати.

На стації залишилося багато Галичан, що не схотіли втікати разом із москалями та що радо прилучилися до нас, тим поповнивши наші ряди.

Відступили тоді москалі, але не далеко, до сусідніх лісів, розраховуючи, як можна було здогадуватися, на те, що нападуть на нас, коли ми затримаємося на стації.

Їхній плян був би їм удався, але, на щастя, напали вони на нас аж під ранок, коли ми вже вирушили далі, прийнявши тільки арергардний бій, що кінчився досить щасливо для дивізії. Головні втрати були—тяжке поранення командира гарматного полку сотника Вітка та залишення невеликої частини обозу.

А положення було дуже серйозне, бо дивізія знову опинилася була у тісному колі, за винятком вузького шляху. З огляду на те, що я одержав запізно повідомлення про відхід, довелося з куренем пробиватися вже через фронт ворога, що насідав на арергард нашої дивізії. Вибратися повелось без втрат.

Зайнявши позиції на висотах у 5 верствах на північний схід від Вапнярки, ми залишалися на них до ночі спокійно. Набралися трохи сил на день 3 го травня, якого дня всі три дивізії — Київська, Запорозька й Волинська прорвалися з великими боями через передову лінію московського фронту.

Бої ці відбулися, головно, під селами Савчиним та Джуґастрою й зостануться на завжди в пам'яті кожного учасника їх. Цими боями закінчився для історії українського війська пам'ятний „Зимовий Похід“ від 6 грудня 1919 року до 6 травня 1920 року, під командою генерала Омеляновича-Павленка“.

Опівдні Запорозька та Волинська дивізії заняли вказані їм у наказі становища*). З Київською дивізією звязку на той час ще не було, хоч із допиту полонених і розвідкою по залізниці на північ було вже виявлено, що вночі з 2 на 3 травня Київці захопили Вапнярку.

2-го травня о 5-й годині. 1-й кінний Галицький полк, що відограв у даному разі ролю армійського авангарду, після невеликого бою перейшов залізницю та опанував Мясківку (2-га сотня сотника Гавриленка атакувала групу москалів і полонила 28 червоноармійців і 2 кулемети). Коли більша частина Запорозжів пересунулася вже через залізницю до с. Княжева, два бронепотяги підійшли з півдня, але їх прогнали вогнем гармати кінно-гірського дивізіону та батареї Волинців.

Приблизно о 16-й годині приїхав до мене, до місця постою штабу армії, отаман Тютюнник, і перебіг подій в його дивізії був остаточно з'ясований.

IV.

Прорив через фронт червоних — в цілях сполучення з формуваннями, що переводилися в Могилівському районі під безпосереднім доглядом Уряду У. Н. Р.

В Марківці 2 травня після 17-ої години вперше я побачився з Головою Ради Міністрів І. Мазепою, що з 28 квітня перебував при Київській дивізії. П. Мазепа привітав мене з закінченням Зимового Походу. Я дякував і переказав йому свою думку, що — правда — залишився ще один крок, проте дуже важкий: треба було числитися зі страшною перевагою штабів і військових частин.

Саме під час нашої розмови почулися перші гарматні вибухи з боку Джуґастри, потім кулеметні й рушничні стріли, — то москалі атакували Запорозжів. За півгодини Марківка наповнювалася облогами різних частин. Обстановка змінилася значно на гірше.

*) Запорозжів — Мясківка, Волинці — Марківка, а кінні Мазепинці в с. Андриянівці, поміж Марківкою — Мясківкою.

О 22-й годині я закликав до себе полковників: Ткачука, Долуда й Стефанова, щоб видати бойового наказу на 3 травня. Перевтома двох останніх штабових старшин була така, що вони за працею фактично засипали й цілком не були здатні до будь-якої штабової праці. Тому бойові накази далі йшли за ствердженням вартового отамана, полковника Ткачука.

Перед тим, як перейти до фінальних подій нашого походу, я тут зроблю деякі підсумки.

Отже, коли ми билися під Ананьєвим і Балтою, тобто з 22 по 25 квітня, в той час 2-а і 3-я Галицькі бригади (колишні корпуси) під проводом таємного комітету підняли повстання супроти червоних із наміром пізнішого приєднання до армії У. Н. Р. Як відомо, це закінчилося катастрофою для Галичан—зібрана енергія та збережене майно не дістали свого призначення.

Для мене є питанням — чому саме був такий поспіх: чи через брак інформацій, чи причиною було збільшення уяви про власні сили, чи, нарешті, під силою обставин, скажемо, заповіданого наступу польського?

Для нашої групи ця подія відбилася недобре в тому відношенню, що, коли ми підходили до району, він був уже сполоханий, у повній поготівлі, тобто ми губили одну з наших головних переваг—несподіванку, лишалася друга—рух, сміливість рішень та введення їх.

Тісніша обстановка вночі з 2 на 3 травня зводилася до наступного: в районі Вапнярка—Журавлівка і Тульчин були сильні ворожі частини; Київська дивізія покинула під напором червоних Вапнярку; Запорозька дивізія залишила Мясківку; численні обози скупчилися поміж Мясківкою й Марківкою; всі дивізії перевтомлені до останньої можливості. Угрупування ворожих сил першої лінії було таке, що можна було сподіватися на ранок наступу зо всіх сторін. Через те я вирішив на 6-ту годину 3 травня дати дивізіям нове угруповання, а саме — Київській дивізії з 3-м Кінним полком с. Клембівку (схема ч. 17), Волинській — с. Нетребівку і Запорозькій — с. Ратушне: штаб армії з кінною Галицькою бригадою—там же, а потім з нового району продовжувати марш у напрямі на Яланець і Ігнаткове.

Такого змісту коло 2—3 години був виданий наказ. Через те, що з Запорозькою дивізією звязку ще не було, обози її приділено було до штабової колони.

*

3-го травня о 6-й годині штаб армії та кінна бригада отамана Шепаровича після безупинного маршу манівцями підходили з південно-східнього напрямку до с. Савчиного; рівночасно зі сходу до цього села підходила Київська дивізія (схема ч. 18). На перехрестю доріг я зустрівся з отаманом Тютюнником і обговорив деякі подробиці оперативного змісту. Тут саме над нашими головами просвистіло кілька куль. Один козак і кінь із нашої групи були ранені.

Стріляли з лісу, що був біля с. Савчиного. Наші розїзди відповіли. Так завязалася Савчиновська битва.

Київська дивізія отримала мій наказ зайняти с. Савчине та контр-наступом відкинути ворога на північ. Умить обозна валка Київців заврушилася, козаки скопилися за зброю, позіскакували з возів, і широка розстрільна хутко стала посуватися в напрямку стрілянини. Гармати Київців зайняли позицію на південному скраю с. Савчиного, а 3-й кінний полк, використовуючи укриття на нашому правому крилі, лагодився до атаки лівого ворожого крила. Як тільки наші розстрільні просунулися за с. Савчине, ворожі гармати розпочали вогонь.

О 7-й годині висунулася зі сходу голова колони Волинської дивізії. Вона одержала наказа підтримати наступ Київців гарматним вогнем, а всю дивізію угрупувати за правим крилом Київців.

Не маючи в своєму тилу жадного забезпеченого пляцдарму, — наступом Київців і 3-го кінного полку хотілося розбити ворога й цим здобути собі більшого простору на півночі.

Волинську дивізію розгорнуто на правому крилі, й таким чином створений фронт давав часове прикриття для наших обозів, що безконечною валкою тягнулися з Марківки на Антопіль—Марянівку й далі—на Джугастру.

Галицька кінна бригада й 2-й Запорозький полк залишено в армійській резерві й скупчено по укриттях на схід від слободи Марянівки; опріч того їм було дане завдання — охорону тилів і шукання звязку з Запорожцями.

О годині 9-й за дві верстви на захід від нашого лівого крила розвідка наша виявила довгу обозну валку червоних, що прямувала на ст. Крижопіль. Кінний Галицький полк і сотні 5-го кінного полку всю цю валку, що мала до 1,000 возів, захопили.

Перша звістка від Запорожців наспіла біля 10-ої години: Запорожці та к.-Мазепинський полк ранком заатакували Мясківку, розбили червоних і примусили їх до відступу на Ольшанку та Горячківку (12 верстов на південний захід від Мясківки).

Між тим бій на фронті Київської дивізії набув упертого характеру. 3-й кінний полк атаки до кінця не довів, бо попав під вогонь ворожих кулеметів. Далі полк лише забезпечував праве крило армії. Як тільки наспіла звістка про Запорожців, Командування рішило всіма силами вдарити на північну групу москалів, розбити її та потім продовжувати свій марш на Ямпіль.

Розпорядження:

1. Всі обози відтягнути через Марянівку на Джугастру;
2. Волинській дивізії пересунутися на ліве крило до Нетребівки й бути наготовівлі до заатакування правого крила червоних;
3. Кінній бригаді отамана Шепаровича та 2-му Запорозькому полкові лишатися далі по укриттях на півн.-схід від Маря-

нівки та скласти армійську кінноту під загальним керуванням полковника Долуда;

4. Запорозькій дивізії, з отриманням наказу, негайно стати на марш і підтягнутися до с. Нетребівки, де очікувати на оперативний наказ;
5. Штаб армії на висоті з вітряками, що на півн.-схід від с. Нетребівки.

Командування плянувало це перегрупування закінчити до 14-ої год. і в залежності від ситуації в другій половині дня мало на увазі дві комбінації:

а) коли би Запорожці не наспіли в час (від Мясківки до Савчиного 6 верстов, а крім того Запорожці могли в момент одержання наказу бути ще на дорозі між Ольшанкою та Мясківкою), то тоді атакувати праве крило червоних Волинською дивізією та армійською кіннотою;

б) з прибуттям Запорожців — ударити в праве крило червоних Запорозькою дивізією та армійською кіннотою під загальним керуванням Команди Армії.

Зазначеним вище перегрупуванням Командування хотіло перш за все виграти фланк у стосунку до правого крила червоних і зміцнитися на своєму лівому крилі, бо в цей час уже виявилось прагнення червоних до оточення нашого лівого крила. Командування не хотіло допустити, щоб ворог знову відкинув армію в район Вапнярки та Крижополя. Утримання опанованого району мало для нас важливе значіння, бо Придністрянський район з його балками та темними лісами міг би добре прислужитися для маневрування наших частин в разі невдачі.

*

До 13-ої год. угрупування Волинської дивізії та армійської кінноти закінчилося (схема ч. 18), але обози все ще тягнулися безколючим шнуром. Біля 13-ої год. у червоних з'явилася важка гармата; далекосяжні набої досягали до командного пункту армії; обози та кіннота були тепер у сфері гарматного вогню. Від Київської дивізії все частіше надходили звідомлення про важкий стан на фронті, і через те, як тільки останні вози втягнулися до Нетребівки, Командування змушено було віддати наказа армійській кінноті та Волинській дивізії атакувати праве крило червоних.

На захід від Савчиного, тобто від лівого крила Київців, був ліс. Його армійська кіннота думала використати, як маску, для наближення, а потім думала перевести атаку за підпертям гармат Волинської дивізії — зліва і справа від Київської дивізії. О год. 13.30 кіннота рушила в доброму ладі й спокійно пройшла зону ворожого гарматного вогню. Але в той час червоні повели зустрічну акцію. Піші та кулеметні червоні частини захопили південну частину підлісся майже на очах кінноти й зупинили її марш своїм вогнем. Наша

кіннота пробувала обминути перешкоду, але ж не витримала й повернула назад.

Наслідок невдалої атаки кінноти був дуже прикрий для нас — фронт, так би мовити, завалився; на 14-у год. бойові формації були на тилах обозів, що не встигли ще виграти належної відстані.

Після крайнього нервового напруження тимчасова реакція охопила майже всіх. Волинці, що взяли напрямом для відступу більше на захід, відступали в більшому порядку. Про Запорожців не було нічого чути,—можна було тільки припустити, що вони в районі Джугастри.

Положення, що межує з повною катастрофою. Розв'язання його в той або інший бік залежить у більшості випадків од того, чи здатні окремі одиниці й частини на саможертву.

Перше розпорядження Командування армії було наказати 5-му кінному та кінно-Мазепинському полкові заслонити відступ армії, а кінно-Галицькій бригаді отамана Шепаровича та 3-му кінному полкові — негайно вирушити на Ольшанку і, як буде треба, з боєм прочистити дорогу армії в південно-західньому напрямі. Проїжджаючи вздовж колони, штаб направляв усі обози на Ольшанку (це останнє розпорядження я передав персонально командантові тила Київської дивізії).

Коли о 16-й годині штаб армії підходив до р. Джугастри, то рішив використати цю перешкоду, щоби виграти час для відходу обозів. Отаманові Тютюнникові вислано було наказа, щоб Київська дивізія зупинилася на висотах, що на північ од с. Джугастри, й затримала ворожий наступ. Для зв'язку з Запорожцями знову вислано було старшинські роз'їзди. Штаб армії став на перших висотах, що на південь від Джугастри.

Київська дивізія знайшла в себе досить сили й поставила опір москалям, а тим часом із Мясківки їм загрожували вже Запорожці.

На фронті Київської дивізії взяли участь у бою не тільки стрільники, але всі, хто мав ще змогу битися. Вояки виривали рушницю з рук один у одного. Тут були люди з різних дивізій. Армійський священик О. Павло Пашевський, а, мабуть, що й інші, — теж стали в стрілецькі ряди в той відповідальний момент.

Страшенна весняна буря доповнювала картину бою. Гуркіт грому змішувався з гарматними вибухами. Курява закрила обрій. Здавалося, що природа рішила взяти участь у цій боротьбі.

Червоні — це були частини 45-ої дивізії — відійшли, а кіннота виявила, що шлях на Ольшанку вільний.

О 20-й годині (висота на південь від с. Джугастри) після невдачі прориву нашої армії через фронт червоних у напрямі на Яланець я вирішив використати ніч, що саме надходила, балки й ліс для прориву через ворожий фронт уже в смузі біля Дністра.

У наказі, виданому по армії з цього приводу, було зазначено:

1. Штаб армії, кіннота й Київці для тимчасового спочинку роз-

міщуються в Ольшанці, Волинці — у Вербці, а Запорожці — в с. Качківці, що на північний захід від Ольшанки.

2. Після спочинку, використовуючи балки й ліси понад Дністром, дивізії мають далі пробиватися через фронт червоних військ, кожна ініціативою свого команданта.
3. Штаб армії піде при армійській кінноті.

Вже за повної темряви курені наші потягнулися безупинною лавиною по великому шляху, що вів на Ольшанку. Але на цей раз колона не мала свого звичайного вигляду. Вона складалася випадково, в міру того, як частини виходили з бою. Фізичну втому відчували всі. Бувало, що вояки збирали останні сили, щоб доповзти до ночівлі.

Арєргардний бій біля Джугастри — був це бій відчаю, бій, де козацтво врятувало себе від винищення. Чисельні прояви мужности, завзяття, лицарства в даному разі виявляли не лише стройові, а й нестройові старшини та козаки.

Бойова ситуація, що в ній опинилася армія У. Н. Р. в описаному районі, нічим не різниться від боїв під м. Лодзю за світової війни. Про ці бої один з військових істориків оповідає так:

„Збіговисько найнесподіваніших випадків. Частини, що провадили безупинні бої й нагло атакували, були також самі несподівано атаковувані, часто гублячи звязок зі своїми й натрапляючи на ворожі обозні валки... Здавалося, що якась сила скрутила своїх і ворогів у один клубок, полишаючи його розмотувати завзяттю, лицарству й спритності“.

Наведене вище про бої під Лодзю, де взяли участь найвидатніші сили німецької під ком. Макензена та московської нації, я сміливо навожу для паралелі до серії боїв Української Армії для прориву через ворожий фронт.

*

О 21-й годині штаб армії з армійською кіннотою розмістився в центрі с. Ольшанки; безпосередньо при штабі знаходився 3-й кінний полк (схема 17, положення вночі 3/4 травня).

У тих обставинах треба було негайно вжити всіх заходів, щоб упорядкувати табор, а, головне, обозні валки. Це було неможливе з причини остаточної перевтоми людей і коней. Штаб армії обмежився тим, що вислав звязкових старшин до штабів дивізій. Запорожці та Волинці, що в другій половині дня були в кращих умовах, зайняли свої становища порівнюючи спокійно.

Важке було завдання Командування, проте не менше труднощів мали й частини, що мусили розв'язувати їх. Починаючи від бою під Вознесенським та кінчаючи боєм біля Джугастри, — всі ці бої представляють один суцільний цикл. Кожний, кому пощастило взяти участь у цих боях, може дякувати Долі, бо ці бої назавжди лишать-

ся, як найславніші зі славних вчинків у новітній історії Українського Війська.

Але це ще не був кінець. Втративши надію перевести армію через ворожий фронт, Командування, як ми бачили, вирішає перейти до вже раз випробуваної методи — маршу розрізненими колонами в безпосередній близьості від Дністра.

З огляду на місцевість, відповідну для акцій невеликими відділами, була повна підстава сподіватися успіху.

4-го травня між 1 і 2-ою год. частини, що були в Ольшанці, стали об'єктом раптового з боку москалів вогневого нападу. Зчинився в таборі великий сполох, і через нічну темряву важко було визначити, звідки саме стався напад.

Згодом стрілянина стала зменшуватись, а по дорозі з Ямполя показалася обозна валка під охороною вершників 3-го кінного полку й цілий табор полонених. Це була червона бригада 41-ої совітської дивізії, що хотіла скористати нічну темряву й прорватися через наш розполог. 3-й кінний полк (полковник Вишневський) цю бригаду заатакував і примусив її до здачі. В цьому ділі особливо відзначився хорунжий Рафальський.

Перегляд оперативних паперів і допит штабовців-полонених дав дуже цінні в нашому положенні розвідчі матеріали. Виявилося, що в напрямі Ямполя ми могли зустрінути лише кінноту червоного козацтва. Таким чином черговим завданням було очистити Придністрянську смугу (завширшки 10—15 вер.) від червоної кінноти. На це завдання я вирішив направити Запорозьку дивізію та полки армійської кінноти. Отаманові Загородському (що в цей час приїхав до місця постою штабу армії) я передав наказа для Волинської й Київської дивізії (наказ завірив вартувий отаман, полковник Ткачук). Ці дивізії, під загальним проводом отамана Тютюнника, мали лишатися в Ольшанці й відбивати можливі напади червоних до того часу, доки Ямпільська група не виконає свого завдання.

Волинці під командою отамана Загородського лишалися в Ольшанці. Київців новий наказ (від 8 год. 4 травня) застав на спочинку в лісі (6—7 кілом. на півн.-захід від Ольшанки). Одержавши мого наказа, дивізія зараз же вернулася до Ольшанки.

Чорноморському полкові, кінно-Мазепинському, стрільцям Волинців і ще деяким частинам довелося й 4 травня витримати досить серйозний бій. Їхні втрати були значні, особливо в Чорноморців. Взагалі треба зазначити, що хоча Чорноморський полк був не так давно в рядах нашої армії, але на кінець походу він заслужив собі в армії повагу нарівні з іншими частинами Волинської дивізії.

О 7-й годині армійська кіннота рушила по дорозі на Ямпіль до Запорожців і о 10-й годині після кількох боїв була в с. Качківці.

Тим часом Запорожці мали вже кілька успішних зустрічей із червоною кіннотою, захопили кілька сот полонених із зброєю та кіннями. Червона кіннота, хоч і була на свіжих конях, але не прийняла бою з нашими кінними частинами й, будши прогнана, залишила нам усю Придністрянську смугу.

Зараз же до отамана Тютюнника був надісланий наказ про нове угруповання, а на свіжих, відібраних від червоних конях, від Запорозької та армійської кінноти було кинуте серію старшинських роз'їздів з конкретним завданням увійти в зв'язок із українськими відділами полковника Удовиченка.

* * *

Приблизно о 20-й годині до хати, де перебував оперативний відділ штабу армії, вступив начальник штабу Запорозької дивізії полковник Крат і доповів мені: „Пане отамане, прибув начальник роз'їзду, старшина полку Чорних Запорожців, а з ним старшина від дивізії полковника Удовиченка“.

Перед тим, як закінчити цей розділ, я зазначу, що неправильно було б думати, що лише перевтома привела нас до Дністра. Коли про неї говориться, то як про те, що має локальне значіння саме для подій 17 квітня — 5 травня. Певно, що армія, яка мала в собі досить сили, щоб стільки разів відходити вглиб України при умовах гірших, зуміла би це зробити й при добрих весняних умовах. Коли б це було потрібне, то в Командування вистарчило б сили волі, а в підлеглих здібности й відваги. Рішення на марш-прорив запало в Командування ще коло Вознесенського й переводжувано було невхильно через низку ворожих перешкод до кінця.

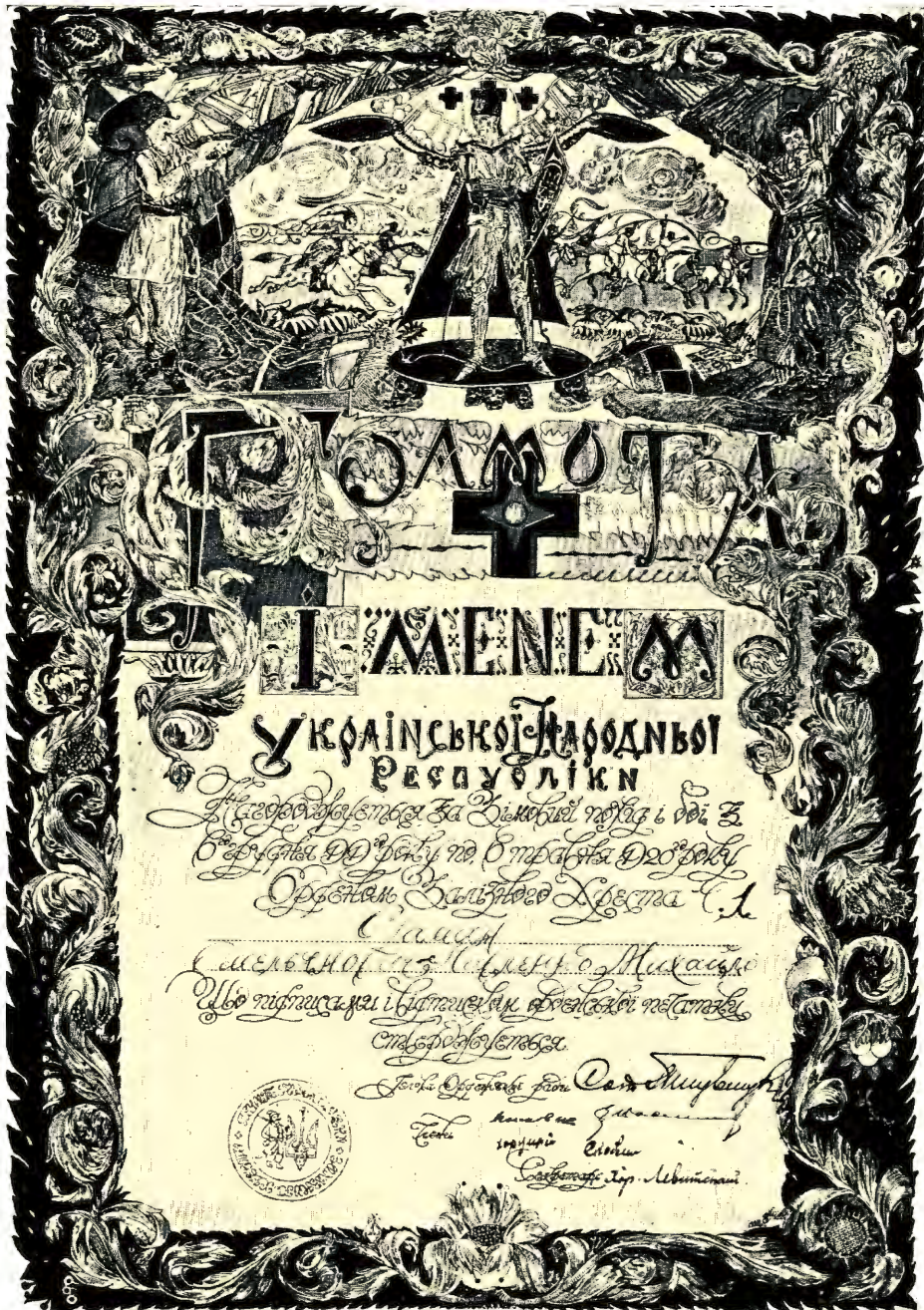
З погляду політичного думання Команди Армії—це відповідало вимогам спільного чину Уряду й Війська.

З погляду тактичного заслуговують на увагу такі моменти:

1. Коли, після наглого відступу Київців та армійської кінноти з-під Савчиного, на фронті зайшла явна криза, то активізм Волинців, що мали вигідне вихідне положення (флянкове), міг дуже вплинути на виправлення нашої справи; активізму цього виявлено не було. Чи не є зайвим доказом, що один лише маневр ще не розв'язує справи? Навпаки — активізм Запорожців на нашому правому крилі, зі сторони Мясківки, в той час, як фронт докотився до Джугастри, сполучено було з витривалістю гурту вояків, що угрупувалися навколо арергардної групи, і це рятує положення.

2. Ці бої показують, що нема положення, щоби з нього не можна було б вийти з честю, що „перетерпівий до кінця — спасен буде“.

Цікаво завважити, куди кинулися частини після сполоху. Ю. Тютюнник повів Київців, а з ними ще й табор відсталих, углуб України. Інші, навпаки, або лишалися на місці, або ясно виявили намір виконувати завдання—прямувати до злуки зі своїми частинами.

Грамота на орден „Залізний Хрест“, що ним нагородив був Уряд Української Народної Республіки учасників Зимового Походу.

Світлину відбито з грамоти генерала (тоді отамана) М. Омеляновича-Павленка.

Малюнок до грамоти виконав арт.-мал. Василь Крижанівський.

НАЦІОНАЛЬНА
ІНТЕЛІКТУАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Кінцеве слово.

Шпенглер твердить, що „ніхто не напише об'єктивної історії, бо існує стільки історій — скільки людей; бо кожна людина — окремий світ“. Наша сучасна дійсність це мені лише стверджує. Простудіюйте операцію південно-західнього фронту, що була на початках Великої Світової війни, по записках Брусилова, Щербачова та Бонч-Бруєвича, й ви побачите, оскільки Шпенглер мав рацію. А славний маршал Жофр — переможець „Першої Марни“ — старшині, що предклав йому свою працю про цю битву й у цій праці легко все розв'язав, відповів так: „Ви претендуєте на те, щоби знати, що сталося на Марні; бережіть це, бо ви тримаєте в своїх руках секрет історичної ваги“.

Думається, що до правди, бодай релятивної, ми наблизимось тоді, коли заслухаємо з приводу цікавіших моментів нашої боротьби представників найважливіших напрямків нашої військової думки. Моя праця має своїм завданням дати учасникам походу основну базу — так, як вона мені, яко головному командантові, уявляється. Тим самим — ця праця дасть багатьом учасникам можливість доповнити її своїми особистими спогадами, ілюструвати, а, може, в дечому зайняти свої власні позиції.

*

152 доби, і з них майже третина припадає на бої, кілька тисяч кілометрів маршу, що в більшості переведений був у зимову пору або в весняну відлигу, і все це на тлі надто скомплікованої політичної та військової обстановки — вже самі за себе промовляють. Тим, певно, треба пояснити, що та частина громадянства нашого, що привичайшла належно доцінювати факти, ставиться до цієї події не лише прихильно, але й з явною симпатією, коли хочете, навіть з живим пієтизмом і пошаною до всіх тих, кому пощастило взяти в цьому поході безпосередню участь.

Скінчився він щасливо, проте під час його були моменти, що тримали нашу справу майже на волосинці, — моменти, коли наш противник певний уже був своєї виграної; ці критичні моменти були різного порядку; виявлення цих моментів та окреслення їхнього значіння в загальному ході подій і являється темою цього кінцевого слова.

Першим таким гострим моментом був момент на самих початках, коли армії нашій треба було прорвати вороже кільце й вийти на ближнє запілля Київської групи московської Добрармії (операції Армії У. Н. Р. 5 — 15 грудня 1919 року).

То був момент критичний під усіма поглядами, бо, як відомо, й у верхах Української Армії панували дві думки: одна „за“, друга — „проти“ походу, і це остільки загострило ситуацію, що врешті, коли похід остаточно був вирішений, Головне Командування не внесло до

нього елементу обов'язковості. У даному разі було вжито методи, між іншим, уповні узаконеної військовою практикою, — заклику до чину охочих вояків.

Відомо, що з цього права необов'язковості скористалися не лише поодинокі вояки армії, але й цілі частини.

Пригадаймо ще до цього, що всього лише який з місяць перед тим ціла Галицька армія визначила собі, як вихід з положення, сепаратну угоду з командою наших противників — денікінців;

Пригадаймо також і про збройний виступ отамана Волоха супроти Уряду У. Н. Р., що ним він мав на меті повернути армію до совітської системи, — і нам стане ясним, чому саме воякам згорі не було поставлено за обов'язок узяти участь у поході. Через таку постановку справи, деякі кадри армії мали перейти на територію, що по Версальському договору підпадала під впливи Антанти. Армія повстанча на власній території та деякі її кадри військовиків на території Антанти створювали Урядові певні вихідні позиції, щоб розпочати переговори з новими володарями світу.

Рішення виходить із завдання й ситуації — теза стара. Через те, щоби дати собі відчит про можливість чину, що з дати 6 грудня стає перед армією, — треба на хвилину перенестися думками до листопада року 1919, коли десятковані від тифу, фактично босі, роздягнуті й обеззброєні рештки Української Наддніпрянської Армії під сильним тисненням москалів-більшевиків і москалів-денікінців змагалися відстояти собі бодай хоч який закуток Рідної Землі. Зрештою, хоч би для того, щоби дати собі відповідь: а що далі робити?

Було то військо? — Ні, то були обози, штаби й офіційні та неофіційні хворі, краще — живі тіні.

Ось од цих то решток колись боєздатної армії й мала підвестися нова хвиля надлюдських зусиль, що мусіла знайти собі дорогу поміж ворожим розположенням, перекинутися на вороже запілля й там розпочати систематичну й делікатну роботу по підточенню ворожих тилів для того, щоби ворог ще раз переконався в правдивості прислів'я, що на Україну легко посунути, але поворот із неї зтяжкий — питання не безвартісне для ідейних борців.

У своїх спогадах Ю. Тютюнник—мій зручний і в партизанщині досвідчений помішник, і не без імени, в своєму другому творі *) змалював бридку картину кулюарних розмов та вибриків політичних недоуків, свідками яких були ми всі, і ці розмови ми заховали від чужого недоброго ока, щоби не кидати на свою хвору Батьківщину болотом.

Лишається відемне й тяжке вражіння, й дуже жаль, бо через те в його викладі про перші кроки походу зникло кудись те чарі-

*) „За Державність“.

вне, до чого властиво й він „чимало спричинився, бо належав до тих, що стояли за „похід“, за передачу наших виснажених попередніми змаганнями вояків — на руки стихійної, покищо, свідомости наших мас, що з трьох прапорів, які тоді взаємно поборювали себе в Україні, жовто-блакитного вважали за свій.

Не можу я обминути таких виразів отамана Ю. Тютюнника: „О.-П-ко поїхав радитися до Запорожців“.

Використовую цю замітку для того, щоби висвітлити мій погляд на „ради“ і на „наради“. Повинен тут сказати, що оскільки я являвся прихильником нарад, особливо при співпраці з командним складом, різноманітним по своїй фаховій освіті, остільки ж я був, особливо в тодішніх умовах, ворогом „рад“ у воєнному ділі.

У маршала Фоша можна знайти: „Мало наказувати; треба знати ще, з ким маєш до діла; в багатьох обставинах я волів переконати своїх підлеглих правдивістю й життєвістю моїх плянів“. Додамо від себе ще й те, що в критичні моменти, коли думки підлеглих починають особливо розкидатися та розбігатися з метою винайдення виходу з тяжкої ситуації, саме першу перемогу начальник одержить на нараді (ясно, коли на це дозволить час).

Воєнна історія знає багато прикладів, коли й на самій нараді повставав новий проект, з першого погляду повний авантюризму й недоцільности, але після коректи старшого начальника, проект цей приймав форми життєві й корисні для справи.

Начальники, прихильні до „теорії неможливого“, знаходили підтримку до своїх плянів найчастіше не в співробітництві зі штабовцями-спецами, а саме в командантів бойових одиниць.

На нараді під Арको (Італійський похід Наполеона) Наполеон відмовляється від свого первісного проекту, що його творцем був маршал Бертъе, а приймає проекта Ожеро, командира авантюристичної вдачі; з властивою йому геніяльністю Наполеон блискавично проекта того скоригує, удосконалює й обдарує воєнну історію ще одним новим блискучим прикладом воєнної штуки.

Як більша політична фігура не боїться тримати навколо себе людей сильної вдачі, зручних політиків, так і вождь вольовий ніколи не відштовхує від себе командирів, що можуть бути йому корисні чи в технічній, чи навіть у тактичній творчій праці.

Проте всюди є своє „але“. І в даному разі зловживання або незручне технічне обставлення наради може привести до відемних наслідків.

Піднесене питання не є ординарним; його дебатуються і в європейській пресі, а один із командантів французької армії присвятив цьому питанню цілий трактат.

Молоду справу треба берегти — це правило має особливу важливість у нашому військовому ділі, бо війська треба привчити до побіди; досвідчений начальник на початках кампанії навмисне витворює таку обстанову, щоби подарувати військові легкі перемоги — на ворожий полк він кидає дивізію, бо з часом це винагородиться; військові частини, що їм прищеплено почуття жаги до перемоги,

самі пізніше рвуться до неї й завзято нищать усі перешкоди на шляху до неї, які ставитиме їм ворожа воля.

Прекрасні приклади до цього знаходимо у франко-прусській кампанії Наполеона, що її так добре освітлив полковник Агапів у своїй студії: „Война навѣрняка“.

*

Тепер коротко про саму операцію.

9-го грудня Командант армії кидає військо, можна сказати, одним жмутом у найвигідніше місце „ворожого“ фронту — в даному разі я вживаю слово ворожого в лапках, бо, як знаємо, дільниця фронту від Вінниці до Бердичева була обсаджена частинами Української Галицької Армії.

Роблю я цей крок із певністю, бо мій особистий відпоручник, полковник Долуд, вже 6 грудня мав передати мого особистого листа начальному вождеві Галицької армії, і в ньому я довірив генералові Микитці інформації про майбутні кроки Української Наддніпрянської Армії.

В наслідок цього мого кроку нашої армії, я вже вірив, була забезпечена сприятлива для відмаршу обстановка. Наступні події показали, що зла воля з боку частин добровольчої армії була таким чином абсолютною виключена.

14-го грудня Наддніпрянська армія була вже в запіллю денікінських військ і розпочала свої марші по ближніх запіллях Київської групи Добрармії.

Після цієї вдатної події українська старшина набула віри в зручність Команди, а козак морально випростовується; всі горячково приступають до переорганізації своїх відділів.

До пристосування наших недобитків, коли так можна буде висловитися, до нових умов боротьби, що вимагали чинів відмінних, характерно партизанських — рухомости, здібности до несподіваного сполоху, до наглих рипостів — здібности до скорої орієнтовки в обстанові, здібности вмілого вибору вихідного положення для завдання ворогові ударів тощо, загалом — активізму в думці, в чині й у бою.

Логічним продовженням першої операції являється марш 15 — 24 грудня 1919 року по ближніх тилах московської Добрармії, що вже й без того мала нахил одкотитися до берегів Чорного моря. Марш цей дехто з військовиків правильно називав „маршем відчаю“. Візьміть таке порівняння: на хиткому човні ви перемогли течію, але далі ви маєте перебороти ще широкий пас води, неглибокий, але весь перегороджений великим камінням, і ви змушені кинути човна й почати перестрибувати з каменя на камінь. І горе вам, коли ви не зважите своїх сил! Так було й тут.

Дальшим критичним моментом був момент уже чисто орієнтаційного характеру, а саме: армія опинилася під гіпнозою залицянь до неї з боку українських боротьбістів.

Мені гадається, що я не помилюся б, коли б зазначив: коли б армія вірила в 1920 році в можливість переведення в життя Української Державности, бодай під формою совітського уряду, вона знайшла б у собі сили пожертвувати своїми особистими політичними поглядами й узяти участь у формуванні української совітської армії, як це пропонували боротьбісти.

Нарада старших військових начальників при штабі армії в першій половині січня у „Вовчій Балці“, малому присілкові більших околиць сіл — так малому, що його не знає ніяка мапа,— в районі середньої Синюхи — зафіксувала непохитне стремління вояків армії й далі триматися на сторожі Української Державности, що її ідеал був написаний тоді лише на жовто-блакитному прапорі.

Ідеалом Армії — була Державність, що творила б із нації сильний і відпирний організм. У рядах її були старшини найрізніших політичних світоглядів; ці свої особисті цінності кожний ховав при собі — під час походу я ніколи не чув розмов на політичні теми. Проте уважливо студіювалися настрої мешканців.

І ось ці студії доводили, що маси й далі стояли на роздоріжжі, але, при такій аналізі, можна було в тих настроях ствердити певні моменти, спільні для багатьох, а то були — симпатії до українського козацтва.

Цього не міг не відчути отаман Ю. Тютюнник — його поведінка на нараді була без компромісів по боці жовто-блакитного прапору. Вовча Балка, де відбулася нарада, буде віднині пам'ятним місцем.

За місяць пізніше, а саме 22 січня 1920 року, ми знов опинилися перед надто складною тактичною обстановою. Це було вже в районі Новоукраїнки, Ольгопіль — село Добринка; точно 22 січня біля села Хмелевого Українська армія опинилася поміж червоним молотом і білим, правда, вже дуже побитим, але все ж ковадлом; на північ від неї були червоні, а з півдня — білі москалі й „малороси“; нас так було притиснуто, що нам лишався для руху вузький коридор, а на розмірковування одна ніч. У таких обставинах Командування вживає в перший раз іншої методи, а саме — зважається на марш у розеднаних колонах, на довший термін без оперативного зв'язку, з тим, щоб на половину лютого 1920 р. наступило нове об'єднання всіх частин армії в районі Чигирин — Черкаси для спільного по тому маршу й на Лівобережжя.

Для одних, як скажемо колоні отамана Тютюнника, були ці марші зовсім щасливі, других трохи пошарпали, як Запорожців під Ананьєвим 23 січня, але, на загал, все обійшлося добре. В намічений термін (точно 9 лютого) колоні: Штабова — під мою команду, Волинців і Київців — під командою Тютюнника та Запорозька піхота — під командою полковника Дубового й артилерія — під командою полковника Алмазова — зійшлися на березі Дніпра, перейшли

його разом, а з 14 по 17 лютого 1920 року перевели на Лівобережжі кілька випадів розвідчо-пропагандивного характеру.

*

Зупинюся детальніше на моменті, що йому я надаю особливе значіння, бо він, на мою думку, матиме значіння й для нашої майбутності.

А саме — я хочу сказати про ті два психологічні типи вояків, що повстали в нашому війську з самого початку його відродження, як нашої національної збройної сили. Вони були ще в перших наших українських частинах, за часів Центральної Ради; можна було їх намацати в кадрах вояків у Гетьманській армії, але особливо яскраво ми знаходимо їх у полках і загонах Директорії, а навіть і в тій невеличкій числом групі, що взяла участь у Зимовому Поході.

Пишучи ці рядки, не маю ні до кого жадних упереджень, а, навпаки, добрі товариські взаємовідносини.

Твердо скажу, що в мене зберігся непоправний оптимізм у нашій справі, й маю ясне передчуття, що те неспокойне крило нашої військової родини, що вічно пошукує за ефектом, відіграє ще ролю в тій фазі нашої наступної боротьби, і дуже хотілося б, щоб на цей раз воно знайшло своє місце.

Для першого типу — війна існує для війни, вона — його стихія, апаратом боротьби в нього являється досить мозаїчна організація: в людському складі можна було бачити, кого хочете—від старшини й козаків високої кваліфікації та з високими моральними якостями до лядскнехтів, хинців, латишів і т. д.; поміж худобою—верблюди, коні, воли, в озброєнні — теж безсистемність, імпровізація.

Особа командира-отамана в подібному організмі відіграла найбільшу ролю; то була персона-грата. То був тип, що сильно наближався по своїй вдачі до корсарів, з тією різницею, що імпульсом були не грабіжницькі інстинкти, а розпалений до білого горту патріотизм, помста за заподіяні кривди, свідомість необхідності і т. п. У нас, у нашій дійсності вони набрали спеціального кольориту; рямі регулярної армії були для них затісні — степ, де б могли вони герцювати, був для них природньою ареною.

Перебування подібних вояків у армії, взагалі, було винятковим, але в умовах походу 1918—1919 р. р. вони були бажані, більш того—ім належало віддати першенство, й елементи регулярні це зрозуміли, — навіть більше скажу — уважливо й пильно переймали від них їхні способи боротьби.

Звичайно, як правило треба числити, що з виходом даної особи зі строю, сплялося й організаційне життя частини й, навпаки, народжувалося там, куди вона переносилася, словом, подібно до ролі матки в бджолиному рою.

З другого боку, ці самі партизани на час Зимового Походу, коли увійшли вони в сталий дотик із частинами регулярними, зро-

били певний поступ: щоденна дійсність все більше й більше змушувала їх вносити корективи до своїх організаційних, тактичних і політичних метод; типи, подібні до Волохова, Григорієва, Божка, остаточно банкрутують, і лишаються на поверхні лише ті, що виказали здібність до змодернізування, як Тютюнник, Дяченко й інші.

Їхня витривалість, активність, зручність у тяжких умовах приносила чимало послуг для справи нашої національної боротьби, але все ж властиві їм риси, що саме—про те всім відомо, вимагали ставитися до них, як до чинників екстра-сильних.

Поруч із ними стоїть нормальний і звичайний для нас тип воюючого, що для нього війна являється засобом — тяжкою повинністю. Цей останній тип числом переважає.

Детально свій особистий погляд на цю другу групу воюючих та його інструктування я висловив уже в своїх двох працях „Від сотника до підполковника“ і „Моральний елемент війська—виплекання його й доцільне його використання“.

Існування цих двох типів у нашому війську є фактом, і з ним не рахуватися не можна; рахувалися з цим мої попередники, доведлося рахуватися й мені. Значно пізніше, вже після Зимового Походу, ми теж відчули це питання, коли стало на чергу дня призначення командантів груп у нашій армії. Небіжчик Головний Отаман С. Петлюра також узяв участь у нараді, де обговорювалися кандидатури. Як ми не комбінували, все були якісь перешкоди й, нарешті, у Головного Отамана вирвався досить влучний вираз: „Так! Трудно впрягти „в одну телегу коня і трепетную лань“.

У міру сил Командування під час походу лагодило різні тертя, які виникали поміж двома цими основними типами, що творили певні течії в армії.

Поки була зима, панував тиф поміж козацтвом, поки частини не набули в собі знову м'язів,—усе було гаразд.

У повітрі запахло нарешті весною, а з нею все частіше й частіше виникали тертя й непорозуміння між цими двома основними течіями, а нарешті під Плетеним Ташликом сталося перше більше непорозуміння. З невеликої тактичної помилки, що допустилося командування Волинської дивізії (полковники Никонів і Бачинський), отаман Ю. Тютюнник робить казус-беллі; Команда Армії визнає помилку командування Волинської дивізії й робить йому догану. Проте Ю. Тютюнника це не задовольняє, він починає вести агітацію проти Команди Армії, обвинувачуючи її в безхарактерності, демонстративно подає рапорта про хворобу, думаючи тим викликати в армії хвилю протесту. Але це не впливає на армію, що на $\frac{3}{4}$, а в тому числі й значна частина самої Київської дивізії, лишається вірною Начальній Команді.

Цілий місяць Ю. Тютюнник офіційно не бере участі в справах, але, побачивши, що діла йдуть своєю чергою і без нього, і, до всього, не погано, він на мою пропозицію погоджується „видужати“. Командування для компенсації дає йому провід в операції при станції Долинській. Тут він успіху не має, не будемо говорити чому; він

skonфужено приводить мені певні пояснення про причини неуспіху й надалі стає слухняним, коректним і корисним партизаном. Як командир невеликої групи вояків з усіх родів війська він був незамінимий; ніхто краще від нього не міг із нічної темряви чи денної мли зразити ворога в його „ахілесову п'яту“, вмiло й загодя намацану, а потім так само звинно ухилитися від ворожого рипосту.

За довгу партизанську діяльність у нього виробилося око — він ще здалека міг оцінити, чи „варта шкурка вичинки“; проте все це було прекрасно, коли він проводив сам, коли ж відділ його був лише складовою частиною в ширше скомбінованій операції, він звичайно ремствував: усе йому здавалося, що робиться не так, або що від нього вимагається більше, ніж від інших. Таким він лишився й у своїй праці літературній.

Подивіться на всі його твори: „За Державість“ під редакцією Певного, „Зимовий Похід“, „Бoї Київської дивізії на Подiлліу в 1920 р.“ під редакцією полковника Лушненка, „З поляками проти України“.

Всюди його рефлектор вигідно репрезентує його власну постать і, водночас, лишає в тіні все, що є навколо.

Перші три праці написав він із метою створити поміж громадянством опінію, що за зручним партизаном криється діяч ширшої формації, бо в ті часи Ю. Тютюнник ішов до булави; не було авантюри, що на неї він не давав би своєї згоди. Проте в дійсності ці твори та й два пізніші — не представляють нам позитивних рис його постаті, а, навпаки, малюють його, як глибокого дилетанта в стратегії, тактиці, адміністрації та політиці.

Думаю, що продовжу свою характеристику наших вояків, коли скажу ще кілька слів про другого нашого видатного партизана — отамана Гулого. Протипоставлення цих двох фігур дасть нам ще новий матеріал для наших характеристик, бо Гулий, хоч був і партизаном, якраз належав психологічно до другої групи вояків.

Спершу подам нотатку зі щоденника його начальника штабу, солідного старшини, полковника Крата. Він пише: „Гулий—бойовий російський офіцер, георгієвський кавалер. Герой тоді, коли все готове піддатися паніці, він умів робити героями тих, хто був безпосередньо коло нього“. Додам — численні рани не знижували його запалу. У бою й, узагалі, в ділі він забував про себе, в протилежність Ю. Тютюнникові; для нього було першим ділом, а потім — власна амбіція. Він не хворів на бонапартизм. Коли на початку лютого він зі своїми партизанами приєднався до армії, тобто без жадного примусу признав наше Командування, то без усякого вагання я призначив його на посаду командира Запорожців, або, як прийнято між запорожцями говорити, на „Запорожжя“.

Питаємося, як же ставилося Командування Армії в даних обставинах до обох цих типів вояка? Належачи психологічно до вояків, що для них війна була засобом, і будуючи на цьому елементі хребет армії — воно й не могло не віддавати належного першій групі воя-

ків, — не могло не використовувати їх в інтересах справи, оцінюючи їхню безсумнівну здібність до партизанських чинів.

У відповідному поділові бойових завдань, в уважливому ставленню до процентового відношення цього елемента до всієї маси вояцтва з одного боку, а з другого — в справедливій оцінці їхніх позитивних якостей — Начальна Команда шукала виходу.

* * *

Перехожу до наступного моменту, а саме — до боїв під Вознесенським (15—18 квітня), що ними розпочинається остання серія боїв, при успішному розв'язанню яких Командування надіється витворити бойову ситуацію, що наблизила нашу справу до кінцевої мети — передачі армії до розпорядимости Уряду У. Н. Р.

„Війна є продовженням політики, але іншими засобами“, говорить Кляузевіц. Виходячи з цього заложення, Командування Армії весь час турбувалося про те, щоб якнайскорше віддати армію в розпорядження Уряду. Через це питання: чи час іти на зеднання, тобто на захід, чи продовжувати далі свої партизанські рейди і з весною, — не сходять у Командування з порядку денного. Щоб не бути заскоченим подіями, Командування Армії, на всякий випадок, хоче собі забезпечити новий пляцдарм і в цих цілях ще значно раніше виражає на південь комісію—полковника Шраменка та старшину Бібіка, що незадовго перед тим приєднався до повстанчої армії. Комісія достала завдання вирушити в район Одеси, навязати там контакт із повстанчими українськими організаціями та встановити степень їхньої підготовки до повстанчих акцій.

Тепер, тут під Вознесенським, ми вже мали від цієї комісії звіт. Він не був дуже втішним: чутки про казкові склади муніції поміж німецькими колоністами виявилися перебільшеними. З другого боку, від підполковника ген. штабу Стефанова, що прибув до армії, ми мали до своєї розпорядимости деякий матеріал про те, як стояла наша справа в Забужжі. Взявши під увагу весь цей інформаційний матеріал, Командування, програвши битву під ст. Долинською, нагло вирішило розпочати рух на зеднання з Урядом У. Н. Р. Також провізорично намічається операційну лінію Вознесенське—Ананьїв—Вапнярка—Нова Ушиця.

Цікаво прослідити, як це рішення Командування в майбутньому (тільки воно фактично стане провадитися в життя) відібеться на настроях армії; цитую з цього приводу з записок полковника Крата уступ зі спогадів різних авторів:

„Під Тульчином: аероплян, фронт близько. „Слава!“ вибухнуло з козацьких лав; полетіли вгору шапки: ми вітали цього першого вісника фронту, бо саме слово „фронт“ мало для нас те ж чарівне значіння, як для Колумбових моряків „земля“. Воно являлося для нас синонімом відпочинку, правильного формування, переможні бої й у результаті визволення рідної змученої Батьківщини“.

Цитую далі зі споминів б. командира 28 куреня 4-ої Київської дивізії:

„Вознесеньська база забезпечила нас на довго; в зброї недостатку не було, і ми мали змогу помірятися силами зі всяким противником; крім того, багато бадьорости надавала кожному чутка, що наші вже недалеко, і ми скоро зєднаємося зі своїми“.

Це пише командир, що дуже близько стояв до отамана Ю. Тютюнника.

Зовсім інакше реагував на це в своїх спогадах*) Ю. Тютюнник.

Коментарі зайві — то є непогані ілюстрації до наведеної вище аналізи про два характерні типи в нашому війську — для одного війна засіб, для других — самоціль, без неї темно, сумно, буденно, не життя, а животіння.

*

Вознесеньський бій. По ідеї — це просто добра ілюстрація до доктрини — „Чого я хочу“... підійшли, роздивилися й схопилися з ворогом у безкомпромісовий бій.

„Подвійний нельсон**), що його ми врешті зручно наклали ворогові, остаточно вирішив бій на нашу користь. Після п'ятигодинного змагання ми змусили москалів дуже спішно очистити стацію й місто, віддати нам переправу через Буг, а зі всім тим здобути багату на зброю й військові матеріяли базу.

І тут, у цей кульмінаційний момент боротьби попереджувала військова нарада — на хуторі, під час переходу на схід від м. Вознесеньського. Ситуація трагічна, всім присутнім на нараді було ясным, що день-два — і ворожі маси скинуть нас у Буг; про доцільність бою мови немає — на черзі лише — коли і як. Голоси моїх помішників поділилися — Гулий дає перевагу моментові несподіванки, Ю. Тютюнник стоїть за бій організований. У даному разі я схиляюся на його бік.

Бій за Вознесеньське — це наша генеральна битва. Там було поставлено на карту все; пізніше під Вапняркою, Тульчином, біля Мясківки та Ольшанки буде теж гаряче, але цю останню серію боїв не могли ми виповісти нашим ворогам без перемоги під Вознесеньським, бо саме вона дала нам переправу через Буг.

18-го квітня Буг перейдено — і тим самим опріділювалася вся наша дальша бойова чинність. Марш на Одесу, що за ним так сумує Ю. Тютюнник на останніх сторінках своєї праці про Зимовий Похід, треба гадати, не був би під поглядом стратегічним рішенням, а палятивом, і він неминучо привів би нас до катастрофи. Стверджено, що операційну лінію нашу штаб добре продумав і в подро-

) Зимовий Похід.

**) Перший хват — атака кінноти через місто на переправу, а другий — вогонь кінно-гірського дивізіону на шляху відступу бронепотягу, чим унеможливили йому провадити далі бій. М. О-ч-П-ко.

бицях намітив влучно, бо, крім згаданих вище розвідчих даних, ми знайшли в Забужжі ще в широких розмірах повстання селян, і до нього ось-ось готова була приєднатися і, на цей раз фактично, Армія Галицька.

У боях з 21 — 23 квітня — навколо Ананьєва. Наша невелика армія (дивізії Запорозька й Волинська) раз-за-разом нищить три солідні відділи „особливого призначення“, чим на певний час витворює в себе таку ситуацію, що дозволяла не турбуватися за наші тили.

27-го в Ободівці до Армії прилучається прекрасний кінний відділ у лічбі 600 шабель при 14 кулеметах — Галицька кінна бригада отамана Шепаровича, і в такому збільшеному стані Українська Армія бере рішучий курс на прорив червоного фронту з метою злуки з частинами військ українських, що були в районі Ямпіль—Шаргород.

Уночі з 1 на 2 травня армія зав'язує бій із противником на фронті від Тульчина — Вапнярка — ст. Крижопіль з метою пробити собі шлях через залізницю в районі Вапнярка—Крижопіль.

Маневр притягує противникову увагу до фронту Вапнярка—Тульчин, ворог кидає туди свіжі підсилки, що їх спішно знімає з проти-польського фронту. Надвечір армія має змогу використати пробитий шлях коло ст. Крижополя (здобули Волинці і 3-й кінний полк), і ранок 3 травня застає нас у новому угрупованні.

Захоплення Київцями ст. Вапнярки, знищення трьох бронепотягів — ще більше упевнює нашу ситуацію для остаточного форсетаю.

Хуртовини, що мені нагадувала манджурський тайфун — як не було. Вже зовсім смерком, згідно з наказом, розісланим штабом армії, тягнулися наші курені безупинним потоком по великому го-стинцю, що повз Мясківку вів на Ольшанку. Але, на цей раз, колони не мала свого звичайного стройового вигляду, бо вона складалася випадково, в міру того, як частини виходили з бою. „Натовпом у вигляді колони“ поспішало все живе вийти з бойовища.

Фізична втома відчувалася в усіх; видно було, що вояки збирали останні сили, щоб дотягтися до ночівлі.

Арергардний бій біля Джугастри був боєм відчаю, боєм, де козацтво рятувало себе від знищення; прояви мужності та завзяття в даному разі виказали не лише стройовики, а навіть і нестройовики. Священники і, навіть, жінки. Так, наприклад, армійського священника о. Павла Пашевського бачили в той час у передніх рядах бойців, як він їх словом і прикладом поривав до бою.

Чимало було тяжких моментів на протязі всього походу, але трагізм цих останніх подій містився в поставленню поруч моменту й близькості цілі.

Важке було завдання Командування, що, не зважаючи на всі перешкоди, вперто йшло до наміченої мети; не менше труднощів мали й ті частини, що мусіли їх розв'язувати; прийнявши під Ананьєвим рішення, воно переводило операцію на власне ризико — на свою відповідальність; нарадам тут місця вже не було.

Вичерпавши всі можливості провести армію через ворожий фронт у наміченому раніш напрямкові — Вапнярка—Нова Ушиця,— в одній компактній масі, — Командування вирішає вжити знову вже не раз випробуваної методи, а саме: маршу окремими колонами, вибравши для цього, як район для чинів, смугу біля Дністра. Завдяки особливостям місцевості в цьому районі, на думку Командування, дивізії мали б більше зручності для самостійного маневрування. Ще на марші частини дістали наказ про нове угруповання—Ольшанка—Вербка—Клембівка,— як вихідну для розпочаття потім уже самостійної акції на прорив.

Але то ще не був кінець — нас ще чекала одна несподіванка, що цим разом прислужилася нам на добре, певно, що в нагороду за незломність духу вояків, дисципліну й посвяту в національній справі — вночі нас заатаковано було знову, але коротким рипостом кінного полку — цю атаку було зліквідовано.

Похід скінчився. Правду пише в своїй праці Б. Монкевич: „Внедовзі с. Писарівка мов би завмерло, бо всі козаки покотом спали. Нарешті непотрібна була охорона, і можна було спати, не тримаючи рушниці в руках“. Сам, може не віддаючи собі відчиту, цей молодий і здібний письменник підніс влучний проєкт про *libris zarogoviensis* — лицарів не від „абсурду“, а лицарів-прихильників теорії здійснення „неможливого“.

Підсумовуючи все сказане вище, треба прийти до висновку, що на протязі всього довгого походу перед Командою Армії весь час повставали труднощі, і їх вона мусіла так чи інакше перемагати, але як? — Так, щоб провідна думка не була засмічена, щоб політичне кредо, що живило армію, було додержане.

Відомо, що доцільне полагодження труднощів ніколи не нівечить організму, а скоріше зміцнює його, а коли до того ще існує й провідна лінія, то, врешті-решт, витворюється організм, здатний до життя, а щодо війська зокрема — апарат, здатний до витривалої боротьби.

На початку походу Українська Армія була в складі 6—7 тисяч вояків, виснажена й фізично, й морально до останньої крайности, а на весну 1920 року вона вернула до розпорядимости влади, може, трохи зменшена в числі, але цілком боєздатна та добре переорганізована, що в майбутньому дасть кадри для наших дивізій. А це було одно із завдань Команди; крім того похід лишив на самій Україні глибокі сліди; всюди, де був наш козак, зховалася віра в Українську справу. Збільшилось довіря до наших національних

сил, знову повстали численні партизанські організації, що на цей раз вже мали одне спільне з українською армією політичне кредо — „Держава понад усе“.

*

Українська Армія в Зимовому Поході. Працю свою не вважав би за закінчену, не подавши характеристики нашої армії, бо саме під час Зимового Походу виявилися найхарактерніші риси нашого війська. Тут був виключно той національний елемент, що на прапорі своєю написав:

„Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте“.

Військо складалося в переважній своїй більшості з природжених українців, але у війську можна було також знайти вояків інших національностей, що мешкають на Україні. У війську були люди різних професій, при чому з освітою гімназіальною та вищою був чималий відсоток („Алмазівський“ дивізіон, наприклад, один час був осередком, куди збиралася інтелігентна молодь).

Треба числити, що з 4--5,000-го складу армії принаймні $\frac{1}{5}$ були старшини, а $\frac{2}{5}$ підстаршини, з них не один мав моральне право зайняти місце в рядах старшинства.

Армія називала себе народньою, бо вона складалася дійсно із синів народу, не була клясовою, панською силою, як московська Добрармія.

Цілком зрозуміло, що армія боролася за те, щоб в Українській Державі „український люд“ заняв належне йому місце рівноправного громадянина, а не був об'єктом клясових експериментів чи справа, чи зліва.

І, дійсно, народ називав Українську Армію „наша армія“, „наші козаки“ і відносився до них, як до своїх рідних і близьких.

Народоправні кличі, що під ними йшла армія, були зрозумілі й дорогі для селянської маси, як жовтоблакитний прапор — емблема незалежності України.

Такий був політичний ідеал армії під час походу чи в зиму 1919—1920 р., чи по ворожих запіллях.

Під час походу зміцнилося також довіря козацтва до старшини не тільки як до фахівців-керівників, але і як до провідників, що із козаками поруч умирають за народню ідею.

Дедалі, то більш призвичаювалися наші частини до умов партизанської війни. Кількість ворога на полю бою не відіграє для них рішучого значіння; частини зручно маневрують, не бояться відкритих флянків, часто вперто провадять бій, маючи ворогів у своєму найближчому тилу. Ініціатива, здібність начальників брати сміливі рішення на власну відповідальність знайшли собі повне застосування.

Часто трудно було рішити, хто був вартий більшої похвали — чи бойова частина, що веде бій із переважним ворогом, чи обози,

що під час бою стоять беззахисні недалеко в балці, чи той погонич, що йому доручено пару волів. Усі вже далеко пішли вперед, а він посеред ворожого оточення мандрує собі в надії, що й на волах добеться до своїх.

Різноманітні, залежно від ситуації, угруповання трикутником в часі сутички, що були в тісному звязку з охоронними відділами і заставами, розміщеними повним колом, постійне прагнення в активності шукати виходу з прикрої обстанови; внесення в оперативні пляни принципу „оголошення ворога“, демонстративних чинів були улюбленими методами нашої армії.

Поготівля на випадок сполоху мало в обставинах партизанщини першорядне значіння; перший, що став до бою — мав уже цим самим перевагу, і через те на це було звернуто у війську особливу увагу.

Для дальших посилок в армії послуговувалися „курєром“. Для успішного виконання його доручення досить йому було одного слова „У-к-р-а-ї-н-е-ц-ь“, щоб дістати чуле відношення, хату, добру вечерю й віз із самим господарем за візника.

Суворо ставилися команди дивізій до проступків поодиноких вояків, і відношення Команди Армії в цих випадках було теж беззглядним. Не один раз Команда Армії в своїх наказах підкреслювала, що успіх нашого діла буде залежати в значній мірі від нашого поведження.

Наприклад, на Полтавщині в своєму денному наказі з дня 14 лютого 1920 р. Команда Армії зазначила:

„Вже третій місяць, як наше військо свідомо величають на честь нашого прапора.

Від старшини до наймолодшого козака мусять всі твердо знати, що кожний ганебний вчинок є ганьбою нашого прапору, нашої ідейности, що багато славних старшин та козаків уже положило свої голови.

Старшини й козаки! Слідкуйте за своїми вчинками й карайте, карайте без всякого жалю всіх тих, хто прийшов у наші ряди не по переконанню, а як злодій, що краде у нас єдину нашу вартість, єдине наше майно — нашу честь“ *).

Тому, що не було при Команді Армії спеціального політичного й військового розвідного апарату, перед виданням наказів по армії Командування мусіло робити збірки старших військових начальників при штабі армії.

Не можна ні в яким разі вважати, що цим Командування Армії хотіло скласти з себе частину відповідальности. Близчі мої співробітники знають, що всю повноту відповідальности я залишив за собою. Народи старших начальників були необхідні для того, що в цій

*) Захована редакція наказу.

тяжкій боротьбі треба було брати на увагу найменші подробиці, використовувати досвід усіх старших командантів.

Крім того, при цих засобах, що ми мали, іншої методи тяжко придумати, бо ця метода дає багато інших плюсів: скорочує переписку, дає постійний живий контакт із бойовими апаратами, в обміні думок — твориться спільна доктрина; підвищується авторитет підлеглих, а Команду, що на місті—знизити не може; зменшує можливість до авантюристичних виступів і багато іншого.

Я уважно перечитав усі твори Ю. Тютюнника, і характеристичним для його роботи є те, що він зручно володіє „рефлектором“, який завжди яскраво освітлює його постать і одночасно кидає тінь на інших.

Цілком даремно й некрасиво сам Ю. Тютюнник від цього вищим не став.

Не малу роль відіграли також політичні референти, що, хоч і в малому числі, все ж провадили агітацію серед населення, збирали сходи, розясняли масам про завдання боротьби Української Армії. Ця робота була часто дуже небезпечною, бо референти виїздили за межі постюю війська на агітацію, в тій надії, що в місці постюю агітуватимуть самі козаки.

Дійсно, кожний козак мусів був бути політичним агітатором, бо населення дуже цікавилось нашими завданнями. І, справді, серед козацтва мали ми багато добрих агітаторів-пропагандистів.

Питання політичного характеру Командування Армії розв'язувало спільно з п. п. референтами.

Спільно трохи більше на характеристиці окремих частин, передовсім на кінноті: саме тоді всі зусилля командного складу були зосереджені на ній, бо цього вимагала сама обстановка партизанської боротьби.

Кінні полки: Чорних Запорожців, Костя Гордієнка, Максима Залізняка, Ківно-гірський дивізіон та дивізіон Кінних Гайдамаків були найстаршими кінними частинами армії. Як про це вже згадувалося, полки Костя Гордієнка й Максима Залізняка, скоро почався похід, вибули з армії, від них залишилися лише окремі сотні.

Про Чорних Запорожців треба говорити окремо: багато писалося та оповідалося про них недоброго, а чимало й гарного. (Командир полку полковник Дяченко; строевий помічник — полковник Броже).

Де стався який бешкет—Чорні; славне військове діло—вони ж. Багато вони приносили клопоту всьому командному складові, включно до Командарма.

Наколи б це була звичайна бандитська група, що їх у свій час блукало по Україні чимало під високими назвиськами—Куренів Гонти, Залізняка, Трясила, Наливайка і т. і., то напевно Чорних спіткала б така ж доля, як і тих, себто роззброєння.

Рідко яка частина в армії могла похвалитися такими бойовими трофеями, як Чорні—десятки великих і малих гармат, сотні кулеметів, тисячі бранців, про обози й згадувати не приходиться. Ніде

не було більше забитих та поранених у боях, як серед Чорних. Полковник Дяченко сам не раз був поранений.

Усі памятають святочний візд раненого полковника Дяченка з трьома одночасно з ним раненими козаками до Станиславова; все місто милувалося тоді цим почесним походом: гарно виглядали ранені, що з люльками в зубах лежали на ношах, ще гарніш — ескорт козаків у типово національному вбранню з могутніми чубами, з загальним кольоритом борців, що тільки-тільки покинули бойовище.

Памятаю я оповідання лікарів і сестер-жалібниць у Станиславові, що дивувались нечуваній терплячості Чорних: „Таких залізних людей ми ще не бачили“ — говорила мені старша сестра-жалібниця.

Перше моє персональне знайомство з полком було в бою під Старокосянтиновим (в листопаді 1919 р. в боях проти московських добровольців), коли я на власні очі бачив, як полковник Дяченко з невеликою сотнею летів визволяти свою гармату, що вела бій із панцерником (сотник Чорниця).

Це був правдивий виліт соколів. Козаки в усьому чорному, з летючими в повітрі довгими шликами, викликали серед ворога переполох.

Друга частина—кінно-гірський дивізіон — на чолі з популярним своїм командиром полковником Амазовим, майже не знала поразок. Найбільшою заслугою полковника і старшини було вміння лишитися регулярною частиною в умовах партизанської війни.

Під час Зимового Походу повстали й інші кінні полки:

3-й кінний (полковники: Стефанів, Чижевський, Вишневський),

4-й Київський (сотник Грибовський, славно загинув у бою під Вапняркою).

Деякі з цих полків і раніш існували, але тут вони придбали собі більшу організованість і значно зросли числом. Крім полку Чорних Запорожців у Запорозькій дивізії формувався й на березень вже існував, як бойова частина, 2-й кінний полк (сотник Лощенко, а пізніше — полковник Литвиненко), а в Волинській дивізії кінний полк Максима Залізняка (полковник Царенко, похований в с. Голобах, біля Хмелева).

Правда, числом своїм кінні полки були невеликі, бо в сотні звичайно було від 50 до 70 верхівців при 2—3 кулеметах.

Вже тоді кінні полки стараються забезпечити себе сильними кулеметними частинами (кулемети на тачанках), кількома гарматами та пластунським куренем, утворюючи, таким чином, дуже рухливу бойову групу (пластуни на возах), що в руках дивізійного командування відогравала ролю рухомої резерви.

Коли уважливо придивитися, то побачимо, що саме життя внесло поділ кінноти на кілька категорій—ударних сотень; сотень, здібних лише до демонстрацій і розвідок та охоронної служби й нарешті так званої „іздячої піхоти“ (правда, в даному разі вона була за браком коней на возах, але істота була одна — дати кінноті під час маневру опірну вогневу точку).

Загальну кількість кінноти на березень місяць можна було лічити між 1,500—2,000 верхівців, але для більшості бракувало сідел, зброї.

Я не зупиняюся на характеристиці кінних частин інших дивізій, бо маю надію, що праця ця викличе бажання і в інших дивізіях зафіксувати у власних оповіданнях бойову службу „Мазепинців“, „Киян“, 3-го кінного полку, „Залізників“ і „2-го Запорозького“ полку.

Реорганізація піших частин полягала в тому, щоб найкраще використати другий після шаблі й багнета могутній чинник в обставинах маневрово-партизанської війни — кулемет.

Під час ворожих нападів можна було чути крик із більш загроженого боку — „давай кулемет“, і, навпаки, при невдалому виконанню активного завдання учасники виправдувалися: „наскочили на кулемет“.

Старі дивізії згорнулися в полки й курені, де сотні (15—20 чол.) гуртувалися біля одного до двох кулеметів і, таким чином, творили так зв. „Les groupes de combats“ (бойові групи).

Значіння кулеметного вогню було таке, що, власне кажучи, чини піхоти в бою зводилися до кулеметів маневрових, кулеметів, що своїм вогнем мали завданням зупинення ворожого наступу, і кулеметів, що з доброго оперативного напрямку робили свій вогневий напад.

Правда, в армії ще уживалося піших розстрільних, проте це більш жила стара рутинна, а, по суті речі, „бойові групи“ склали в ній істотну частину. Історія наших вночішніх акцій знає також кілька прикладів уживання багнетів і ручних гранат.

У Київській дивізії відзначилися моряки. Їх зформував на Гуцульщині колишній морський міністр старший лейтенант Білінський (загинув у повстанню 1921 р.). Загалом „Київці“ мали порівнюючи добре зорганізовану піхоту.

Загальне число багнетів (при кулеметах) можна числити 700—800.

Гарматні частини виглядали так: Запорозжці мали 5 гармат, Волинці — дві, Київці — чотири. Гармати були сильно зужиті, і вогнеприпасу до гармат було дуже мало. Рухливість, самопожертва в потрібних випадках, стрільба з відкритих позицій, а часто-густо „на картечу“, здібність вести бій, завдяки власному кінному прикриттю й кулеметам, самостійно — ці властивості виявили гарматні частини під час походу. Крім „Алмазівців“ треба відзначити батарею Київців (сотник Чорний і сотник Вітко) і батарею Чорних Запорозжців (сотник Чорниця). Волинці мали гарний і досвідчений командний склад, проте бракувало їм технічних засобів.

Характерною рисою всіх штабів була їх надзвичайна мініатюрність, тобто якраз протилежно до попередніх періодів, коли штаби були великі. Наприклад, штаб армії складався з 5—7 старшин, включаючи сюди й мого ад'ютанта.

Привожу фактичний реєстр штабу армії:

1. В. о. начальника штабу—полковник Долуд (в січні й лютому був хворий на тифус*).
2. Старшина по оперативних справах—сотник Пругло (загинув під час останнього походу армії У. Н. Р. за Збруч 1920 р.).
3. Вартовий отаман, він же й головний контролер в армії, полковник Ткачук; помішником при ньому по інспекторській частині—сотник Копац (забитий під час останнього повстання восени 1921 р.).
4. Військовий панотець—Пащевський.
5. Начальник конвою—підполковник Павловський, старшини конвою—сотники Шейко, Рожко.
6. Начальник ординарської команди—хорунжий Дмитрусь.
7. До того скарбник та ще кілька осіб по господарських справах.
8. Персональний ад'ютант при командуючому армією сотник Миколаєнко й четар Кучуржук (вмер від тифу під час походу).

Конвойні сотні були вибраними бойовими частинами, що зі своїм шефом творили одну родину. Це не була бутафорія старих часів для паради, а це були справжні побратими, що в час небезпеки були першими й найменше думали про себе.

Обози-бази були слабим місцем армії, бо, не маючи грошей, дивізії примушені були займатися вимінною торгівлею—цукор, спирт і збіжжя обмінювалося на чоботи, кожухи, харчі, коні і т. і. Обози були великі й заважали нашій рухливості, надто весною.

Найбільшою бідою армії була недостача зброї. Достати зброю й вогнеприпас у селян або в повстанців не було змоги, бо селянство в той період само озброювалося за рахунок московських добровольців, що тоді відступали. Спроби дістати набої у ворожих базах покищо були невдалі. Тому питання про опанування муніципальної бази стає питанням дальшого існування армії, і тому захоплення Вознесенського, де по відомостях мала бути гарматна база, стає від того часу черговим завданням Команди.

Опис нашого війська був би незакінчений, коли б я не пригадав „козаченят“, що добре оздоблювали козацький стан. Ці хлопята намагалися мати цілком козацький вигляд, доброго коня, зброю й навіть козацькі чуби. Особливу популярність мали два Олекси—Олекса Чорноморець і другий Олекса—партизан з конвою, „Шурка“ й Редька Василь, учень 4 гімназійної кляси.

Мушу ще кілька слів сказати про людей, що командували окремими дивізіями армії.

Отаман Гулий—Командир Запорожців; в армії російській був старшиною інженерних військ і в 1917 р. дійшов до ранги капітана, мав „Георгієвського“ старшинського хреста.

*) З березня місяця при штабі був підполковник генерального штабу Стефанів, колишній начальник штабу 6-ої Запорозької дивізії.

До українського військового руху отаман Гулий прилучається з перших же часів національної революції. Активність та умілий провід повстанцями в полі склали йому популярність на всьому півдні України.

Отаман Гулий вміло використовує довіря до нього українських мас, проводить широку організацію своїх загонів і охоплює нею всю південно-східню частину Правобережжя.

Всіма його вчинками керувала віра в національне діло, безкорисне служення нації та змагання вивести революцію на шлях державного будівництва.

Авторитет отамана Гулого поміж отаманами повстанчих груп і загонів на Херсонщині, Катеринославщині й далі вгору по Дніпру був виключний. Махно, що не визнавав нікого, вважав для себе часами корисним скоординувати свою працю з діяльністю отамана Гулого.

Коли на півдні популярність отамана Гулого була найбільшою, то на півночі це місце належало отаманові Юркові Тютюнникові. Вихований на Звенигородщині (Київщина), в обстанові селянського побуту, Юрко Тютюнник у своїй діяльності партизана використовував своє знання психології селянської маси: звичайні селянські курені під його орудою часто виказують гнучкість, дисциплінованість і добру бойову впертість.

Коло 32 років, середнього зросту, добре збудований, білявий— він імпував на масу манерою своїх промов і логікою примітивною й безапеляційною.

До природженого хисту треба віднести здібність його в керуванні загонами й уміння виходити щасливо з тих обставин, коли смерть зазірала вже в очі кожному з партизанів.

Не посідаючи попередньої військової освіти, отаман Юрко Тютюнник скоро заняв видатне місце між партизанами України, бо якраз належав до тієї категорії войовників, що на війні пізнали військовий фах, на полі ж здобули довіря підлеглих і право на заступлення значних військових становиськ.

Отамани Гулий і Тютюнник були найбільш відомі й ушавлені, і тому большевики вживали багато енергії щодо видання провокаційних плякатів і відозв, щоби заплямувати їхню діяльність і тим відвернути від них селянські маси.

Присутність у війську цих двох партизанів із їхніми найближчими співробітниками не могла не сприяти в значній мірі успішному перебігові нашого Зимового Походу, бо властивості партизанщини для деяких старших начальників напочатку були мало знайомі.

До тої ж категорії партизанів-начальників я залічую й в. о. начальника Штабу Армії, підполковника Долуда. Без сумніву, попередня військова освіта не відповідала становиськові, до чого він, зрештою, і сам ставився цілком свідомо; та треба зазначити, що за час перебування його в Галицькій армії в ролі команданта групи, на північ від Львова, він придбав необхідний досвід— харак-

тер чинів у районі його групи наближався до характеру партизанських.

Окрім того в особі вартового отамана полковника Ткачука (дежурний генерал) підполковник Долуд мав доброго співробітника по штабу. Ці два булавні старшини, властиво, й були моїми найближчими помішниками в штабній праці, при чому це були справжні слуги справи, а не якісь прислужники: їхнім правильним, сміливим, чесним і реальним поглядам я надавав особливої ваги.

Волинську дивізію вів отаман Загородський. Кареру свою військову в колишній армії російській почав перед Світовою Війною з рядовика; під час цієї війни був іменований прапорщиком і дослужився до ранги поручника. Револуція застала його на посаді курінного.

В Українській армії був на „Запоріжжі“, там же командував Дорошенківським полком, потім був помішником командира дивізії, а згодом під час боротьби з добровольцями перейняв командування Волинською групою, з нею він і вирушив у Зимовий Похід. Таким чином, не в приклад отаманам Тютюнникові й Гулому, отаман Загородський всю службу пройшов у стройових частинах. Між козацтвом він користувався з популярності за турботи й персональну відвагу.

Під час хвороби отамана Загородського на поворотний тиф місце його заступав полковник Никонів, старий досвідчений жовнір, видатний старшина з майже 30-ти річним попереднім службовим стажем.

Молодих, порівнюючи, командирів дивізій оточувала стара, досвідчена й хоч молода, але видатна старшина. Окрім згаданого вже полковника Никонова в поході взяли участь полковники Башинський, Алмазов, Крат, Дубовий, Яшниченко, Троцький, Зеленецький, два Стефанови, Чижевський, Вишнецький, Влощенко, Волосевич, Вовк, Добротворський, Палій-Сидорянський, Петрів (вмер у січні в с. Худоліівці).

Такі були риси, що визначали напрямок оперативної й організаційної праці в армії.

Після реорганізації армія представляла з себе окрему рухливу, майже кінного козацького типу групу, що мала три відділи збірного типу й один окремий кінний полк (3-й кінний полк).

Тепер, коли ми звернемося до праці Українського Уряду взимі 1919/20 р. під той період, то побачимо й там подібне ж стремління відродити наше військо: Полковники Удовиченко й Безручко організували 2-у (потім переіменовану в 3-ю) і 6-ту Стрілецькі дивізії.

Так відбулося відродження Української Наддніпрянської армії.

В цьому розділі я подаю виключно про Наддніпрянську Українську армію, залишаючи на боці Галицьку, що вимагає окремої розвідки.

- Висновок:**
1. В останню революцію Українська нація вперто прагнула до організації власної збройної сили.
 2. Поруч із змаганнями відродити колишню Козаччину у провідників українського руху постійно підноситься змагання до організації регулярних військових формацій.

*

Мандруючи по Україні з села на село, з хутора на хутір, я, сам того не сподіваючись, знайшов відповідь на питання, розв'язання якого я шукав уже давно, ще за часів дореволюційних. Мене, перед очима якого пройшло кілька тисяч нашого українського козацтва, завжди вражало в ньому багатство духовного обличчя, з яким так гармонувало гарне фізичне розвинення. Часто-густо поміж українськими рекрутами доводилося бачити новобранців-селян, що носили на собі всі ознаки інтелігентности. Це явище завжди вражало мене, і мимоволі з'являлося питання: звідки ця інтелігентність? Що спричиняється до витворення такого типу серед нашої молоді?

Приглядаючись тепер до оточення, що в ньому виростала ця селянська молодь, я починав розуміти вагу цього оточення, яку воно мусіло відігравати у вихованню нашого юнацтва.

Широким, пишним степами і родючій землі, гарному підсонню й південному сонцю, тобто природньому оточенню, в якому виростає наше юнацтво, треба, без сумніву, віддати чимале значіння; проте самому селу, а особливо хаті, з їх трудовим режимом, самобутнім побутом, повним цікавої характерности звичаїв, що час від часу порушують буденне життя селянина-хлібороба,—маємо ми, на мою думку, найбільш завдячувати багатству духових якостей нашого юнацтва.

Напрочуд гарні пісні, народні перекази, музика, малярство, різні хатні вироби з яскравими ознаками дійсного мистецтва, гарний одяг, чепурні будівлі—все це є виказом внутрішніх вартостей і потреб народньої душі, все це оздоблює обстанову, де виховується з дитячих літ наше юнацтво.

У минулому українська нація створила цілу військову організацію—козаччину, що витворила свій лицарський особливий світогляд; за часів російської імперії—гвардія, кіннота комплектувалися сливе виключно нашим юнацтвом, воно ж майже для всієї російської армії давало підстаршинські кадри. Чи не було ж це виявом у новітніх поколіннях дідичних лицарських войовничих прагнень і нахилів?

Ці прикмети нашого юнацтва—дорогоцінні. І в руках старшини-психолога, що до того зверне увагу ще й на інші властивості нашого юнацтва—самолюбство, часом навіть надзвичайно розвинену індивідуальність, яка противиться грубим одноманітним формам „солдатчини“ й охоче йде на режим, що має в своїй основі дбайливу працю над серцем і розумом юнацьким; у руках доброго старшини наше юнацтво буде завжди надзвичайно вдячним матеріалом для створення зразкового вояка, зразкової військової частини.

До доброї частини — полку, куреня — наш юнак хутко при звичається, прихилиться, і вона стане йому другою родиною.

Правда, бракує взагалі нашій нації деяких прикмет, таких необхідних у військовій справі — пунктуальності, методичного виконання приписів в його дрібницях. Не до вподоби українському козацтву також новітні способи ведення війни, де вояк засуджений на довгі місяці висиджування по шанцях; де акції переводяться в таких формах, що поодинокі особи губляться в загальній масі бойців; де часто-густо вояк накладає головою перше, ніж матиме нагоду виявити свій хист; де раніш, ніж прийдеться до рішення, йде довга й тривка гра на нервах. — Все це не до вподоби нашому юнакові. Він від природи є романтиком, проте досвідчений керівник — через закріплення молодого волі та прищиплення необхідних рис — може внести корисні й необхідні корективи.

То все ж не тевтонський меч, а гнучку дамську шаблю має виковувати з нашого юнацтва старшина-педагог.

З певністю можна сказати — старшині нашому нація передає хоч і сировинний, але дорогоцінний матеріал. До оброблення його треба підходити з певними методами, з певним запасом педагогічних знань; треба розуміти те оточення, знати ту обстановку, в яких юнак перебував у дитячих роках, треба числитися з індивідуальними прикметами, що часто бувають властивими не тільки окремим юнакам, а всьому юнацтву цілих районів нашого краю.

Під час походу стосунки між старшиною та козацтвом в Українській армії нагадують відношення в козацьких частинах Дону та Кубані, і це не завважає відновленню в армії дисципліни, що так підупала в початках революції.

У московських частинах після революції офіцерство безоглядно нищилося й терпіло моральне приниження. В Українській армії того не було. Українська армія в перші часи свого життя радо приймала до себе всіх тих старшин, хто хотів віддати свій військовий хист на службу нації. Проте численні кадри старшин російського походження, що в скрутний для них час скористувалися гостинністю Української армії, в період Гетьманщини зневажили довіря Гетьмана й уносили розклад у старшинський корпус Української армії.

Таке поводження чужородних старшин дало негативний наслідок пізніш. В Українській армії почали теж дивитися на старшину з підозрінням. З уведенням до армії Державної Інспектури весь старшинський корпус Української армії часово був узятий під політичну контролю *).

Восени 1919 року під час Любарської катастрофи старшина наша лишилася на своєму посту, й більша її частина вирушила 6 грудня в похід, що був для неї повний невідомого.

Дуже часто в друкові ставилося питання, хто власне був духовним провідником Зимового Походу, й у залежності від симпатії,

*) Самі ініціатори цієї нової інституції дивилися на це, як на часове лихо, установу часову; в армії її зустріли неприхильно.

а то й через мотиви політичні, — приписують провід тій чи іншій особі.

Я сам являюся прихильником значіння індивідуальності в життю людства, особливо в галузі військової техніки, творчості — „с'est que creé la victoire c'est avant tout l'action du chef". (Див. „Foch le vainqueur de la guerre"), розумію також усю вагу прислів'я: „отаманові перша чарка й перша палка", що, на жаль, дуже часто забувається — звичайно — „палку" лишають старшому, а „чарку" пють усі, кому тільки цього хочеться.

Проте винятки лише стверджують правило. Треба пригадати, що ми мали до діла з революційною добою та ще й у моменті переходовому. Старший вождь не міг не мати у військовій товщі певної верстви ідеологічно з ним звязаної, що поділяла його погляди на національну справу й технічне її переведення.

Ці вояки разом із вищою командою й складали моральний елемент військової групи, що з політичних мотивів повинна була себе називати армією.

Багато з цих вояків уже відійшли на вічний спочинок — полягли в боротьбі за Україну. Це дуже велика втрата.

На них, на цих самих вояках (тут я розумію не лише панів отаманів, полковників, старшин, але й індивідуально сильних і політично розвинених козаків) стояла Вища Команда; вони складали для неї ґрунт — довіря, врешті, — поставили вони авторитет Команди на абсолютну височінь; цим воякам, і лише їм, я, по належному мені праву, передаю право на духовий провід у поході на ворожих заплілях взимі 1919—1920 р. р. Без цього елемента, що являється цілком природнім добутком, з попередньої титанічної боротьби нашого вояцтва (зо всіма ворогами зовнішніми й власними—внутрішніми). В обставинах, що в них знаходилася армія, природньо було очікувати виступів, авантур... спроба була, але вона була першою й останньою—цим самим моральним елементом війська вона була на самих початках зліквідована (в районі Ново-Українка—Мала Виська).

Цей елемент не був зорганізований ні в „трійки", ні в „пятки"—проте я його відчував і, коли я промовляв до частин, я думкою звертався до них; я знав, що для них виразу „не можу" — не існувало; вони після моїх переконань і були тим, що надавали всьому апаратові риси, які назавжди в масах українського народу лишать добру славу за п'ять місяців марш-маневрів козацтва Великої України від одного села — постою до другого, по степах Херсонщини, понад Дніпром і т. ін.

З кінцем лютого, в середині України Українська армія закінчила свою моральну роботу і являється вповні закінченим організмом, бодай для того завдання, що їй припало виконати в інтересах людства й нації.

МАРШРУТ

Армії Української Народньої Республіки в Зимовому Поході.

(6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920 р.).

Марш Запорозької дивізії.

- 5.12. Котелянка—Любомирецька—Чарторія—Привітів—(вихідне угруповання перед проривом у запілля Добровольчої московської армії).
 - 6.12. Печанівка — Миропіль — Любомирецька — Чарторія — Привітів — (Марш у півн.-східн. напрямі на прорив через Добрармію).
 - 7.12. Привітів—Вінниця—Мотрунки—Молочки.
 - 8.12. Молочки—Краснопіль—Сміла—с. Польова.
 - 10.12. Сл. Польова—В. Острожок—М. Острожок—Кустовці.
 - 11.12. Кустовці—Кутище—Нападівка.
 - 11.12. Нападівка—Заливанщина—Чернянин—Самгородок—(Згрупування по скінченню марш-маневру на прорив на Десні).
 - 13.12. Самгородок—Овсяники—Левківка
 - 14.12. Левківка—Ординці
 - 14 і 15.12. Ординці
 - 16.12. Ординці — Жидовці — Должок — Андрушів — Пшенів — Чорнявка
 - 18.12. Чорнявка—Скала—Вербівка
 - 18, 19 і 20.12. Вербівка
 - 21.12. Вербівка—Животів—Дубрівка.
 - 22.12. Дубрівка—Пятигори—Оддаїпіль—(Угрупування на спочинок, організація, орієнтовка).
 - 22—26.12. Оддаїпіль.
 - 27.12. Оддаїпіль—Тихий Кут—Жашків — (З метою перепустити великі відділи Добрармії).
 - 28.12. Жашків—Побійна—Красний Кут—Н. Гребля.
 - 29.12. Н. Гребля—Кривець—Крачківка—Іваньки — (Марш в півд.-східньому напрямкові, між московськими: Добрармією, що відступала, та Червоною, що наступала).
 - 30.12. Іваньки—Паланочка—Роги—Легезин.
 - 1.1. Легезин—Оксанин—Небелівка.
 - 5.1. Небелівка—Перегонівка — (Угрупування на півдні від Умані. Захоплення Умані. Спроба політичної організації краю).
 - 12.1. Перегонівка—Дубова—Коржів Кут.
 - 13.1. Коржів Кут—Бабанка—Гроздів—до Умані—Сушків.
 - 14.1. Коржів—Дубова—Перегонівка
 - 15.1. Перегонівка—Лебединка
 - 16.1. Лебединка—Троянка—Казимірівка
 - 20.1. Казимірівка—Корин—Добрянка—
 - Лопатин—Сланець—Хмелева
- (Марш на схід по тилах Добрармії).
- (Марш у південно-східньому напрямку. Переправа біля Добрянки. Знов у запілля Добрармії. Угрупування навколо Хмелевої).
- 22.1. З 7-ої год. ранку до 24.1 до 7-ої год. ранку—Хмелева—Олексіївка—Аникіївка—Іванівка — (бій).

Марш розеднаними колонами в район Черкаси — Холодний Яр — Чигирин.

а) Марш колони полковника Дубового.

- 24.1. Іванівка — Семенівка.
- 25.1. Семена́ста — Анівка — Саутин — Саді́вка — Біля́вка.
- 27.1. Біля́вка — Роздо́лля — Кремені́вська — Попі́вка — Кли́нці — Різа́нівка.
- 28.1. Різа́нівка — Покровське.
- 28.1. Покровське — Митрофані́вка.
- 29.1. Митрофані́вка.
- 30.1. Митрофані́вка — Кирилі́вка — Жу́кова — Пантаі́вка.
- 31.1. Пантаі́вка — Ясиноватка.
 - 1.2. Ясиноватка — Диковки — Янів.
 - 1 — 3.2. Янів,
 - 4.2. Янів — Федорі́вка — Іванькі́вці.
 - 5 і 7.2. Іванькі́вці.
 - 7.2. Іванькі́вці — Ружичі́вка — Цві́тна.
 - 9.2. Цві́тна — Верещаки — Любоми́рка — Матві́ївка.
- 12.2. Матві́ївка — Голо́вкі́вка,
- 13.2. Голо́вкі́вка — Худо́лі́ївка — Топи́лівка — Моска́ленки.
- 14 — 16.2. Моска́ленки.

б) Марш полку Чорних Запорозжів.

- 24.1. Марш на Якимівку.
- 25.1. Петроострів.
- 26.1. Форсований марш через запілля, через ст. Іскрина до м. Вільшани.
- 29.1. В районі Корсуня зустріч з отаманом Соколовським і Грозним.
- 30.1. В Байбузах зустріч із 5-м кінним полком.
 - 1.2. Атака на Смілу.
 - 7.2. Марш на південь від Черкас.

в) Марш штабової колони.

- 23.1. Арсенівка.
- 24.1. Денний спочинок. Напад Червоних.
- 25.1. Володимирі́вка — (Получення з партизанами отамана Гулого).
- 26.1. Осинова́та — Мала Мама́йка.
 - 8.2. Цибу́л'я — (Напад червоної кінноти. Марш на Краснопі́ль).
 - 9.2. Цві́тна — (зеднання з колоною полковника Дубового).
 - 9.2. Матві́ївка — Янич (обеззброєння 3-го кінного полку) — Холодний Яр.
- 10 — 12.2. Зеднання з колоною отамана Тютю́нника.
- 13.2. Голоскі́вка — Тани́лів — Моска́ленки.

г) Марш Київської дивізії.

- 23.1. Марш на Іванівку.
- 25.1. Мокра Калигі́рка — (бій під Шполою).
- 26.1. Томили́не.
- 27.1. Кирилі́вка.
- 30.1. Марш на захід від Корсуня повз ст. Таганчу.

- 3.2. Канів — (бій і здобуття Канева).
- 5.2. Сміла — (бій).
- 10—12.2. Угрупування на південь від Черкас.

Марш на зеднання з Українською Галицькою Армією.

- 17.2. Москаленки — Худяки—Чорнявка—Замятинці.
- 18.2. Замятинці—Лубенці—Жаботин—Флярківка—Фундукліївка.
- 19.2. Фундукліївка—Плякова—Коханівка—Буртки.
- 20 і 21.2. Буртки.
- 22.2. Буртки—Рейментарівка—Ставидло—Хайнівка—Федорівка.
- 23.2. Федорівка—Черби—Ларів —Марієва—Паліївка.
- 24.2. Паліївка—Юрівка—Димина—Хмелева.
- 27.2. Хмелева—Глодоси.
- 28.2. Глодоси—Олександрівка—Липняжка.
- 28 і 29.2. та 1 і 2.3. Липняжка.
- 2.3. Липняжка—Добрянка—Коритне—Бузинковата.
- 3.3. Бузинковата—Новоселки—Розкошна.
- 6.3. Розкошна—Красногірка.
- 6—8.3. Красногірка.
- 9.3. Красногірка—Розношинці—Новоселинці.
- 10.3. Новоселинці—Шамрівка—Таужна.
- 11.3. Таужна—Струнків.
- 13.3. Струнків—Хощовата—(угрупування біля Гайворонської переправи).
- 14.3. Хощовата—Чемирпіль—Синиця.

Демонстрування захоплення району Гайсин — Умань —
Ольвіопіль.

- 16.3. Синиця—Луполів—Мошновата.
- 17.3. Мошновата—Капитанівка—Лящівка.
- 18.3. Лящівка—Богопіль.
- 19.3. м. Богопіль.
- 20.3. Ольвіопіль—м. Богопіль—Лящівка.
- 21.3. Лящівка—Лукашівка—Сухий Ташлик.
- 23.3. Сухий Ташлик—Марянівка—Емільківка—Наливайки.
- 25.3. Наливайки—Краснопілля—Вербова—Полониште—Перегонівка.
- 25.3. Перегонівка—Рогова—Островець—Небелівка.
- 26 і 27.3. Небелівка—Нерубайка—Камениче—Скалева — Кондратівка —
Плавківка—(груповка армії по переправі через Синюху біля Ново-
Архангельського).

Марші й угрупування з метою замаскувати вихідне
положення для наступної акції на Вознесенське.

- 29.3. Плавківка—Вуїчева—Іванівка.
- 30.3. Іванівка—Рахин—Улянівка—Гусеве—Забара—Хмелева.
- 1.4. Хмелева—Гайсин—Плетений Ташлик.

- 2.4. Плетений Ташлик—Іванівка—Семенаста.
 - 4.4. Семенаста—Софіївка (Орлов).
 - 5.4. Софіївка—Різанівка.
 - 5.4. Різанівка—Бобринець—Різанівка.
 - 7.4. Різанівка—Бобринець.
 - 8.4. Бобринець—Олексіївка—Степанівка.
 - 9.4. Степанівка—Березівка.
 - 12.4. Березівка—Аннівка—Марківка—Михайлівка.
 - 13.4. Михайлівка—Ольгопіль—Єланець
 - 14.4. До 9-ої год. ранку. Єланець—Солоне
 - 15 і 16.4. Солоне—Вознесенське
 - 16 і 17.4. Вознесенське.
- } (Форсований марш на Вознесенське. Переправа. Захоплення бази).

Марш Київської дивізії.

- 17.4. Вознесенське — Кантакузівка — Мордавка—Рошладі
 - 18.4. Рошладі—Ляхова—Миколаївка
 - 21.4. Миколаївка—Софіївка—Василівка—Любоволена — Покрівка — (по-останчий район)
 - 22.4. Покрівка—Саятотроїцьке—Кохівка
 - 23.4. Кохівка—Марянівка—Задніпрянці—Мала Боярка—Новоселиця—(бій)
 - 24.4. Новоселиця—Благодатне—Задніпрянці—Марянівка—Петрівка—(бій)
 - 25.4. Петрівка—Майнова
 - 26.4. Майнова—Михайлова—Вознесенка—Гольма
 - 27.4. Гольма—Посад—Шляхова—Піщана—(Марш у північно-західньому напрямкові через фронт червоних і наближення до району розположення галицьких військ. Бой).
 - 28.4. Піщана—Михайлівка.
 - 29.4. Михайлівка—Бершадь—Баланівка.
 - 30.4. Баланівка—Демидів—Тростянець—(бій).
 - 1.5. Тростянець—Демківка—Кірназівка—Аннопіль.
 - 2.5. Аннопіль—Тульчин—Білоусівка—Одаївка—(бій).
 - 3.5. Одаївка—Федорівка—Красногірка—Шарапанівка—Крижопіль—Княжопіль—Мясківка—(бій).
 - 3.5. Мясківка—Кольтанка—(бій).
 - 4.5. Мясківка—Вербка—(останній бій).
 - 5.5. Вербка—Качківка.
 - 5—8.5. Писарівка.
- } (Марш на захід до Ананьєва й захоплення Балти).
- } (Серія боїв на внутрішніх операційних лініях. Мета забезпечення дальшого маршу від нападу з півдня).

Марш Волинської дивізії.

- 6.12. Борушківці—Любар—Матрочки.
- 7.12. Матрочки—Бурківці—Якушпіль.
- 12.12. Якушпіль—Сл. Польова—Клітчки—Вишенька.

- 13.12. Вишенька—Чечелівка—(зустріч із Галицькою Армією)—Безімяне—Немиринці—Куманівка.
- 14.12. Немиринці—Куманівка—Міхалин—Флоролівка—Юзефівка—(Знищення на ст. Погребищах московської охорони й комендантури Добровольчої армії та на цукроварні—жандармерії).
- 15.12. Черемошне.
- 16.12. Васильківці—Атамівка.
- 17.12. Ганівка.
- 19.12. Ганівка—м. Тетіїв.
- 22.12. Тетіїв—Горошкове.
- 25.12. Горошкове—Животники.
- 26.12. Животники—Можейки—Сабодот—Конела.
- 27.12. Конела—Безпечне—Зубриха—(Знищення московської частини Добровольців біля с. Вороного. Захоплення обозів частиною М. Залізняка).
- 29.12. Конела—Безпечне—Кищенці—Харківка.
- 30.12. Ваньки—Маньківка—Молодецьке—Біляшки—(бій біля ст. Біляшки).
 - 1.1. Біляшки—Тальвянка—(бій із частинами московської Добровольчої армії біля села Пірашків; допомога селян-повстанців).
 - 2.1. Тальвянка—Вишнеполе.
 - 3.1. Нерубайка.
 - 4.1. Підвисоке.
 - 5.1. Покотилів—Росоховатець—(бій із недобитками моск. Добрармії біля с. Трохиків).
- 12.1. Підвисоке—Оксанин.
- 13.1. Оксанин—Вишеньке—(Зустріч розвідки дивізії з передовими розіздами моск. червоної армії біля с. Майданецького. Відпущення полонених червоноармійців).
- 14.1. Вишнеполе—Нерубайка.
- 15.1. Нерубайка—Підвисоке—Покотилів.
- 17.1. Покотилів—Плоске—Шендерівка—Тишківка—(Посилка делегації розвідно-інформаційної до большевицько-московської армії).
- 20.1. Тишківка—Водяна—Ракин—Хмелева—(Похорон славного лицаря полк. Царенка, що загинув од тифу. Повернення делегації з Умані).
- 21.1. Хмелева—Олександрівка—Завадське—Козачий Хутір.
- 22.1. Ерделівка—Іванівка.
- 24.1. Іванівка—Мокра Калигірка.
- 25.1. Окнин—Товмач—Іскренне—Топільне—Каменоватка—(Посилка делегації до повстанців Туза).
- 26.1. Лозоватка—Княже—Козацьке—Зелене—Діброва—Кирилівка.
- 28.1. Урочиста панахида коло пам'ятника Т. Г. Шевченка з військовою парадом в присутності великої кількості населення. Зформування кінного імени гетьмана Ів. Мазепи полку).
- 29.1. Кирилівка—Моренці—Шендерівка.
- 31.1. Стеблів—Янівка.
 - 1.2. Янівка—Геркозівка.
 - 3.2. Межиріч—Михайлівка.
 - 4.2. Канів—(заняття без бою міста).

- 5.2. Хрещатик.
- 6.2. Хрещатик — Софатівка — Березня — Мошни — (Спроба московських більшовиків і боротьбістів спровокувати нашу армію перед повстанцями в м. Мошнах).
- 7.2. Участь кінноти Волинської дивізії в наступі на Смілу — Білазіря разом із відділом отамана Тютюнника.
- 9.2. Мошни — Руська Поляна — Цесарська Слобода — Кумейки — Вергуни.
- 10.2. Харківці — Кумейки.
- 11.2. Чернявка — Трешевці — Медведівці — Худоліівна — (Урочистий похорон полковника Петрова).
- 12.2. Зеднання із Запорозжяни, що машерували окремою групою з Хмелевої.
- 13.2. Худоліівка — Топільне — Єремівка — (Переход по льоду через Дніпро на Лівобережжя. Використання сходу, що був скликаний більшовиками і раде прийняття війська населенням).
- 15.2. Здобуття з бою кінною частиною Запорозької дивізії м. Жовнина (опір: дивізія більшевицька і жидо-московська міліція).
- 17.2. Єремівка — Топільне — Худоліівка — Медведівка — Янівка — Триліси — (Зустріч із повстанцями Богдана).
- 18.2. Триліси — Голикове.
- 21.2. Голикове — Івангород.
- 22.2. Кримки — Ясиневатки.
- 23.2. Кримки — Гайнівка — Шпакова — Каніж — Федорівка — Максимівка — Ареспівка.
- 24.2. Осітня — Марівка — Паліівка — м. Висока — Юрківка — Миролудівка.
- 27.2. Ерделівка — Янопіль — Ракин.
- 28.2. Тишківка.
- 3.3. Добрянка — Коритне — Юзефпіль — (Захоплення штабовими частинами московського відділу продналога XII-ої армії на чолі з помішником голодпродналога, що прибули до містечка переводити реквізицію).
- 4.3. Захоплення кінною розвідкою ім. Івана Мазепи полку технічної команди штабу XII-ої армії, що переходила до Умані.
- 5.3. Липовецька — Капітанівка.
- 6.3. Лозоватка — Дельфінівка — Молтавка — (Бій і обсадження переправи через Буг біля Спіранки).
- 7.3. Данилова Балка — Кам'яний Брід.
- 10.3. Могильне.
- 13.3. Берестяги — Окне.
- 14.3. Окне — Терпівка — Томатівка.
- 18.3. Громи — (Бій під Уманню з охоронним більшевицьким куренем на протязі цілого дня).
- 19.3. Здобуття Умані — (Приєднання козаків і старшин, бувших Волохівців. Зформування пластунів при кінноті Мазепинського полку).
- 20.3. Урочистий похорон в Умані полеглих на полі бою.
- 23.3. Умань — Текуча.
- 24.3. Наливайка — Емилівка.
- 25.3. Оксанин — Небелівка.
- 26.3. Текліівка — Кам'янисте — Павлівка — Скалене — Тальне.

- 27.3. Ямпіль—Кальноболото.
 - 28.3. Якимівка.
 - 30.3. Коліївка—Аннове—Миколаївка.
 - 31.3. Никольське.
 - 1.4. Олексіївка—Михайлівка—М. Виська—(Бій у М. Висьці).
 - 2.4. Плетений Ташлик—Миколаївка—Косогорівка—Шостаківка—(Бій на ст. Шостаківці й обсадження її).
 - 6.4. Красновершка—Кошанівка—Григоріївка.
 - 7.4. Водяна—Андріївка.
 - 8.4. Пятихатки—Олексіївка—Володимирівка.
 - 9.4. Сотньова.
 - 12.4. Березівка—Н. Буг—(Бій із бронепотягом і червоними москвськими частинами біля Н. Буга).
 - 13.4. Богданівка—Олександрівка—Таранова.
 - 14.4. Іванівка—Надерівка—Никольське.
 - 15.4. Трикрати—(Бій з охоронним куренем ревному, захоплення Трикрат, наскок кінноти Урсова й успішні бої з його кіннотою).
 - 16.4. Вознесенське.
 - 17.4. Варшавка.
 - 18.4. Цареданівка—Олександродарівка.
 - 19.4. Новопавлівка.
 - 20.4. Агапівка—Новопавлівка—ст. Любашівка і Врадіївка.
 - 22.4. Бокове—Заплади—Демидівка.
 - 23.4. Задніпрянці—Ананьїв—(Бій дивізії на допомогу повстанцям і Чорноморцям біля Ананьєва).
 - 24.4. Цілоденний бій дивізії біля Ананьєва й відступ ворога. Бій біля с. Петрівки й перемага пластунів кінного ім. гетьмана Мазепи полку.
 - 25.4. Ясенове—м. Ясенове.
 - 27.4. Гольша—Посад.
 - 28.4. Кринички—Саражинка—Берізки Чечельницькі—Ольгопіль—(Участь кінного ім. гетьмана Мазепи полку в бою й захоплення Ольгополя).
 - 29.4. Демівка—Яланець—Пятківка.
 - 30.4. Жабокричка—Пятківка—Павлівка.
 - 1.5. Жабокрич—(Демонстраційні бої й захоплення ст. Рудниці й Городища).
 - 2.5. М. і ст. Крижопіль—(Цілоденний бій і захоплення ст. Крижополя о 5 год. ранку).
 - 3.5. Крижопіль—Марківка.
 - 4.5. Бій кінного гетьмана Івана Мазепи полку біля Мясківки, відбиття свого обозу. Бій біля с. Савчиного й Нетребівки з відступаючим фронтом московської червоної армії. Бій біля Джугастри. Бій біля Вільшанки.
 - 5.5. Вільшанка—Вербка.
-

Перед прочитанням книжки просимо виправити такі важніші помилки та недогляди:

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
11	2 здолу	Голенди	Голендри
20	22 згори	в лісі	в лісі,
36	14 здолу	на лілії	на лінії
54	8 здолу	о півдня	опівдні
55	11 згори	скидаючи навіть для швидкості руху	для швидкості руху вони скидали навіть
64	20 згори	компанію	кампанію
64	3 здолу	про те	проте
68	15 здолу	Холостоновського	Холостоковського
70	3 згори	лолковника	полковника
71	19 згори	яле	але
71	24 згори	знищити	знищити
74	16 здолу	кулемелів	кулеметів
76	15 згори	Гулого	Гулого)
79	6 згори	з них	в них
79	9 здолу	післанець	післанець
98	8 здолу	ешалонів	ешельонів
104	8 здолу	в брід	вбрід
151	15 здолу	годиин	години
183	15 згори	дамську	дамаську

„ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО.

- Збірник ч. I — за повним вичерпанням накладу редакція обмінює на ч. ч. II чи III або відкупує по 5 злотих за збірник.
Збірник ч. II — 220 стор. з 34 схемами й світлинами, ціна 6 злотих.
Збірник ч. III — 273 стор. з 17 схемами й 12 світлинами, ціна 5.50 зл. у Польщі і 6 зл. за кордоном.
Збірник ч. IV — (закінчується друк) матиме понад 260 стор. з 18 схемами й 15 світлинами; ціна не вище 6 злотих.

Бібліотека Українського Воєнно-Історичного Товариства

- Книжка 1 — „Січові Стрільці в боротьбі за державність“, ген. М. Безручка, ціна 1 зл. 25 гр.
Книжка 2 — „Базар“, багато ілюстрована, ціна 3 злотих.
Книжка 3 — „Зимовий похід“ ген. М. Омеляновича-Павленка, в оригінальній окладинці арт.-мал. М. Битинського.
Книжка 4 — „Лоїв“. Бій Української кінної армії під Лоевом дня 31 липня (н. ст.) 1649 року в команді наказного гетьмана України полковника Михайла Кричевського, — сотн. Ол. Переяславського (друкується).

СЕРІЇ ЛИСТІВОК:

з галерії української генеральної старшини — 12 шт.,
з циклю „Базар“ — 16 штук,
старовинна уніформа української збройної сили — 8 штук,
український військовий генеральний комітет — 8 штук.

Ціна по 10 грошей за штуку.

Пропам'ятні значки ім.
С. Петлюри в ціні 4, 5
і 10 злотих.

Набувати по адресі:

Warszawa IV, Elsterska 8, m. 8, połk. M. Sadowśkyj.

